

XXXI • 2016

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

145

ГОДИНИ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXI/2016

PROCEEDINGS

XXXI/2016

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2016

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXXI, Велико Търново, 2016

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXXI, Veliko Tarnovo, 2016

ISSN 0861–5888

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Цървов – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Пламен Събев – редактор
Светла Атанасова – редактор
Катя Митова-Ганева – редактор
Станислава Ботева – секретар

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Plamen Sabev – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Katya Mitova-Ganeva – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rinvt_edit@abv.bg

Подготвено за печат и отпечатано от:
ФАБЕР

Велико Търново, п. к. 241
(062) 600 650; www.faber-bg.com

•

Формат: 70 x 100/16
Печатни коли: 17,5

На корицата:
Лого на РИМ – Велико Търново
Автор: Н. Тихолов, 1982

СЪДЪРЖАНИЕ

Иван Църов. 145 ГОДИНИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	7
--	---

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Иван Църов. ЗАПАДНИЯТ АКВЕДУКТ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ: ОБЕКТ „ВОДОЛЕЙ – ЗАПАД“	9
---	---

Ivan Tsarov. THE WESTERN AQUEDUCT OF NICOPOLIS AD ISTRUM: THE “VODOLEY – WEST” SITE	16
--	----

Димитър Харбалиев. СЪЩНОСТ И ЕТАПИ НА КРЪВНИТЕ ВРАЖДИ В ИСЛАНДИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 870–1056 г.	23
---	----

Dimitar Harbaliev. CHARACTERISTICS ANS STAGES OF THE BLOOD FEUDS IN ICELAND DURING 870–1056	36
--	----

Евгени Дерменджиев. ЗА ПАТРИАРШЕСКИЯ КОМПЛЕКС, ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ И ФОРТИФИКАЦИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ В ПРЕДСТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ.....	39
---	----

Evgeni Dermendzhiev. ON THE PATRIARCH’S COMPLEX, THE ROYAL PALACE AND THE FORTIFICATION OF THE MEDIAEVAL CASTLE ON THE HILL OF TSAREVETS IN THE PRE-CAPITAL PERIOD OF TARNOV	85
---	----

Диана Косева-Тотева, Константин Тотев. РОМАНСКИ КАПИТЕЛ ОТ ЦЪРКВА „СВ. АП. ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	101
---	-----

Diana Kosseva-Toteva, Constantin Totev. ROMANESQUE CAPITAL FROM THE CHURCH OF THE HOLY APOSTLES PETER AND PAUL IN VELIKO TARNOVO	111
---	-----

Диана Косева-Тотева. МРАМОРЕН КАПИТЕЛ С КУЧЕТА ОТ ДВОРЕЦА НА ЦАРЕВЕЦ.....	119
--	-----

Diana Kosseva-Toteva. MARBLE CAPITAL WITH DOGS FROM THE PALACE ON TSAREVETS	126
--	-----

Иван Чокоев. СЪРМЕНИ МАТЕРИАЛИ ОТ ГРОБ В СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА КРАЙ СЕЛО ГОРСКО НОВО СЕЛО, ОБЩИНА ЗЛАТАРИЦА, ОБЛАСТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО.....	135
Ivan Chokoev. GOLD-THREAD MATERIALS FROM A GRAVE IN A MEDIAEVAL CHURCH NEAR THE VILLAGE OF GORSKO NOVO SELO, ZLATARITSA MUNICIPALITY, DISTRICT OF VELIKO TARNOVO.....	141
Деян Рабовянов. КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН БОЕН НОЖ-ТЕСАК ОТ ЕКСПОЗИЦИЯТА НА МУЗЕЙ „ВЪЗРАЖДАНЕ И УЧРЕДИТЕЛНО СЪБРАНИЕ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	143
Deyan Rabovyanov. TESAK INFANTRY BLADE FROM THE LATE MIDDLE AGES IN THE MUSEUM OF THE BULGARIAN REVIVAL AND CONSTITUENT ASSEMBLY, VELIKO TARNOVO	149
Светла Атанасова. ГОРНА ОРЯХОВИЦА – ТЪРГОВИЯ И ТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ XVIII – XIX В.....	153
Svetla Atanasova. GORNA ORYANOVITSA – TRADE AND TRADE RELATIONS IN THE 18th – 19th c.c.....	166
Емил Врежаков. АНГЛИЙСКИТЕ ПОЗИЦИИ НА БАЛКАНИТЕ И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И РУСИЯ (1895–1896 г.)	167
Emil Vrezhakov. THE ENGLISH POSITIONS ON THE BALKANS AND RESUMPTION OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND RUSSIA (1895–1896).....	187
Катя Митова-Ганева. БЪЛГАРСКАТА АДВОКАТУРА (1944–1989 г.) СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА НОРМАТИВНА УРЕДБА	189
Katya Mitova-Ganeva. THE BULGARIAN BAR (1944–1989) THE SOCIALIST REGULATORY FRAMEWORK	199
Илия Вълев. АБСТРАКТНО-МИТОЛОГИЧНИ ПРЕДСТАВИ ЗА КАЗАРМАТА В НАЙ-НОВО ВРЕМЕ.....	201
Iliya Valev. ABSTRACT MYTHOLOGICAL IDEAS ABOUT THE CONSCRIPTION IN MODERN TIMES	207
Симеон Цветков. ПИСТОЛЕТИТЕ „ЗАУЕР“ МОДЕЛ „Н“, „ВАЛТЕР“ П-38 И „СТАР“ МОДЕЛ „Б“ НА ВЪОРЪЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ. ПОРЪЧКИ И ДОСТАВКИ	209
Simeon Tsvetkov. SAUER H, WALTHER P38 AND THE STAR MODEL B PISTOLS IN THE BULGARIAN ARMY. ORDERS AND SUPPLIES	223

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Милко Палангурски. ИСТОРИЯ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА АДВОКАТУРА. ТОМ I (1878–1944).....	231
Хитко Вачев. СТЕНОПИСИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА ТЪРНОВО	233
Мария Иванова. МЛАДЕЖКИ СТРАСТИ, МЪЖКИ ВРЕМЕНА. ЕТНОКУЛТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКАТА КАЗАРМА ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА	239
Мая Иванова. IN MEMORIAN. ДОЦ. Д-Р ИВАН СТЕФАНОВ БЪЧВАРОВ (1956–2011 г.).....	243

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2015 г.	247
КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2015 г.	257
ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2015 г.)	263
ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	265
SUBMISSION REQUIREMENTS TO THE CONTRIBUTORS OF THE PUBLICATIONS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO	269
ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS.....	273

145 ГОДИНИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Уважаеми читатели,

Вие държите в ръцете си издание, посветено на 145-годишнината от създаването на музей в старата българска столица Търново.

„Наконец Г. Председателя предложи на членовете да са грижат за събиране на древности, тъй щото с времето да може да са състави един музей малък в Читалището...“

Още от далечната дата 2 януари 1871 г., когато членовете на настоятелството на читалище „Надежда“ записват в Протоколната книга гордия текст, до наши дни, музеят във Велико Търново е авторитетен културен и научен институт в национален и международен мащаб.

Изминалите години са ознаменувани от творчески дирения и научни постижения. Чрез представения сборник музеят живее с пулса на времето и налага високо качество на научните изследвания.

Регионален исторически музей – Велико Търново съхранява богатото културно-историческо наследство от миналото, грижи се за него в настоящето, за да бъде то достояние и в бъдещето.

Подобно на емблематичните за Велико Търново места на историческа памет, величие и дух, музейните експозиции и обекти вече 145 години са част от символите, които озаряват и изпълват със съдържание духовния и културния живот на старостоличани и милионите гости на прекрасния ни град.

Велико Търново има пълното право да се гордее със своя музей, установил традиции на единение с най-доброто от световната музейна практика. Пазейки традициите от миналото, ние носим жизненост, патриотичен дух и непрекъснато възходящо развитие.

Нека да ни е честита достолепната 145-годишнина на Регионален исторически музей – Велико Търново.

д-р Иван Цървов
Директор на РИМ – Велико Търново

ЗАПАДНИЯТ АКВЕДУКТ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ: ОБЕКТ „ВОДОЛЕЙ – ЗАПАД“

Иван Църов

Западният акведукт на римският и ранновизантийски град Никополис ад Иструм се проучва системно вече 20 години. До голяма степен той е познат на науката още от началото на 30-те години на миналия век (Цончев 1934, 131–148; Цончев 1936, 570–579), както и от няколко мои публикации от последните години (Църов 2001, 495–502; Църов 2002, 35–44; Църов 2002а, 189–198; Църов 2002б, 93; Църов 2006, 17–32; Църов 2010, 107–126; Църов 2010а, 341–342; Църов 2012, 290–292; Църов 2013, 274–276; Църов 2013а, 352–376; Църов 2014, 339–341; Църов 2015, 451–454). Но понякога най-неочаквано се появяват нови, неизвестни елементи от конструкцията на водопреносното съоръжение. Тук представям резултатите, които успях да документирам след иманярска интервенция и селскостопанска обработка на терена в землището на с. Водолей, община Велико Търново. Обектът включва два сектора – сондажи „А“ и „В“ и е именуван „Водолей – запад“, в духа на традицията на изготвяната археологическа документация при реализацията на трите Българо-британски археологически проекти.

Сондаж „А“ (Обр. 1). Отстои на 25 м южно от пътя Водолей – Дичин и има географски координати N 43°12'55.6"; E 25°29'56.8". По неизвестни причини и неизвестно кога, в свода на канала е пробит отвор с размери 0,70 x 0,50 м. По непотвърдена информация това е дело на местни иманяри, но е възможно да се е случило при селскостопанската обработка на терена, макар че няма видими механични следи. Отворът е довел до частично запълване обема на канала с почва. Снемането на метричните данни в този сектор ще помогне за последващи изчисления относно водопреносният капацитет на съоръжението. Почистването на вътрешността на канала от вторично нанесената пръст показва наличие на два пласта. Горният е формиран при пробива в свода и има дебелина от 0,05–0,10 м. Съставен е от късове хоросан 40%; фрагменти тухли 10%; камъни 20%; пръст 30%. Под него пълнежът представлява еднороден пласт от попаднала в канала пръст.

Сводът е изграден от вертикално разположени плочести камъни, споени с хоросан с едра консистенция, в който е вложена счукана тухла с големина на фракцията до 0,03 м, като отделни късове достигат до 0,07 м. Дебелината му варира от 0,30 до 0,40 м. От външна страна не се наблюдава специално напра-

вен кожух, а само грубо обмазване на зидарията със значително количество хоросан. Ясно се откроява петата на свода по северната и южната страници на канала (Обр. 2).

Каналът е изграден по начин, установен от други обекти: вертикални зидани страници; отстъп-пета; свод. Сечението на дъното е с форма на обърнат трапец и е на кота с ВНМ 91,82 м. Обмазката, достигаща до височина 0,37 м, е от хоросан с фина консистенция и вложение от счукана тухла. В горната част е скосена към каменната зидария на страниците. Скосяването добавя още 0,03 м към общата височина на обмазката и тя става 0,40 м. Със сигурност то не е част от конструктивния водопреносен капацитет. Ширината на канала тук е 0,54 м. Равната част от дъното (основата на трапеца) е 0,25 м. Бедрата са високи 0,07 м, което е част от общата височина на обмазката. Над нея, зидарията на страниците представлява редове от камъни, подбирани с приблизително еднаква ширина. Фугите между тях са измазани с мистрия (*trulla*), от която са останали видими следи (Обр. 3). Използваният хоросан е съставен от вар 70% и пресят ситен пясък 30%. Разстоянието между северната и южната страници е 0,61 м. Височината на необмазаните повърхности е 0,60 м, като в горните им части се намират петите на сводовото покритие. Ширината на петите е неравномерна, но в границите на 0,05–0,07 м. Това дава обща ширина на основата на свода от 0,72 м. Сводът представлява сравнително правилна дъга. Изграден е посредством кофраж от надлъжно поставени дъски, като използваните в този участък са имали ширина 0,12 м, видно от отпечатъците им върху хоросана преди втвърдяването му (Обр. 4). Отпечатъка на груба повърхност показва, че не са били рендосани. По обясними технологични причини не са останали следи от подпорите, крепящи дъсченото кръжило. Изграждането е започвало от двете страни едновременно, като кофражът е направен от по три дъски. Накрая страните са „заклинвани“ с ключов камък. И точно там, в средата на свода, отпечатък от дъска не се наблюдава (Обр. 2). Спояващият хоросан има състав: вар 40%; ситен пясък 10%; едър пясък 10%; чакъл с фракция до 0,02 м 10%; едри фрагменти счукана тухла с фракция до 0,05 м 15%; фино счукана тухла 15%. Дебелината на сводовото покритие е 0,33–0,38 м. Или „светлият“ отвор на конструкцията тук е 1,37 м. В това нешироко пространство все пак би могъл да работи сравнително дребен човек, за извършване на сервизна или ремонтна поддръжка на съоръжението.

Сондаж „В“ (Обр. 5). Отстои от Сондаж „А“ на 80 м към запад и има географски координати N 43°12'55.9"; E 25°29'53.1". Теренът е с лек южен наклон. Два успоредни зида, отстоящи на 0,70 м, оформят канала на акведукта. Изградени са от ломен пясъчник и фрагменти тухли. Хоросанът е с бял цвят, ронлив, с вложения от счукана тухла в съотношение: вар 40%; пясък 50%; счукана тухла с големина на фракцията до 0,01 м 10%. Използваните в градежа тухли са с дебелина 0,04–0,045 м. Една цяла тухла има дължина 0,34 м и дебелина 0,045 м. В непосредствена близост бе открита монета от IV в.

Зад северната страница на канала се наблюдават свободно „плаващи“ камъни, вероятно деструкции. Непосредствено до тях, от север, лежи грубо оформен блок от много мек и силно ронлив варовик, отстоящ от архитектурната структура на 0,40–0,60 м. Размерите на блока са: дължина 2,28 м; ширина от 0,60 до 0,77 м; дебелина 0,17 м. Следи от обработка се наблюдават само по късите страни (Обр. 6).

До 1,20 м след блока, към север, отново има „плаващи“ камъни и тухлени фрагменти. Възможно е да са деструкции от онази част на описаната по-долу шахта на акведукта, която във времето на функционирането му се е подавала над нивото на терена.

Пластът от запад, север и изток на блока се състои от 70% варовикови отломъци с големина на фракцията до 0,02–0,03 м и 30% хоросан с червен цвят от вложената в него счукана тухла. Дебелината му е 0,10–0,12 м. Изглежда тук в даден момент е имало бъркало за хоросан, използван при обмазването на стените на канала. Не е известно дали бъркалото е ползвано при строителството или при ремонт на съоръжението. Като че ли втората възможност е по-вероятната.

Страниците в централната част на сондажа са вертикални над позицията, където следва да има пета и свод. Изградени са от подбрани плочести камъни. На кота ВНМ 92,93 м се намира пета с широчина 0,05–0,07 м, направена във високия 1,07 м южен зид, а над нея е запазена част от свод (Обр. 7). Това указва, че в западна посока каналът е имал сводово покритие. Срещу нея, на високата 1,02 м северна страница също има пета с ширина 0,07–0,08 м, намираща се на кота с ВНМ 92,88 м. Над петата, до височина 0,17 м – кота с ВНМ 93,05 м, е запазена малка част от свода. От вътрешната страна в хоросана личи отпечатък от дъската, използвана за кофраж при строителството. Северният вертикален зид е застъпил част от петата на разстояние от 0,40 м към запад. Това наблюдение изяснява последователността на изграждане, като дава идея за технологията на строителството в този конкретен сектор от канала на акведукта. При изграждането на южния зид е оставено „гнездо“ – стъпало (Обр. 7). Размерите му са: дължина 0,17 м; височина 0,10 м; дълбочина 0,14 м.

Представените вертикални зидове са части от инспекционна шахта (*fovea reversoria*), през която се е влизало в канала за дейности, свързани със сервиза или поддръжката на акведукта.

В дъното на канала, непосредствено под шахтата, е направен малък басейн – утайник (*piscina limonaria*). Такова съоръжение се открива за пръв път в конструкцията на акведукта на Никополис ад Иструм. Функцията му е извличане на механични седименти от водата. След утайника, към изток каналът е оформен в обичайният си вид. От разрушената сега предна част на свода са запазени три реда вертикално разположени камъни от северната страна и още един до два реда от южната страна.

Басейнът – утайник (Обр. 8) е разположен надлъжно по оста на канала. Такова разположение е логично по отношение на конструкцията, тъй като следва

да е максимално достъпен с оглед лесно почистване. Размерите му са: 0,87 м по оста; 0,54 м напречно; дълбочина 0,50–0,52 м. Това дава обем от $\sim 0,24 \text{ м}^3$. Обмазан е с хоросан, чийто състав е идентичен с този от дъното на канала от запад и изток. Дори ъглите са обмазани по същия начин с тези от канала. Това показва, че е предварително проектиран и изпълнен едновременно с него. Заоблянето на ъглите е направено с цел по-лесното почистване от седименти. Дъното на утайника има сечение с трапецовидна форма, еднакво с това на канала. В източната му част, във все още неутвърдения хоросан, е поставен плосък плочест камък с неправилна форма. Размерите му са: 0,27 x 0,15 x 0,03–0,045 м. Същият и сега е обхванат здраво от хоросана. Вероятно на него е стъпвал занимаващия се с направата на обмазката работник (*tector*).

Драскотини върху обмазката дават възможност да се установи състава на вложените хоросанови смеси. Използваният за дъното и страниците хоросан е със сравнително груба консистенция, получена от едър пясък и счукана тухла с големина на фракцията до 0,004 м. Върху него е положена фина водонепропусклива обмазка, съставена от пресят пясък и счукана на прах тухла. Същата е изпълнена до височина от 0,60 м от дъното на канала, като следващите 0,05 м се скосява към зидарията на страниците. По обмазката се наблюдават варовикови инкрустации, но за съжаление не е възможно да се установи дали са получени при функционирането на акведукта или след това. Басейнът – утайник е запълнен със смолисто-черна пръст с изключително плътна глинеста консистенция. Изглежда това е утайка от седименти, формирана във времето на последното функциониране на канала като водопреносно съоръжение, след което е изоставен и не се е налагало да бъде почистван.

В пространството около басейна – утайник страниците на канала са изградени частично от тухли. При южната страница тухлените редове са три, а каменните осем. Северната страница е изградена от четири тухлени редове и шест реда камъни. В едни и същи редове, в едно с тухлите, са използвани и подбрани камъни със същата дебелина. Над тухлените редове са използвани само камъни, като само на едно място е вградена единична тухла дълга 0,30 м. Останалите тухли са с дължина 0,33–0,34 м и дебелина 0,04–0,05 м.

Стените във височина продължават вертикално, оформяйки споменатата шахта. Изградени са от подбрани камъни, като фугите са старателно обмазани. Добре се различава как сводовото покритие на канала е прекъснато и на фуга е изграден вертикалният зид от юг. Неговата дължина е 0,90 м. Северната страница се различава от южната. Тук дългият 1,30 м вертикален зид се свързва конструктивно със сводовото покритие на канала. При сегашното състояние на запазеност не е възможно да се определят размерите на отвора на шахтата. Но напречно този размер не следва да е по-голям от ширината на канала, като в случая тя е 0,61 м. Запазената височина на конструкцията от намиращо се на кота с ВНМ 91,37 м дъно на утайника е 2,19 м. Не бива да се забравя, че конструкцията на шахтата се е подавала до известна височина над околния терен, който сега има кота с ВНМ 93,75 м.

Повече от сигурно е, че отворът на шахтата е затварян с капак, който предпазва водата от замърсяване. Обичайно за целта са използвани каменни плочи. Една варовикова плоча (Обр. 9) сега се намира в края на нивата, изместена от механизатори на ~150 м от шахтата. Запазените ѝ размери са 1,19 x 0,80 x 0,16 м. По едната дълга страница установих следи от хоросан в съотношение: пясък 50%; вар 40%; счукана тухла 10%. Допускам, че е покривала отвора на описаната или друга подобна на нея близко стояща инспекционна шахта. Не е известно да е съществувал стандартен размер при отделните римски акведукти. Това се потвърждава от данните за известните 43 шахти на акведукта на Лугдунум (Лион, Франция), където дори в едно съоръжение размерите са различни (Burdy 1991, 38). Отворът на шахта в Месемврия Понтика е 0,90 x 0,63 м (Теоклиева 1988, 588–589), а една такава с неправилна четириъгълна форма на отвора от Томис, има размери 0,90–0,85 x 0,63–0,60 м (Parus, Ionescu 1994, 210; Parus 2005, 91). При каптажа на Ескус са открити четири шахти с дълбочина 2,30 м и размер на отвора 0,90 x 0,70 м (Biernacka – Lubanska 1973, 230).

Басейни – утайници не се срещат често в конструкциите на акведуктите. Правят се там, където водата тече бавно и седиментите могат да се отложат. Имат кръгла (акведукта на Картаген) или четириъгълна (акведукта Бревен) форма и са дълбоки една римска стъпка или около тази величина. В нашия случай утайникът е с четириъгълна форма и дълбочина ~1½ римски стъпки. Сама по себе си направата на такъв басейн – утайник изисква наличието на шахта, за да може да се осигури удобен достъп за периодично почистване (Hodge 2005, 103).

Инспекционни (контролни, ревизионни) шахти обичайно се правят там където конструкцията на акведукт се намира под земята. Чрез тях се осигурява достъп до канала, било то за изваждане на кофража след края на строителството на сводовото покритие или за сервиз и поддръжка по време на функционирането (Hodge 2005, 102). Понякога, както е при акведукта на Картаген, шахти са правени и по надземните части, а отворите им са покривани с дървени капаци. Няма строго фиксирана дистанция между шахтите. Витрувий (Vitruv. VI, 3) препоръчва да са на отстояние от един до два актуса ($1 \text{ actus} = 35,556 \text{ м}$). Плиний дава същото отстояние (Plin. XXXI, 31). В повечето известни случаи отстоят на 75 м и дори на по-голямо разстояние. При акведукта Жир отстоянието между шахтите е на два актуса – от 72 до 77 м (Burdy 1991, 38). При дадени специфични обстоятелства са правени близо една до друга – примерно когато каналът влиза или излиза от тунел. Тъй като до сега в близост до описаната по-горе не е открита друга, не е установено отстояние на шахтите в конструкцията на Западният акведукт на Никополис ад Иструм.

Отворите на шахтите биват кръгли или четириъгълни. Не може да бъде отчетено предпочитание на римските инженери към кръглата форма, при която е невъзможно да бъде изпуснат капака вътре, за разлика от четириъгълната. Обичайно отворът е покриван с каменна плоча, тежаща 300–400 кг. За преместването му е необходимо използването на лост или дори примитивен кран.

По тази причина не се е налагало монтирането на дръжки върху капака (Hodge 2005, 102–103).

Достъпът в шахтите ставал чрез направени в стените стъпала, както в описания тук случай, или чрез преносима дървена стълба (Hodge 2005, 127). В стените на шахтите от Ескус са направени стъпала с височина 0,19 м; ширина 0,14 м; дълбочина 0,21 м.

ЛИТЕРАТУРА

Теоклиева 1988: Е. Теоклиева. Водоснабдителна система на Несебра в V–VI век. – В: България Понтика, II, 1988, 585–592.

Цончев 1934: Д. Цончев. Водопроводите на ΝΕΙΚΟΠΟΛΙΣ ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΟΝ. – Годишник на Пловдивската народна библиотека с музей, 1931/1934, 131–148.

Цончев 1936: Д. Цончев. Nicopolis ad Istrum и неговите водопроводи. – Българска мисъл, XI, 1936, 9, 570–579.

Цървов 2001: И. Цървов. Нови данни за западния акведукт на Никополис ад Иструм. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов“. Велико Търново, 2001, 495–502.

Цървов 2002: И. Цървов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм – 70 години по-късно. – In: The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 35–44.

Цървов 2002а: И. Цървов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм: аркадата в дължината на Росица. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002, 189–198.

Цървов 2002б: И. Цървов. Nicopolis ad Istrum – 2001. Сектор 6 – акведукт. – Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 93.

Цървов 2006: И. Цървов. Водоснабдяване в Мизия (Горна и Долна Мизия) и Тракия. – В: Археология на българските земи. Том II. София, 2006, 17–32.

Цървов 2010: И. Цървов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм: топография на трасето. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2010, 107–126.

Цървов 2010а: И. Цървов. Проучвания по трасето на Западният акведукт на Никополис ад Иструм. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 341–342.

Цървов 2012: И. Цървов. Западният акведукт на Nicopolis ad Istrum. Castellum aquae. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 290–292.

Цървов 2013: И. Цървов. Западният акведукт на Nicopolis ad Istrum. Castellum aquae. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 274–276.

Цървов 2013а: И. Цървов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм: аркади. – В: Studia classica Serdicensia. Том II. Сборник в чест на професор Руска Гандева (1911–2001). София, 2013, 352–376.

Цървов 2014: И. Цървов. Западният акведукт на Nicopolis ad Istrum. Castellum aquae. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 339–342.

Църов 2015: И. Църов. Западният акведукт на Nicopolis ad Istrum. Castellum aquae. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 451–454.

Biernacka – Lubanska 1973: M. Biernacka – Lubanska. Wodociagi rzymskie i wczesnobizantyjskie z obszaru Mezji Dolnej i polnocnej Tracji. Wroclaw, 1973.

Burdy 1991: J. Burdy. Some Directions of Future Research for the Aqueducts of Lugdunum (Lion). – Future Currents in Aqueduct Studies. London, 1991.

Hodge 2005: A. T. Hodge. Roman Aqueducts and Water Supply. London, 2005.

Papuc 2005: G. Papuc. Tomis I, Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană și romană târzie. Constanța, 2005.

Papuc, Ionescu 1994: G. Papuc, M. Ionescu. Noi cercetări privind apeductul de la Ovidiu, jud. Constanța. – Pontica, XXVII, 1994, 209–221.

Plin. Gaius Plinius Secundus. Naturalis historia.

Vitruv. Marcus Vitruvius Pollio. De Architectura.

THE WESTERN AQUEDUCT OF NICOPOLIS AD ISTRUM:
THE “VODOLEY – WEST” SITE

Ivan Tsarov

(Abstract)

The paper presents the results documented after treasure-hunters' intervention and agricultural activities along the Western Aqueduct of the Roman city of *Nicopolis ad Istrum* in the province of *Moesia Inferior* (Bulgaria). The examined sector is located on the territory of the village of Vodoley, Veliko Tarnovo Municipality, and is designated as “Vodoley – West” site, drillings “A” and “B”.

Drilling “A” (Fig. 1, 2, 3, 4). It was made at 25 m to the south of the road from the village of Vodoley to the village of Dichin, exactly at N 43°12'55.6"; E 25°29'56.8". The construction of the canal is similar to constructions at other sites: vertical masonry walls; indented toe; arch. The cross-section of the bottom is in the shape of an inverted trapezium and is at an elevation of 91.82 m.

The coating, reaching a height of 0.37 m, is mortar of fine texture containing crushed bricks. It is 0.54 m wide. The flat part of the bottom (the base of the trapezoid) is 0.25 m. The side walls are 0.07 m high, which is part of the total height of the coating.

The arch is made of vertical slabs fixed with mortar of coarse texture containing crushed bricks. Its width varies from 0,30 to 0,40 m. The indented toe of the arch along the northern and southern walls of the canal is easy to notice (Fig. 2).

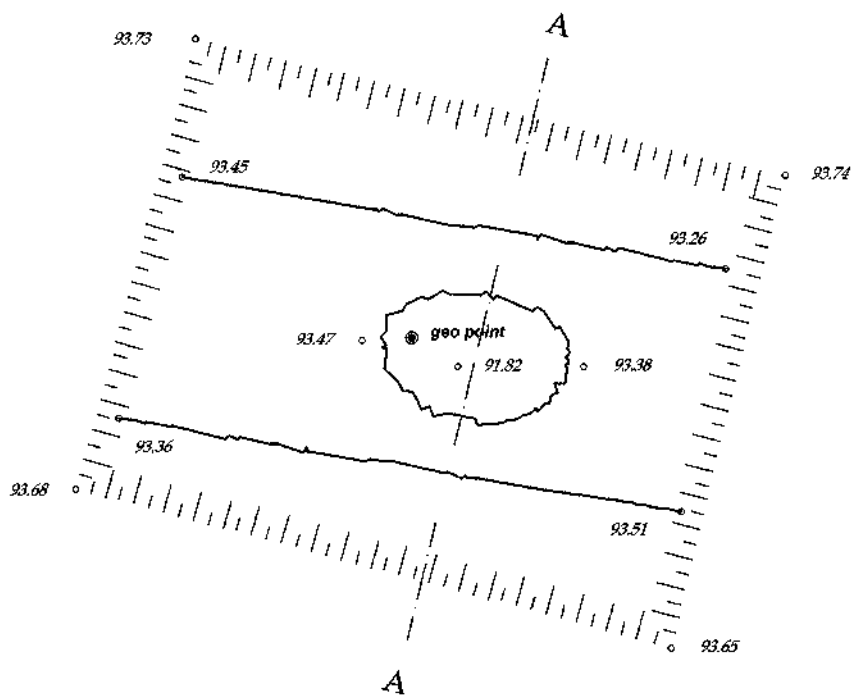
Drilling “B” (Fig. 5, 6, 7, 8, 9). It is 80 m to the west from Drilling “A”, located exactly at N 43°12'55.9"; E 25°29'53.1". The unearthed structures are identified as parts of an inspection shaft (*fovea reversoria*), used to enter the canal for regular or incidental maintenance or service. There is a small sediment basin (*piscina limonaria*) at the bottom of the canal immediately below the shaft. Normally the openings of the shafts were closed with slabs. A limestone slab (Fig. 9) was localized located at the end of the field, at 150 m away from the shaft. Its preserved dimensions are 1.19 x 0.80 x 0.16 m.

Координатна система - 1970 г.
Височинна система - Балтийска

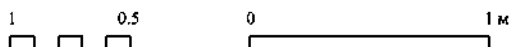
ОБЕКТ: Водолей запад - сондаж А

М 1:25

НИВЕЛАЧЕН РЕПЕР = 95.25 м

GEO POINT - N=43° 12' 55.6"
E=25° 29' 56.8"

Обр. 1. Сондаж „А“ – план.

Fig. 1. Drilling "A" – plan.

Обр. 2. Сондаж „А“ – сводово покритие и нети.
Fig. 2. Drilling “A” – arch coating and indented toes.

Обр. 3. Сондаж „А“ – обмазка на канал и фуги.
Fig. 3. Drilling “A” – coating of the canal and joints.

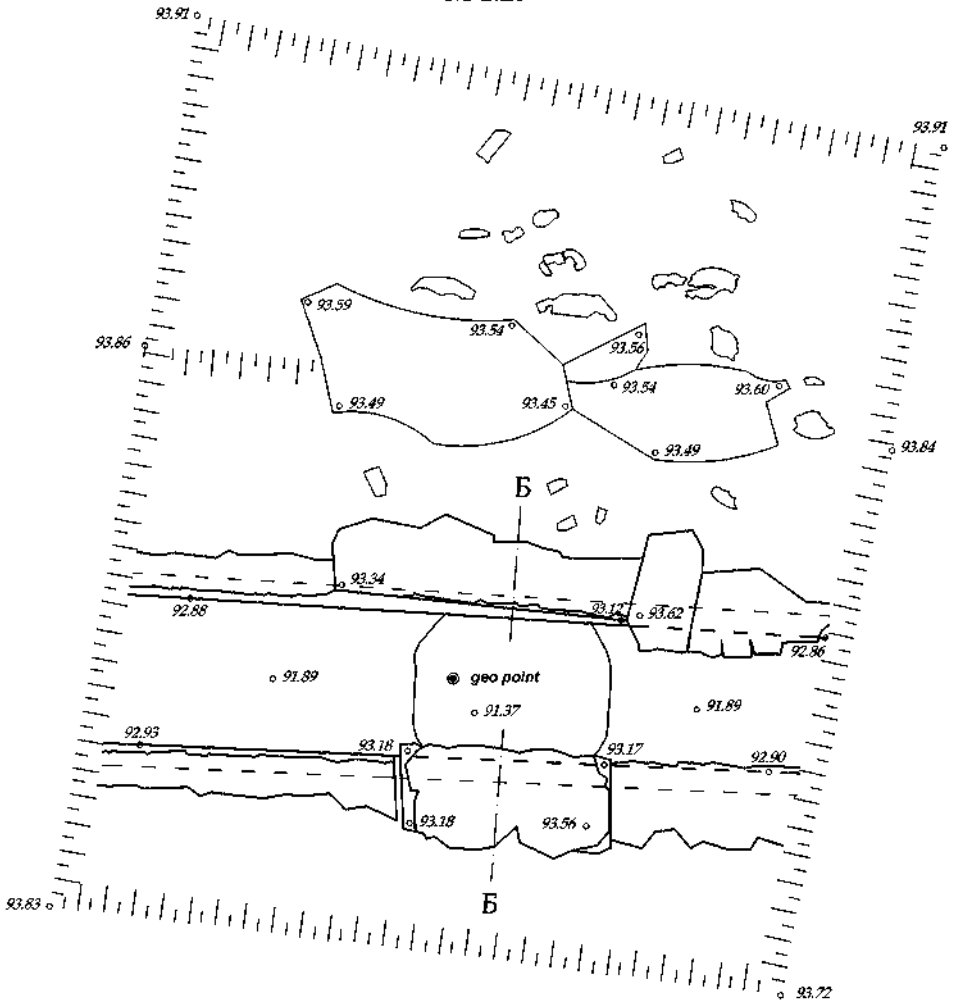
Обр. 4. Сондаж „А“ – отпечатъци от дъските на кофража.
Fig. 4. Drilling “A” – foot-prints of the plants in the casing.

Координатна система - 1970 г.
Височинна система - Балтийска

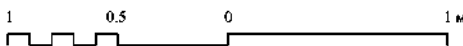
ОБЕКТ: Водолей запад - сондаж Б

М 1:25

НИВЕЛАЧЕН РЕПЕР = 95.25 м

ГЕО ПОИТ - $N=43^{\circ}12'55.9''$
 $E=25^{\circ}29'53.1''$

Обр. 5. Сондаж „Б“ – план.

Fig. 5. Drilling “B” – plan.

Обр. 6. Сондаж „В“ – канал и варовиков блок от север на шахтата.
Fig. 6. Drilling “B” – the canal and a limestone block to the north of the shaft.

Обр. 7. Сондаж „В“ – каналът с вертикалните страници на шахтата, стъпало и части от свода.
Fig. 7. Drilling “B” – the canal with the vertical walls of the shaft, a step and fragments of the arch.

Обр. 8. Сондаж „В“ –
басейн – утайник
(*piscina limonaria*).

Fig. 8. Drilling “B” –
sediment basin
(*piscina limonaria*).

Обр. 9. Варовиков блок – капак на шахта.

Fig. 9. Limestone block – shaft cover.

СЪЩНОСТ И ЕТАПИ НА КРЪВНИТЕ ВРАЖДИ В ИСЛАНДИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 870–1056 Г.

Димитър Харбалиев

В периода на Ранното средновековие Европейският север бил обхванат от динамични процеси. Годишите на Викингската епоха (793–1066 г.) завинаги променили Стария континент. Норвежци, шведи и датчани организирали десетки морски експедиции, притиснати от необходимостта за плодородни земи и стоки. Чрез своите кораби те успели да опознаят всички европейски брегове, а набезите им предизвиквали християнската молитва *A furore Normannorum libera nos, Domine*¹ (D’Haenens 1967, 195–198; Magnússon 1980, 61). Активната експанзия довела до появата на множество скандинавски колонии, част от които се оказали устойчиви на превратностите. Сред тях били и поселищата в Исландия.²

С изключение на шепа ирландски монаси, Исландия била необитаема докъм 870 г., когато от Норвегия пристигнали първите заселници. Всеки от тях имал възможност да заеме онази земя, която му се сторела най-удобна и плодородна. Така било поставено началото на *периода на заселване* (*Landnamasöld*),³ протичащ с плавни темпове. По крайбрежието се появили първите стопанства, всяко от които било обитавано от самостоятелен род. Постепенното нарастване на населението довело до зараждането на исландското общество, което около 930 г. учредило свой парламент, наречен *Алтинг* (*Alþingi*). С това започнал *периодът на общността* (*Þjóðveldisöld*) и на исландската държавност. До този момент исландците почитали типичната за Скандинавия *стара вяра* (*Forn Siðr*), но през 1000 г. Алтингът признал християнството за равноправна религия. Въпреки това едва през 1056 г. в Скаулхолт било основано първото епископство, което поставило началото на исландската църковна организация.⁴ Материалните доказателства и чуждите писмени извори за този доминиран от езичеството период са оскъдни. Ето защо науката се обръща към исландските саги, представляващи записани в проза предания, отнасящи се за всеки аспект от исландския средновековен живот. Така периодът 870–1056 г. станал известен като *период на сагите* (*Söguöld*).

Според информацията, която предлагат тези писмени извори, обществото на острова било сплотено, но живеело разпокъсано. През IX–XIII в. липсвали обособени населени места (градове и села), като това се отразило върху общественото развитие. Хората обитавали своите изолирани стопанства, но активно контактували помежду си, което довело до изграждането на сложна

мрежа от социални взаимоотношения. Според медиевиста Уолтър П. Кер това доста наподобявало средновековното европейско градско общество (Ker 1958, 200–201). През периода на общността в Исландия започнали да се упражняват законодателната и съдебната власт, но липсвали въоръжени сили и органи за опазване на обществения ред. Техните функции не били пренебрегнати, а изпълнявани от обществото, в резултат от което се спазвали определени правила и норми, съобразени най-вече със скандинавския кодекс на честта. Това означава, че протичането и прекратяването на конфликтите в средновековна Исландия тясно зависели от действията и позициите на обществото.

Конфликтните отношения между два средновековни исландски рода обикновено били под формата на *вражди* (кръвни вражди)⁵ (Yuock 2003, 234). Интересът към тях датира още от Късното средновековие, но въпреки това все още не се е наложила универсална дефиниция. Съществуват няколко антроположки опита, имащи за цел да избегнат битувания в науката етноцентризъм и последователно да определят признаците, характеризиращи враждата (Voehm 1984, 218–219). От друга страна, скептичните мнения изтъкват невъзможността да се даде точна и ясна формулировка на толкова разнообразна и комплексна дейност (White 1986, 196). Това поставя под въпрос ползата от такава дефиниция, понеже е известно, че параметрите на враждата зависят от историческия период и от обществото, сред което тя възниква (Brown 1986, 2–3). Въпреки това налице са различни определения (The New Encyclopedia Britanica 1992, vol. 4, 755; The World Book Encyclopedia 1992, vol. 7, 81). Тяхното обобщение води до оформянето на следната кратка формулировка: враждата е продължителен частен конфликт между лица или социални групи. Тя може да възникне неочаквано. Нанесената несправедливост поражда чувства за дълг и чест, които водят до първите насилствени действия, провокиращи след себе си отведен удар. Това на свой ред предизвиква отмъщение, като задействаното по този начин верижно насилие придобива характер на продължителен конфликт. В този си вид враждата функционира сред всички общества, които я практикуват, и може да се твърди, че горепосочените ѝ характеристики са неизменни. Но за да се придобие цялостна представа за нея трябва да се обърне внимание на основните фази, през които преминава. Историкът Джон Майкъл Уолъс-Хадрил през 1962 г. споделя следното: „Не е трудно да се стигне до работна дефиниция на враждата. Първоначално можем да я наречем заплахата от враждебност между роднини, след това състояние на конфликт между тях и накрая, изглаждане на различията и договаряне на условията, приемливи и за двете страни“ (Wallace-Hadrill 1962, 122).

Характерно за враждата е, че тя функционира според социалните порядки, правораздаването и законодателството на обществото, което я практикува. За целта определени нейни елементи несъзнателно биват изменяни, за да отговарят на обществените потребности. Определението на Уолъс-Хадрил донякъде се доближава до това на известния скандинавски медиевист Андреас Хеслер, според когото враждата в своя исландски контекст се характеризира колкото

от съдебните процеси, толкова и от отмъщението като извънсъдебна практика (Heusler 1911, 38). Дефиниция на този вид вражда е предложена и от Уилям Иън Милър, който нагледно посочва нейните основни характеристики (Miller 1990, 180–181). Обобщаването на наличната информация води до следното компилативно определение: средновековната исландска вражда представлява цикъл от редуващи се отмъщения между две групи, възникнал вследствие от посегателство върху имущество, чест или личност. Обикновено в конфликта участие взимат хора, имащи роднинска, приятелска или сервилна връзка с някого от враждуващите. За разлика от военния конфликт, враждата не изисква мащабна мобилизация. Възможно е организирането на малочислени въоръжени групи, споделящи колективна отговорност и имащи определена цел. В някои случаи отмъщението може да бъде насочено към лице, непряко замесено във враждата. Липсата на органи на реда определя обществото като извънсъдебен арбитър, който осъжда определено действие като достойно или не. Обществото разполага с необходимите средства и институции за извършване на временно или постоянно преустановяване на враждата.

Уилям Иън Милър допълва, че кръвната вражда е често морална, рядко юридическа и винаги политическа (Miller 1990, 181). Тя е морална в своя аспект на средство за санкциониране при нарушаване на социалните норми; юридическа е, когато предвижда отговорност зад арбитражното или съдебно уреждане на проблема; политическа е, защото е единственият начин, чрез който може да се придобие власт и влияние.

Враждата, както вече бе споменато, се състои от редуващи се отмъщения, представляващи обществено оправдани действия. Идеята, че на удара трябва да се отвърне с удар, е типично езическа, но в Исландия се прилагала с нестихваща сила и след приемането на християнството (Miller 1990, 193–194). Там отмъщението не представлявало хаотично насилие, а често се съобразявало с определени норми. С неговото извършване не трябвало да се избързва, защото в противен случай се приемало за немислено действие, а отлагането му се тълкувало като проява на страх (Miller 1990, 194). Освен това се спазвала и определена пропорционалност. Например смъртта на лице с определена социална или родова позиция следвало да бъде отмъстена чрез убийството на личност със същия или подобен статут. Това било т. нар. *реципрочно правило*, което в най-общи линии спазвало принципа *око за око, зъб за зъб* (Jones 1933, 217–225). В моменти на ескалация на конфликта обаче това правило се потъпквало, като за отнемането на един живот можело да бъде отмъстено чрез отнемането на десетки (Miller 1990, 203). Пример за това се открива в „Сага за изгарянето на Няул“ (Brennu-Njáls saga), където в сублимния за сюжета момент е описано как група мъже премахнали цял един род като подпалили стопанството му. От това последвали отмъщения, извършени от зетя на стопанина, който в продължение на години успял да издири и убие по-голямата част от групата на извършителите, станала известна след палежа като *Подпалвачите* (Brennemenn) (CSI 1997, vol. III, ch. 116–158, 136–219). Тези отмъщения, макар да излизали

извън рамките на допустимото, били приемани от исландското общество като справедливи и достойни дела. Поради тази причина не се стигнало до съдебни санкции. Според друго правило, ако бъде отнет животът на нечий син, то отмъщението не падало върху сина на извършителя, а върху самия извършител. Това важало само в случаите, когато виновникът действал по свое усмотрение. Ако бил роб, слуга или наемник, то отмъщението падало върху неговия господар. Но невинаги на насилието се отвръщало с насилие. В някои случаи ощетеният род не можел да си позволи да започне вражда.⁶ Тогава се прибягвало до исландския съд, където делото получавало публичност, а ощетеният можел да спечели или загуби в зависимост от степента на обществена подкрепа. От друга страна, съществували множество фактори, определящи едно отмъщение като позорно. Сред тях били бездействието; отмъщението чрез измама, засада, клопка, чрез голямо числено превъзходство или използване на наемник; отмъщение върху жени, деца, старци, болни или сакати (Karlsson 2000, 57). От това се вижда, че враждата фактически протичала между боеспособните членове на враждуващите страни. Например, ако даден конфликт бил провокиран от жена, отмъщението не падало пряко върху нея, а върху неин роднина, приятел или съпруг (Miller 1983, 179–185). За да убеди някого да извърши отмъщение от нейно име, жената често прибягвала до определени похвати, сред които бил т. нар. *кървав знак*. Той можел да бъде отрязан крайник или коса, окървавена дреха или оръжие, който се показвал в определен момент, за да напомни за извършеното насилие. По този начин се вменияло чувство за дълг към жената и нейния род (Miller 1983, 179–185). Така, ако възникне вражда между жени, отмъщенията между тях не се извършвали лично, а чрез техни представители. Пример за това е конфликтът между Халгерда и Бергтора в споменатата вече „Сага за изгарянето на Няул“ (CSI 1997, vol. III, ch. 36–45, 41–55). Съществували и личности с висш статут, които рядко представлявали обект на отмъщение. Такива били справедливите съдии, влиятелните главатари, а в последствие и християнските мисионери. В „Сага за Егил Скалагримсон“ (Egils saga Skalla-Grimssonar) по време на една от враждите според закономерността трябвало да бъде отнет животът на норвежкия конунг,⁷ но вместо това отмъщението било насочено към негови подчинени и роднини (CSI 1997, vol. I, ch. 24–27, 58–62). Това показва, че хора с определени, централни за обществото функции и умения обикновено не попадали под преките вражески удари, защото притежавали широка обществена подкрепа, а отнемането на живота им би довело до обществени сътресения (Miller 1990, 197).

Въпреки примитивната пътна мрежа в Средновековна Исландия, информацията се разпространявала сравнително бързо. Новините за големите кръвни вражди постоянно циркулирали из острова, което позволявало на обществото да заеме определени позиции спрямо едни или други родове. Най-широка подкрепа получавали тези, чиято кауза обществото приемало за най-справедлива. Има ред примери за бедни родове, които успели да надделеят във вражда с високопоставени и тиранични семейства. Такъв епизод се открива в „Сага

за Храпнкел, жрец на Фрейр“ (Hrafnkels saga freysgoða), където се описва, че родът на бедния Саум спечелил широка обществена подкрепа срещу заможния род на Храпнкел (CSI 1997, vol. V, ch. 7–11, 267–275). Подобни случаи окуражавали исландците да вярват в справедливостта на правораздаването. Подкрепата на определена страна по време на спор представлявала юридическо и политическо действие, което недвусмислено засвидетелствало морални ценности и отношение към обществения живот. Но освен пред съда, обществена подкрепа била необходима и извън него. При избухването на вражда замесените родове впрягали силите си, за да организират около себе си възможно най-много съюзници и да привлекат други. За да се подсигури успешното извършване на отмъщение, в някои случаи се свиквала дружина, чиято численост била тясно зависима от регионалната подкрепа на роднини, съседи и приятели. Според исландските стандарти такава дружина може да се определи като малка, компактна и бързоподвижна войска, която след постигането на поставената цел се разпускала. Участниците в действията по време на вражда обаче били само малка част от хората, заявяващи своята подкрепа пред съда. Както бе споменато, всеки свободен исландец имал правото да се застъпи за своя фаворит по време на кръвна вражда и съдебен процес, като по този начин заявявал своята позиция пред обществото.

В Средновековна Исландия безпроблемно можели да се провеждат по няколко вражди едновременно. Това се дължало на локалния им характер. Сагите правят опит да онагледят тази действителност, като в част от тях се описва само една вражда, а в други – повече от една. Тяхното изолирано проследяване е от значение за възстановяването на средновековната исландска история. За да се постигне това, е необходимо да се обърне внимание на поэтапното им развитие. Първата фаза на всяка вражда е нейното начало. За да се добие представа за него ще бъде обърнато внимание на подбрани епизоди от някои исландски саги, посочващи най-често срещаните причини и поводи за това.

Събитията, с които започва „Сага за Егил Скалагримсон“ (Egils saga Skalla-Grímssonar), засягат Норвегия по времето на Харалд I Красивокосия (872–930 г.), който след битката при Хавурсфиорд (Hafursfjord) през 872 г. успял да обедини разпокъсаните норвежки територии под своя власт (CSI 1997, vol. I, ch. 9, 41–43). Според сагата на негова страна се сражавали двама приятели – Баурд и Тоуроулв. По време на битката Баурд бил тежко ранен и понеже нямал деца, посочил за наследник своя приятел. Това предизвикало завистта на двамата полубратя на Баурд, които сметнали, че наследствените им права са погазени. Те успели да се сдобият с желаното наследство, когато Харалд I застанал на тяхна страна и игнорирал волята на починалия (CSI 1997, vol. I, ch. 16, 48–49). По този начин се породила вражда между норвежкия владетел и Тоуроулв, довела до продължителна конфронтация между техните наследници.

На следващо място, трябва да се обърне подобаващо внимание и на „Сага за Храпнкел, жрец на Фрейр“, която е една от най-кратките исландски саги. В нея е описана една единствена вражда, провела се между два исландски рода.

Единият бил този на Храпнкел, който притежавал обширен имот и бил езически жрец на бога на плодородието Фрейр. Другият род бил този на Торбьорн, който наскоро пристигнал в Исландия и се заселил в земята на Храпнкел. Торбьорн имал няколко сина, най-големият от които се казвал Ейнар. Когато пораснал, Ейнар бил изпратен да работи като пастир в стопанството на Храпнкел. Враждата между родовете започнала, когато Ейнар обявил най-хубавия кон на жреца, заради което Храпнкел го убил (CSI 1997, vol. V, ch. 5, 265). Това породило ответни действия, довели до продължителна конфронтация.

„Сага за Гисли Сурсон“ (Gísla saga Súrssonar) също описва вражда, избухнала заради убийство. То било извършено в Норвегия около 70-те години на IX в. (CSI 1997, vol. II, ch. 2, 2–4). За да избегнат последствията, извършителят и родът му напуснали страната и се отправили към Исландия (CSI 1997, vol. II, ch. 4, 4–5). Потомци на тези преселници били братята Гисли и Торкел. Когато се задомили, се оказало, че техните жени имали чувства към други мъже. Торкел разбрал за това, но не казал нищо. Същевременно Гисли бил заблуден от жена си, че брат му от ревност желал да убие Вещейн – техен приятел и съсед. Тези интриги довели до действия, които постепенно започнали да всяват смут и в крайна сметка ескалирали в насилие.

В началото „Сага за Грехтир“ (Grettis saga) също обръща внимание на събитията в Норвегия след битката при Хавурсфиорд. Сред оцелелите, които се сражавали срещу Харалд I, бил мъж на име Онюнд. Репресиран от конунга и поставен в неизгодно положение, той решил да замине за Исландия (CSI 1997, vol. II, ch. 8, 57). Там се заселил в имота на местен земевладелец. След смъртта на Онунд избухнал спор дали земята му трябва да бъде наследена от неговите синове. Въпросът бил поставен пред Алтинга и конфликтът бил бързо уреден. След това сагата продължава със съдбата на Грехтир Асмундарсон – изгнанник, който се прочул с многобройните си подвизи. Въпреки централното положение което му е отредено в сагата, тя не е изцяло биографична. По-нататък, като отклонение от основната сюжетна линия, е вмъкнато описание на кратък конфликт, възникнал около правото на собственост върху изхвърлен на брега мъртъв кит. Той приключил чрез преговори, довели до бързото уреждане на отношенията по съдебен път (CSI 1997, vol. II, ch. 25–27, 90–93).

„Лаксдайла сага“ (Laxdæla saga) също описва няколко вражди. В началото се обръща внимание на рода и имота на известната Ойдур Дълбокомислената⁸ и едва след това започват да се описват конфликти, проведени в региона Лаксардал.⁹ Един от тях се разгорял през 950 г. поради неразбирателство около уловена риба, а други два започнали заради наследство (CSI 1997, vol. V, ch. 14–15, 13–17; ch. 17–19, 19–23). Сюжетът на сагата продължава с едно разклонение на рода на Ойдур – семейството на Хьоскулд. Когато синовете му го наследили, дял получил и Оулав, който бил незаконороден син от наложница (CSI 1997, vol. V, ch. 26, 36–37). Това предизвикало смут сред братята. За да се потуши неразбирателството между тях, Оулав взел за свой храненик един от племенниците си, чието име било Боли (CSI 1997, vol. V, ch. 27, 37–38). Кяр-

тан, който бил син на Оулав, се сприятелил с него. Няколко години по-късно Боли се оженил, но жена му тайно обичала Кяртан (CSI 1997, vol. V, ch. 44, 67–69). Така по време на сватбата на Кяртан изчезнали някои от сватбените дарове. Това породило подозрения към Боли, макар виновна да била жена му. Конкретният повод за враждата между двамата възникнала година по-късно по време на надпревара за покупка на земя, когато Кяртан надделял над своя приятел (CSI 1997, vol. V, ch. 47, 74–76). Оттук насетне конфликтът постепенно започнал да ескалира.

Враждите, описани в „Сага за изгарянето на Няул“, са показателни за важноста на общественото мнение в Исландия. За разлика от предходните саги тук сюжетът започва по време на норвежкия конунг Харалд II Ейриксон (961–976 г.).¹⁰ Първата вражда в сагата започва, след като мъж на име Хрут бил изоставен от жена си, а неговият тъст поискал обезщетение за това (CSI 1997, vol. III, ch. 8, 12–13). Но основно място в сюжета заемат действията на родовете на Гунар и Няул. Въпреки приятелските им отношения, между жените им имало неразбирателство, започнало след спор относно това коя да заеме почетното място на празничната трапеза по време на празненство (CSI 1997, vol. III, ch. 35, 40). Въпреки това отношенията между двата рода останали добри. Третата вражда, описана в сагата, също бива подтикната от завист. По време на бой с коне, конят на Гунар надвил този на Торгейр и между собствениците им избухнала кавга, която постепенно прераснала в открита вражда (CSI 1997, vol. III, ch. 58, 69–70). Впоследствие Гунар се сдобил с много врагове, което довело до три-годишното му изгнание (CSI 1997, vol. III, ch. 73–74, 84–86).

Втората половина на сагата обръща внимание на рода на Няул. Той приел християнството в края на X в., когато в Исландия започнали да пристигат първите мисионери. Това предизвикало недоверие към него от другите все още езически родове (CSI 1997, vol. III, ch. 100, 121–122). Някои от тях решили да организират заговор и да сринат обществените позиции на рода на Няул. Това било постигнато чрез интриги, в следствие от които синовете на Няул убили Хьоскулд – храненик в дома им (CSI 1997, vol. III, ch. 112, 133–134). За убийството било повдигнато обвинение, като синовете на Няул получили слаба обществена подкрепа, но след намесата на баща им делото било доведено до арбитраж и била изплатена кръвнина. Въпреки това се готвело отмъщение, което впоследствие довело до провеждането на кръвна вражда.

Дотук се вижда, че враждите често били подтиквани от чисто човешки чувства, като любов, завист, гордост, а понякога и от необмислени и егоистични действия, като желание за наследствени права, сребролюбие или убийство. Но онова, което задвижвало кръвната вражда е нестихващото желание за ответен удар, което рано или късно довеждало до ескалация на насилието. Често такива събития представляват най-драматичния и кръвопролитен момент от сюжета на повечето исландски саги. В „Сага за Егил Скалагримсон“ например ескалацията на конфликта настъпила, когато Егил погубил някои от хората на норвежкия конунг Ейрик I Кървавата брадва (931–933 г.).¹¹ В отговор владетелят

изпратил по петите му сина си Рьогнвалд и свитата му, които обаче се провалили и били избити до един (CSI 1997, vol. I, ch. 60, 115–119). От този момент насетне насилието постепенно започнало да стихва. Ескалация се наблюдава и в „Сага за Гисли“, когато Гисли Сурсон отнел живота на Торгрим, след което бил обявен за изгнаник от исландския съд (CSI 1997, vol. II, ch. 12, 12–14). По подобен начин се развиват и действията в „Сага за Грехтир“, където след ред престъпления и убийства Грехтир Асмундарсон бил осъден на пълно изгнаничество (CSI 1997, vol. II, ch. 46, 119; ch. 48, 123–125). Освен това била обявена парична награда за главата му, което предизвикало организирането на дружини за неговото залавяне. Според сагата едно от най-големите постижения на изгнаника била успешната му отбрана срещу една такава дружина. Благодарение на изгодната си позиция той убил 18 от нападателите си (CSI 1997, vol. II, ch. 57, 138–139). В „Сага за Храпнкел, жрец на Фрейр“ се описва далеч по-ограничено насилие. След убийството на Ейнар започнала вражда между родовете на Храпнкел и Торбьорн. Бил организиран съдебен процес, на който Храпнкел бил обявен за изгнаник (CSI 1997, vol. V, ch. 10, 271–273). Това довело до организирането на дружина от 80 души за посичането му начело със Саум (съюзник на Торбьорн). Но когато моментът настъпил, Саум решил да размени имота си за този на жреца, мислейки, че по този начин го осъжда на бедно съществуване (CSI 1997, vol. V, ch. 11, 273–275). Тази вражда се развива по доста нетипичен начин, за разлика от тази между Кяртан и Боли, описана в „Лаксдайла сага“. Тя ескалирала когато Боли организирал засада на своя приятел и собственооръчно го убил (CSI 1997, vol. V, ch. 49, 78–80). След като това се разчуло, започнали да се редуват отмъщения, които довели до смъртта на Боли (CSI 1997, vol. V, ch. 53–54, 83–85) и един от братята на Кяртан (CSI 1997, vol. V, ch. 64, 99–100). От друга страна, както вече бе отбелязано, в „Сага за изгарянето на Няул“ се забелязват повече от една отделни вражди, ескалацията на които почти винаги е провокирана от силни чувства за чест и завист. В сагата ясно се откроява правилото за равнопоставеност, но отклоненията от него водят до крайни решения, предизвикващи кръвопролития. Първото настъпило когато Гунар загубил общественото одобрение и срещу него била организирана засада, в която той оцелял, като посякъл нейният организатор – Откел (CSI 1997, vol. III, ch. 54–55, 64–67). Въпреки че след това спечелил няколко победи в съда, враговете му се увеличили. Била организирана дружина срещу него, предвождана от сина на Откел – Гисур. Тя нападнала стопанството на Гунар, който бил убит (CSI 1997, vol. III, ch. 75–76, 86–88). Друго събитие с такъв мащаб засегнало рода на Няул, срещу който също била организирана група мъже, предвождана от Флоси. Дружината нападнала стопанството на Няул, но била посрещната от умела отбрана. За да избегнат жертви в своите редици, нападателите подпалили постройката в която се били укрепили защитниците, и така целият род на Няул бил заличен (CSI 1997, vol. III, ch. 123–130, 147–160). Измъкнал се единствено Каури Солмундсон, който бил зет на Няул, но за да запази честта си, се наложило да отмъсти за стореното.

Последният трети етап, през който преминава всяка вражда, представлява нейното прекратяване. Най-често то се постигало, когато и двете страни в конфликта били съгласни с това или когато едната надделеела над другата. Но невинаги по-силният род приемал капитулацията на своя опонент. Понякога враждите били толкова ожесточени, че се целяло единствено премахването на вражеския род. Това е доказателство, че изходът от всяка вражда зависел от нагласата на враждуващите. При постигането на взаимно съгласие помирението се уреждало по два начина – съдебно и извънсъдебно.

Трудно е да се каже със сигурност кога е възникнала съдебната система в средновековна Исландия, но тя започнала да се изгражда през периода на заселването. На острова започнали да функционират общо 13 окръжни събрания, наричани *тинг* (Þing),¹² на които освен съвещания се провеждали и съдебни дела. Всеки тинг бил председателстван от трима старейшини (ед. ч. *göfi*; мн. ч. *göðar*), които не представлявали доминиращ териториален нобилитет, а по-скоро общопризнати мъдреци (Буок 2003, 235). Тяхната функция била да изслушват страните по всяко съдебно дело и след това да назначават съдии, които да се произнесат по случая. Някои вражди обаче обхващали повече от един регион (Miller 1984, 97). Това, както и нарастването на популацията, довело през 930 г. до учредяването на Алтинга.¹³ Той се свиквал всяка година в средата на лятото и се провеждал в скалистата долина Тингветлир в югозападната част на острова. На него всеки регион присъствал с представителство от 9 съдии (Sigurdsson 1999, 11). Най-високопоставеното лице на общото събрание бил *говорителят на закона* (Lögsgumaður), който председателствал събранията и цитирал по памет незаписаните все още закони.¹⁴ Неговите функции не били съдебни, а по-скоро съветнически и съдиите трябвало постоянно да се допитват до него. Решенията на съдиите се взимали чрез мнозинство. Като естествен процес Алтингът постепенно започнал да изпълнява и законодателни функции (Miller 1984, 97–99).

Право да присъства на Алтинга, имал всеки свободен човек. По време на дело онези, които заставали на страната на определен род, се наричали *застъпници* (þingmaður или þingmenn). Техният брой и положение представлявали степента на обществена подкрепа. В „Сага за изгарянето на Няул“ се посочва, че Гунар неведнъж печелел поради подкрепата на рода на Няул (CSI 1997, vol. III, ch. 64–66, 76–79). При оспорвани дела замесените родове често прибегвали до помощта на личност, познаваща законите, която да ги представлява пред съда. Словесен дуел между такива представители се развил по време на делото след палежа на стопанството на Няул (CSI 1997, vol. III, ch. 141, 178–180).

Някои дела били решавани пред исландския съд чрез арбитраж (sætt). Това представлявало алтернативно съдопроизводство, включващо преговори и посредничество между две страни, като прекратяването на спора се осъществявало чрез трето лице – арбитър. Пример за такъв случай се открива в „Сага за изгарянето на Няул“ (CSI 1997, vol. III, ch. 56, 67–68). А. Хеслер посочва, че при анализираните от него 520 описания на вражди в сагите, 104 приключили

с помощта на арбитър (Miller 1984, 99). Разрешаването на даден спор чрез арбитраж можело да се осъществи от всяко исландско съдилище. Същевременно и двете страни трябвало да са съгласни с избора на арбитър, който обикновено бил уважаван и почитан от всички човек. За такъв най-често бил избран говорител на закона или старейшина, като и двете страни разчитали на неговото безпристрастие.

Сред санкциите, които предвиждало исландското законодателство, било обезщетението, което можело да бъде съдебна или извънсъдебна мярка. Към него обикновено се прибавяло при уреждането на вражди с малко жертви. Показателна в това отношение е „Сага за Храпнкел, жрец на Фрейр“ която посочва, че отношенията между враждуващите страни били уредени извънсъдебно чрез имотна размяна (CSI 1997, vol. V, ch. 12, 275–276). Краят на основната вражда в „Лаксдайла сага“ също приключил чрез парично заплащане между участващите в нея родове (CSI 1997, vol. V, ch. 71, 109–110). Тук трябва да се прибавят и случаите, когато определен род не можел да си позволи да започне вражда. Тогава за убийство на член на рода се изисквала кръвнина. Пример за това отново се открива в „Лаксдайла сага“ (CSI 1997, vol. V, ch. 67, 102–103).

Наред с тези санкции исландският съд имал право да налага и изгнание (Kellog and Smiley 2001, 649–660).¹⁵ Чрез него осъденият се поставял извън рамките на закона, което позволявало на всеки безнаказано да отнеме живота му. Често посичането на изгнаник се приемало за предизвикателство. Организирали се групи, целящи да отнемат живота на престъпника. Пример за това се открива във финалната част на „Сага за Гисли Сурсон“ (CSI 1997, vol. II, ch. 18, 20–22) и „Сага за Грехтир“ (CSI 1997, vol. II, ch. 46, 119; ch. 77, 167–168). Това наказание се изпълнявало посредством общественото съдействие, като никой нямал право да приютява изгнаник или да му помага по какъвто и да е начин.

Съществували три вида изгнаничество. Първото било *кратко изгнание* за период от три години. За него се споменава в „Сага за Грехтир“ като санкция, наложена над главния персонаж (CSI 1997, vol. II, ch. 46, 119; ch. 16, 68–70). Второто било *дългосрочно* и важало за период, определен от съда, а третото било *пълно изгнаничество*, което се давало до живот. В част от случаите изгнаниците напускали Исландия, за да избегнат последствията и да оцелеят. В „Сага за изгарянето на Няул“ се посочва, че след като Подпалвачите били обявени за изгнаници, те решили да напуснат острова, страхувайки се от отмъщение (CSI 1997, vol. III, ch. 144, 187–191).

От друга страна, извънсъдебното прекратяване на вражда се постигало по няколко начина. На първо място, то можело да бъде осъществено чрез цялостно премахване на вражеския род. Това не била честа практика, но все пак сагите споменават за такива действия. За това се чете в „Сага за изгарянето на Няул“, където Флоси решил да премахне рода на Няул, като подпали стопанството му с помощта на събрана от него дружина (CSI 1997, vol. III, ch. 128–129, 153–157). Вторият начин е чрез устно споразумение, като двете страни си давали определени гаранции. Обикновено по-силният род зада-

вал параметрите на споразумението. Информация за това предоставя „Сага за Храпнкел, жрец на Фрейр“. Според нея, след като Храпнкел се замогнал в бедното стопанство на своя опонент, организирай дружина и решил да си върне старите притежания. Когато се срещнал със Саум, двамата се договорили отново да си разменят земите и така да приемат враждата за приключена (CSI 1997, vol. V, ch. 15, 279–280). До подобни споразумения се стигало, когато и двете страни имали интерес от това или когато искали да сключат временно примирие. В края на „Сага за изгарянето на Няул“ се описва как Каури убил по-голямата част от Подпалвачите. Когато дошъл ред на Флоси, той се разкалял и Каури се помирил с него (CSI 1997, vol. III, ch. 158, 218–219). Уреждането на мира можело да се осъществи и при условие, че единият род приеме за храненик момче от другия род, като по този начин се постигали и по-близки отношения.

До момента всички налични доказателства сочат, че кръвната вражда заемала централно място в живота на средновековните исландци не само през периода на сагите (870–1056 г.), но и след това. Отдалечеността на острова водела до слаби връзки с другите северни страни. Това позволило на обществото да се развие самостоятелно, съобразявайки се единствено със своите нужди. Социалните събития били център на внимание, а изкачването в обществената йерархия било основна цел за всеки. Това обаче се осъществявало не чрез упражняване и разширяване на контрола върху определена територия, а чрез придобиването на обществена подкрепа. Липсата на владетел или на управляваща клика довело до вид примитивна демокрация, в която обществото играело централна роля при осъществяването на основните съдебни и изпълнителни функции. Това поставило конфликтите в определени рамки според които редуващите се отмъщения трябвало да се съобразяват с установени правила и норми. Всичко това персонализира исландския тип вражда, като в този си вид тя не може да се приложи никъде другаде.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ От латински език. На български език се превежда като *Боже, избави ни от гнева на северняците*. Ранен вариант на тази апокрифна молитва се среща в един антифон, посветен на Св. Вааст или Св. Медард.
- ² По територия Исландия (103 001 км²) е само с 8 хил. км² по-малка от съвременна България (110 994 км²).
- ³ Използваните преводи и транслитерации в текста са дело на автора и са съобразени със спецификите на старoisландския език. Личните имена са транслитерирани във винителен падеж за да се избегне звука *tl* при наличието на двойно *l*. Така например името *Egill* ще бъде преведено като *Егил*, а не като *Егитл*. Същевременно за улеснение на читателя и онагледяване на транслитерацията при първото споменаване на термин или заглавие на сага в текста, в скоби се посочва тяхното старoisландско изписване на латиница. В допълнение, заглавията на сагите са преведени на български език по смисъл.
- ⁴ Скаулхолт (Skálholt) се намира в югозападната част на Исландия.

- ⁵ Исландският език е богат на думи, използвани в смисъл на вражда и кръвна вражда – *fæd thykkja, kali, dylgjur, úfar, úlfúð, viðrsjá, óthykkja, ótheykkt, óthokki, mistbokki, mistbykkja, óvingan, sundrlyndi, sundrtbykki, illdeildir, и deildir*. Само по себе си това е недвусмислено доказателство за значението на явлението.
- ⁶ Причините за това можели да бъдат бедност, липса на съюзници, малочисленост на рода и т. н.
- ⁷ Конунг (konungr) – висша скандинавска владетелска титла.
- ⁸ Името на Ойгур (Auðr djúruðga Ketilsdóttir) се среща и в други саги, сред които са „Сага за Ейрик Червения“ (Eiríks saga rauða), „Сага за хората от Ейри“ (Eyrbyggja saga) и „Книга за заселването“ (Landnámabók). Тези данни, без съмнение, я определят като историческа личност.
- ⁹ Според хронологията на сагата регионът е заселен около 890 г. Понеже там тече река, богата на съомга, регионът получава наименованието Лаксардал/Лаксдайла (Laxárdalr), което означава буквално „Долината при реката на съомгата“.
- ¹⁰ Харалд II бил син на Ейрик I Кървавата брадва и седнал на норвежкия трон след Хакон I Добрия (934–961 г.).
- ¹¹ Ейрик I Кървавата брадва освен че бил норвежки конунг за период от две години, на два пъти бил и крал на Нортумбрия, Британия (ок. 947–948 г. и 952–954 г.).
- ¹² Тинг или динг (*ding*) се наричали и събранията на германските племена, обитавали периферията на Римската империя. Релеф, изобразяващ тинг, се открива върху колоната на император Марк Аврелий (161–180 г.), завършена през 193 г.
- ¹³ Наименованието на съвременния исландски парламент също е Алтинг. Той е известен като най-старата парламентарна институция в Европа.
- ¹⁴ Известни исландски законоведи били Снори Стурлусон, Оулав Тордарсон, Щурла Тордарсони др. Първият исландски законовед бил Храпн Хейнгсон.
- ¹⁵ Съществуват няколко названия за изгнаник в староисландския език, като две от тях са: *utlegðar* – в буквален превод „лежа“ или „спя навън“, и *skoggangur* – бродещ в гората. Вторият термин набляга на това, че изгнаничеството поставя човека извън границите на обществото и го принуждава да живее сред дивата природа. Думата *utlagi*, близка до *utlegð*, означава „извън закона“, което за ранните скандинавци е синоним на „излизане извън обществото“.

ЛИТЕРАТУРА

- Boehm 1984:** C. Boehm. Blood Revenge: The Anthropology of Feuding in Montenegro and other Tribal Societies. Lawrence: University Press of Kansas, 1984.
- Byock 2003:** J. L. Byock. Feuding in Viking-Age Iceland's Great Village – In: Conflict in Medieval Europe: Changing Perspective on Society and Culture. Eds. W. C. Brown, P. Górecki. Ashgate Publishing Co., Aldershot, 2003, 229–241.
- Brown 1986:** K. M. Brown. Blood feud in Scotland, 1573–1625 – In: Violence, Justice and Politics in an Early Modern Society. Edinburgh, 1986, 1–299.
- CSI 1997:** The Complete Sagas of Icelanders Including 49 Tales. Eds. V. Hreinsson, R. Cook, T. Gunnell, K. Kunz, B. Scudder, Vol. I–V. Leifur Eiríkson Publishing, Reykjavík, 1997.
- D'Haenens 1967:** A. D'Haenens. Les Invasions Normandes en Belgique au IX siècle. Le phénomène et sa répercussion dans l'histoire médiévale. Bibliothèque de l'Université, Louvain, 1967.

- Heusler 1911:** A. Heusler. *Das Strafrecht der Isländersagas*. Dunker und Humblot, Leipzig, 1911.
- Jones 1933:** G. Jones. *Landnamabók: Its Contribution to the Study of Icelandic Feud* – In: *The Modern Language Review*, vol. 28, No 2. Modern Humanities Research Association, Apr. 1933, 217–225.
- Karlsson 2000:** G. Karlsson. *The History of Iceland*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2000.
- Kellog and Smiley 2001:** R. Kellogg, J. Smiley. *The Sagas of Icelanders. A Selection*. Penguin Group, Harmondsworth and New York, 2001.
- Ker 1958:** W. P. Ker. *The Dark Ages*. New American Library, New York, 1958.
- Magnusson 1980:** M. Magnusson. *Vikings!* BBC Books, London, 1980.
- Miller 1983:** W. I. Miller. *Some Aspects of the Blood feud in Medieval Iceland and England*. – In: *Law and History Review*, vol. 1, No. 2. American Society for Legal History, 1983, 159–204.
- Miller 1984:** W. I. Miller. *Avoiding Legal Judgment: The Submission of Disputes to Arbitration in Medieval Iceland* – In: *The American Journal of Legal History*, vol. 28, No. 2. Temple University, 1984, 95–134.
- Miller 1990:** W. I. Miller. *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. University of Chicago Press, Chicago and London, 1990.
- Sigurdsson 1999:** J. V. Sigurdsson. *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*. Odense University Press, Odense, 1999.
- The New Encyclopedia Britannica 1992, vol 4:** *The New Encyclopedia Britannica, Micropædia*. vol. 4, 15th edition. University of Chicago Press, Chicago, 1992.
- The World Book Encyclopedia 1992, vol. 7:** *The World Book Encyclopedia*. vol. 7. World Book Inc. Chicago, London, Sydney, Toronto, 1992.
- Wallace-Hadrill 1962:** J. M. Wallace-Hadrill. *The Bloodfeud of the Franks* – In: *The Long Haired Kings*. London, 1962, 121–147.
- White 1986:** S. D. White. *Feuding and Peace-making in the Touraine Around the Year 1100* – In: *Traditio*, 42. Fordham University, 1986, 195–263.

CHARACTERISTICS AND STAGES OF THE BLOOD FEUDS IN ICELAND DURING 870–1056

Dimitar Harbaliev

(Abstract)

The history of Iceland began around 870 AD, when the first settlers set foot on the island. The gradual increase of the population brought about the establishment of the National Assembly called the Althing (Alþingi) in 930. In 1000 Christianity was recognized as equal with the existing religion. Only half a century later, in 1056, the first bishopric was founded in Skauholt, which laid the foundations of the Icelandic Church. The material evidence and international written sources about this period are scarce. This accounts why scholars turn to the Icelandic sagas, representing recorded legends based on oral tradition, covering every aspect of the medieval life in Iceland. Thus the period from 870 to 1056 came to be known as the period of sagas (Söguöld).

The remoteness and isolation of Iceland predetermined the fate of its inhabitants who never got into serious war conflicts with other nations. Nonetheless, the history of Iceland is a series of protracted internal conflicts between different social groups or individuals, taking place as organized violence. The above mentioned blood feuds were described in detail in the numerous Icelandic sagas, which makes them the main source of this article. A thorough analysis of these works leads to the conclusion that the feuds on the island follow the social patterns, the jurisdiction and the legislation of the Icelandic society. In a way this personalizes the Icelandic type of feud. In order to substantiate this point, the article focuses firstly on revenge as an act underlying any enmity. Vengeance obeys a set of specific rules and norms that place it within a certain framework. Secondly, attention is paid to the public support as a factor crucial for any conflict during the first two centuries of the Icelandic history.

Along with all this, to get an idea of the actual flow of events in any blood feud, one needs to trace the individual development phases of the feud. According to what is mentioned in the sagas, feuds are most often prompted by purely human feelings such as love, jealousy, pride, by selfish acts like desire for succession rights, avarice or are the result of reckless violence. Similar attacks on someone's life, property or honour usually lead to retaliatory actions. Thus a feud is already a fact and it can quickly escalate to bloodshed. Events of this kind are also at the centre of the plot in most Icelandic sagas. Any feud was at its deadliest point when escalated, but then it subsided, and the warring parties made peace. This process followed two courses of development – judicial and extrajudicial.

The Icelandic legal system was among the most democratic ones in its time. The first courts were part of the Regional Assemblies (Þing), then after 930, the Althing acted as Supreme Court as well. In case of any encroachment, the injured party could always resort to the court. The court issued basically two sanctions – it either imposed a fine in case of minor offenses or declared the culprit an exile in case of more severe offences. The court reached decision through public support, which during hearing of lawsuits was gained on the basis of convincing interpretation of the law by the representatives of the plaintiff or the defendant. Since the laws were not written laws in the period

870–1056, they were memorized by specially chosen people, known as lawspeakers (Lögsögumaður). They had advisory functions, and when the need arose, the audience consulted them, interpreted the law and judged whether a particular act was criminal or not. In certain cases, lawsuits were resolved through arbitration, which represented an alternative litigation, including negotiations and mediation between the two parties, and the dispute was resolved by a third party – an arbitrator. He was a respected and fair-minded neutral person. Meanwhile any blood feud could be brought to an end also through an extrajudicial settlement. Most often this was achieved through a verbal agreement between the conflicting parties. They gave certain guarantees in cases of equal damage, or settled their relations with some compensation, blood money, and other payments.

Judging by the information in the Icelandic sagas, blood feud in medieval Iceland was a phenomenon characteristic of their society. On this basis their medieval history was dominated by events taking place during clan/family conflicts. Although the Icelandic people were not involved actively in the major events of the Viking era, their history contributes significantly to the understanding of the processes in the medieval European North.

ЗА ПАТРИАРШЕСКИЯ КОМПЛЕКС, ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ И ФОРТИФИКАЦИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ В ПРЕДСТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ

Евгени Дерменджиев

При археологическите проучвания на хълма Царевец във Велико Търново са открити два големи архитектурни комплекса – Патриаршията и Царския дворец, и са проучени по-голямата част от Околовръстните крепостни стени, чието изграждане е отнесено към предстоличния период на Търнов (Обр. 1, Обр. 2). Резултатите от техните разкопки са представени поотделно в няколко монографии, но по различни причини не са правени сериозни опити да се докаже пряката взаимовръзка между тези обекти по отношение на предназначение и хронология (Вълов 1992, 183–187). Такива изследвания и обобщения като цяло не са осъществени и в следващите публикации, в които само са използвани и цитирани представените окончателни изводи на първите проучватели.

В структурата на трите монографии не е обособен специален раздел за фактите, доказателствата и основанията за предложената датировка и периодизация на Патриаршията, Царския дворец и Околовръстните крепостни стени на Царевец. Информацията за това е разхвърляна на различни места в отделните глави, като така няма възможност да се придобие цялостна представа доколко реални са конкретните доказателства, които подкрепят и защитават интерпретациите, направени от авторите (Ангелов 1980, 48–51, 92, 104–105; Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 60–66, 78, 96–98, 123; Герасимов 1973, 204–211, 243–251; Вълов 1992, 77–80, 96, 138, 185). Всъщност наличните към този момент данни показват, че на базата на известните писмени извори, открития археологически материал и запазената архитектура могат да се предложат различни тълкувания за тяхната датировка, периодизация и предназначение, защото повечето от наложените тези, приетите предположения и изказаните хипотези не е възможно да се докажат със сигурност¹.

В настоящото изследване са представени всички вече известни факти и някои непубликувани данни за хронологията на тези представителни строежи в Търнов от втората половина на XII в. и самото начало на XIII в.² Информацията ще бъде анализирана и коментирана от гледна точка на възможностите да се уточни времето на тяхното строителство и да се установят първоначалните им функции. Ще се посочат някои несъответствия и неточности, пропуснати и пренебрегнати факти за тях, които са от важно значение за изясняване на

предстоличната история на града. Поради това, че наличните археологически данни и писмени сведения не са сигурни, еднозначни и категорични по своето съдържание, същност и интерпретация, са предложени няколко нови варианта за обща периодизация на тези архитектурни обекти, синхронизирана във времето и пространството.

Патриаршия

Конкретните данни от археологическите проучвания за датировката и предназначението на църквата, сградите и крепостните съоръжения на Патриаршеския комплекс в Търнов (Обр. 1, Обр. 2) от неговия предстоличен период не са категорични, защото като цяло са много оскъдни (Ангелов 1980, 48–50). Културните пластове са били силно нарушени и доста разбъркани от предишни изкопни работи и стари разкопки, а находките и монетите са твърде малко (Ангелов 1980, 5–6, 48–50, 104–105). Поради това изказаните мнения от проучвателя на Патриаршията се основават най-вече на исторически данни и писмени извори, аналогии, логически заключения и предположения (Ангелов 1980, 15, 17–19, 48–51). Така според Н. Ангелов ранновизантийската базилика, издигната през VI в. на върха на хълма Царевец, е преустроена и използвана през IX–X в.; в края на XI в. или началото на XII в., заедно с преизграждането на базиликата, е построен укрепен манастир; през XII в. в двора на манастира се появяват 3 некропола; след 1185 г. комплексът е превърнат в Патриаршия на Второто българско царство (Ангелов 1980, 48–50, 209) (Обр. 3).

Църква. В така предложената обща хронология има няколко основни неизяснени проблема. На първо място стои въпросът за съществуването на самата църква през XI–XII в. Според средновековните писмени извори: Проложно житие на Михаил Войн от Потука (Стара българска литература 1986, 220), Синодика на цар Борил (Попруженко 1926, 91) и Похвално слово за Михаил Войн (Патриарх Евтимий 1996, 102–103) е известно, че в началото на XIII в. името на тази църква е „Свето Възнесение“. Тя вече е съществувала когато цар Калоян (1197–1207 г.) поставя в нея мощите на Св. Михаил Войн, и явно е била построена във време, по-ранно от самия край на XII в.

При досегашните разкопки на хълма Царевец не е открита църква, която със сигурност да се датира в периода на Византийското владичество³. Строителството и съществуването на поне един християнски храм в селището обаче е било задължително, най-вече след средата на XII в., когато в него е установено известно стопанско развитие (Андреев, Алексиев 1986, 73–74; Йорданов 1984, 107; Дочев 1992, 12–14), а по някое време хълмът е бил защитен и с първите средновековни крепостни стени (Вълов 1992, 183–186). Досега са локализирани няколко малки некропола на Търнов върху хълма Царевец, датирани в XII в. – началото на XIII в. Първият некропол се намира на площада в централната част на хълма с 8 проучени гроба (Нешева 2000, 30), вторият некропол е разположен в южната част на западния склон и в него има 7 гроба

(Квинто 1979, 159), други 3 некропола с 11 запазени гроба са ситуирани точно около църквата „Свето Възнесение“ (Ангелов 1980, 202–209) (Обр. 3), а още 4 гроба са открити на склона, южно от същата църква (Квинто 1976, 74). Това са основания, които позволяват да се приеме, че църквата „Свето Възнесение“ вече е функционирала през втората половина на XII в. като единствен засега храм с некропол на селището.

Некрополи. Вторият важен въпрос е свързан с това дали трите некропола около църквата „Свето Възнесение“ са синхронни с нея или трябва да се отнесат към времето на съществуване на комплекса (Обр. 3). Според Н. Ангелов те се датират в XII в. и са вкопани в двора на манастира, като два от некрополите са монашески, а другият е светски (Ангелов 1980, 202–209). Докато некрополите до Главния вход (Обр. 3, 2) и при Северозападната крепостна стена (Обр. 3, 3) със сигурност са едновременни с комплекса, защото гробовете са ориентирани спрямо съществуващите фортификационни съоръжения и остават в непосредствена близост до тях, то за източния некропол (Обр. 3, 1) може да се твърди, че е по-ранен от тях и е свързан с обитателите на селището на хълма. Към този извод насочва разликата в пола на погребаните – в първите два некропола това са само възрастни мъже (почти без инвентар), а в третия некропол има женски и детски гробове с доста разнообразни накити, които могат да се датират в границите на XII в. (Ангелов 1980, 210–213). Освен това няма преки данни, които да показват, че гробовете от третия некропол са съобразени със Североизточната крепостна стена на комплекса, защото те остават доста далеч от нея (Обр. 3, 1).

Предназначение. Друг основен проблем е свързан с идентифицирането на комплекса около църквата „Свето Възнесение“ през XII в. с укрепен манастир (Ангелов 1980, 24, 29–30, 50). Във Византийската империя в периода XI–XII в. наистина има манастири, защитени с крепостни стени и кули, като например манастирът „Св. Йоан Продром“ в Източните Родопи, който е и резиденция на епископа на Ахридос (Овчаров, Хаджиева 1992, 9–12) (Обр. 4, 1), манастирът Дафни край Атина (Lazarides, 14–16) (Обр. 4, 2), манастирът Зигу в Атон (Papagelos 2005, 14–19) (Обр. 4, 3), манастирът „Св. Йоан Богослов“ на остров Патмос (Μπούρας 1988, 25–56) (Обр. 4, 4) и др. Комплексът в Търнов (Обр. 3) обаче много трудно може да се сравнява с тях по разположение, план, площ, крепостни съоръжения, брой и предназначение на постройките, защото тези византийски манастири се намират във вътрешните, добре защитени и богати провинции на империята, както и в монашеската колония на Атонския полуостров; те са със значителна територия, с много бойни кули и различни по функции големи сгради; разположени са на широк и равен терен извън селищата; славата и богатството на тези манастири се дължат на щедрите дарения на императори и аристократи.

Освен това наличието на църква в очертанията на такъв укрепен комплекс не е задължително да означава, че той непременно е манастир, защото това може да е крепост, градска цитадела или владетелска резиденция. В същото

време за манастир в Търнов през XII в. не се споменава в нито един средновековен писмен извор, а при самите разкопки на комплекса не са открити никакви находки от това време, които да са свързани с монашески живот.

Поради това е изключително трудно да се отговори на въпросите кой и защо би предприел толкова ангажиращо, мащабно, качествено и скъпо строителство на манастир в малко и незначително селище (Търнов) в планината, намиращо се край границата на далечна, бедна и слабо защитена провинция на империята, подложена на постоянните, многобройни и опустошителни нашествия на печенези, узи и кумани. Наблизо не функционира митрополитски център, а и големите градове като Варна, Преслав и Бдин, за които има сигурни данни, че са съществували по това време (Хониат 1983, 27–28, 43; Ников 1921, 47, 53; Петров, Гюзелев 1978, 430), отстоят на значителни разстояния от него. Освен това липсват писмени или археологически данни, които да покажат, че в Мизия и Тракия през XI–XII в. е бил изграден поне един укрепен манастир.

Така в действителност става ясно, че няма никакви конкретни доказателства, според които да се твърди, че разглежданият комплекс около църквата „Свето Възнесение“ в Търнов може да е укрепен манастир. Същевременно, ако се следва такава линия на разсъждения и само по аналогии по отношение на плановете, фортификация и предназначение на отделните сгради, би следвало да се обявят за укрепени манастири някои от крепостите, в които има построена църква, а по същата логика такива манастири би трябвало да са например и т.н. „болярски замъци“ в Червен (Димова 1985, 36–38), Ловеч (Чангова 2006, 74–76) и Бдин (Вълв 1987, 47–55), а защо не и Царския дворец в Търнов (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 39–126). Така се оказва, че единственото основание да се идентифицира търновският укрепен комплекс около църквата „Свето Възнесение“ на върха на хълма Царевец с манастир явно произлиза от факта, че по-късно той е използван за Патриаршеска резиденция и с презумпцията, че дори и тогава е продължил да бъде монашеска обител (Ангелов 1980, 29–30).

Всъщност местоположението, планът и видът на фортификационните съоръжения на комплекса около църквата „Свето Възнесение“ в Търнов (Обр. 3) на практика точно отговарят на особеностите и характеристиките на крепостното строителство през разглежданата епоха, каквото би следвало да се очаква в тези гранични територии на Византия. Точно такива са малките крепости (с площ 2–5 дка) в балканските провинции на империята, които са функционирали, били са възстановени или са новоизградени през XI–XIII в., като: цитаделата на Мелник (Нешева 2008, 82–99, 103–105) (Обр. 5, 1), крепостите на Стенимахос край Асеновград (Морева 1980, 337–340) (Обр. 5, 2), крепостта Цепена, Пазарджишка област (Георгиева, Гиздова 1966, 42–48) (Обр. 5, 3), крепостта при с. Воден, Ямболска област (Бакърджиев, Вълчев, 2015, 703–706), крепостта Топлица при с. Хасковски минерални бани (Рабовянов 2011, 194) (Обр. 5, 4), крепостта при с. Кошница, Смолянска област (Дамянов, Бояджи-

ев, 2015, 667–670) (Обр. 5, 5), цитаделата на Бдин (Вълов 1987, 47–55; Кузев 1981, 98–109) (Обр. 5, 6), крепостта Чрнче до Скопие (Микулчиќ 1996, 284–290) (Обр. 6, 1), цитаделата на Перперикон (Овчаров, Коджаманова, Димитров 2011, 454–456) (Обр. 6, 2), крепостта при с. Ръждавица, Кюстендилска област (Димитрова 1981, 22) (Обр. 6, 3), крепостите при с. Устра, с. Башево и с. Вишеград, Кърджалийска област (Балкански, 6–7, 10–11, 18–19) (Обр. 6, 4, 5, 6) и др. Може да се посочат и по-големи крепости от това време: Петрич до Варна (Плетнъов, Манолова – Войкова, Лазаренко 2014, 675–678), Овеч при Провадия (Кузев 1980, 11–12), Червен (Димова 1985, 29–31), Хотел при Севлиево (Симеонов 2007, 12–31), Ловеч (Чангова 2006, 50–54), Красен кале до Панагюрище (Григоров 2010, 19–40), Мнеакос до Кърджали (Овчаров, Коджаманова 2003, 43–68), Боровица до Кърджали (Овчаров, Коджаманова 2003, 87–96), Лютица до Ивайловград (Петрунова, Василева, Димитрова – Тасева 2014, 501–504), Мезек до Свиленград (Рашенов 1937, 171–187), Ряховец до Велико Търново (Алексиев, Вачев 1992, 11–20), някои от крепостите в Габровския балкан (Милчев 1985, 187–193) и по южните склонове на Централна Стара планина и Средна гора (Попов 1982, 35–128) и др.

Избраното място в Търнов е възможно най-подходящото за строеж на крепост в очертанията на хълма Царевец: на високия връх, добре защитен със стръмни склонове от север, запад и изток, отвесен скален венец от юг, единствен достъп от северозапад, и със стратегическо значение – широк изглед в северна посока към долината на река Янтра, по която преминава пътят откъм Дунав и на юг – към северните изходи на няколко от централните Старопланински проходи (Обр. 1, 1). Използваните изгодни природни дадености на мястото са комбинирани по необходимост с явно съществуващата вече на това място селищна църква „Свето Възнесение“, която е била включена в плана на крепостта. Изтъкнатите доводи, факти и паралели доказват, че на върха на хълма Царевец е била построена малка стражева крепост, охраняваща пътищата и проходите в района на Търнов, и защитаваща населението на самото селище.

Крепостта има неправилна елипсовидна форма, ориентация северозапад – югоизток и площ около 2 дка (Обр. 3). Всички фортификационни съоръжения и сгради са зидани с полуобработени и ломени камъни, споени с бял хоросан, и имат вътрешна сантрачна система. Северната и южната крепостни стени са подсилени с по една бойна кула, а най-вероятно кули е имало над портата от запад и при югоизточния ъгъл. До Южната крепостна стена е долепена голяма сграда, други две сгради са разположени край Северната крепостна стена, а по-малка сграда се намира при югоизточния ъгъл. В средата на крепостта остава голям двор, в който се издига църквата „Свето Възнесение“, пред която има изкопан в скалата дълбок кладенец.

Датировка. Точното време на строителството на тази малка крепост на върха на хълма Царевец в Търнов не може да се определи. В средновековните писмени извори не се споменава за нейното съществуване през XII в. Публи-

куваните резултати от разкопките показват, че липсват конкретни датиращи археологически данни и факти. Представените в монографията за Патриаршията монети са изключително малко: от края на XI в. са само 2 бр., от XII в. има 17 бр., а други 17 монети от XII–XIII в. са били неопределяеми (Ангелов 1980, 105). От началото на XII в. до 1185 г. монетите са само 5 бр. – на император Йоан II Комнин (1118–1143 г.), на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) и на император Андроник I Комнин (1183–1185 г.), които освен това са силно изтрити и обезличени от дълга употреба. Самите монети не са открити в сигурна археологическа среда, не са свързани с конкретни стратиграфски ситуации и явно не произхождат от проучената архитектура в крепостта.

Новото определяне на тези монети обаче показва отчетливи разлики в следното: откритите в очертанятия на Патриаршията монети са на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) – 1 бр.; на император Алексий III Ангел (1195–1203 г.) – 2 бр.; Български имитации, орязани (1204–1220 г.) – 4 бр.; Латински имитации (1215–1250 г.) – 20 бр.; на император Теодор I Ласкарис (1204–1222 г.) – 1 бр.; на император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254 г.) – 2 бр., а в непосредствена близост край крепостните стени, но извън очертанятия на укрепената площ на комплекса, са открити монети на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) – 3 бр.; на император Андроник I Комнин (1183–1185 г.) – 1 бр.; на император Алексий III Ангел (1195–1203 г.) – 1 бр., Български имитации (1204–1220 г.) – 7 бр.; Латински имитации (1204–1250 г.) – 62 бр.; на император Теодор I Ласкарис (1204–1222 г.) – 4 бр.; на император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254 г.) – 5 бр.; на деспот Мануил Комнин Дука (1230–1237 г.) – 5 бр.; на деспот Йоан Комнин Дука (1237–1244 г.) – 6 бр.⁴

Намерените фрагменти керамика от XI–XII в., също не могат да се използват еднозначно за датирането на крепостта около църквата „Свето Възнесение“ (Ангелов 1980, 134–135). Пояснението, че тази керамика е открита под основите на средновековните сгради южно от църквата, позволява да се тълкува по два начина: сградите са били построени през този период, без да може да се установи точното време, или да се предположи, че сградите са издигнати след XII в.

На практика датирането на целия комплекс около църквата „Свето Възнесение“ е направено само по аналогия с кръглите кули на Царския дворец, чието строителство по някакви необяснени причини вече е отнесено към края на XI в. или началото на XII в. (Ангелов 1980, 49), а не както е в първоначалната публикация – в средата на XII в. (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 61–62). Като допълнителен паралел са посочени и кръглите кули на т.н. „Самуилов дворец“ в Охрид, датиран в началото на XI в.

По вече от ясно е, че само с 5 монети отпреди 1185 г., които са употребявани и след края на XII в., и при това намерени извън конкретен археологически контекст, и с фрагментите керамика под някои от сградите, не може точно да се датира крепостта около църквата „Свето Възнесение“ в Търнов. По отношение на приведените архитектурни паралели за изграждане и функциониране

на кръгли кули през XI–XII в. е видно, че те не са актуални – Царският дворец в Търнов е построен едва в началото на XIII в. (Дерменджиев 2001, 196–197; Дерменджиев 2016, 336–338), а кулите в цитаделата на Охрид са U-образни и датират от края на XIV в. (Микулчиќ 1996, 245–246). Освен това при разкопките на Източната крепостна стена на другата столична цитадела на Търнов, построена на съседния хълм Трапезица, също се откри бойна кула с полукръгло очертание, която е построена в първите десетилетия на XIII в. (Тотев, Дерменджиев, Караилюев 2012, 417).

Всъщност е очевидна липсата на каквито и да е преки доказателства за прецизиране времето на изграждане на крепостта около църквата „Свето Възнесение“ в рамките на XII в. За това сега може да се използват непряко резултатите от проучванията на самото селище на хълма Царевец и писмените сведения за църквата „Свето Възнесение“. Археологическите данни за селището от края на X в. до края на XI в. са изключително оскъдни, защото са открити само следи и останки от няколко паянтови и полувкопани жилища, фрагменти керамика и съвсем ограничен брой монети, което показва, че то е било малко, слабо населено и без никакво стратегическо или стопанско значение (Дочев 1992, 11; Алексиев 1994, 196–198; Андреев, Алексиев 1986, 68–74; Долмова – Лукановска 2007, 15–17, 134–135).

През първата половина на XII в. на хълма Царевец на практика няма никакъв паричен обмен, защото от това време са намерени само 2 монети (Дочев 1992, 13). Точно това дава основание да се направи изводът, че едва след средата на XII в. „... е засвидетелствана и появата на парично обръщение в Търнов.“ и има „... възстановяване на стопанския живот в периода преди въстанието.“ (Йорданов 1984, 107–108). Тези изводи повдигат още важни въпроси към проблема за съществуването на самото селище през XII в. Според известните към този момент резултати от археологическите разкопки е установено наличието на керамика от XII в., но са единични случаите на разкрити сгради, отделни зидове и съоръжения, отнесени най-общо към това време, като обаче за някои от тях е посочена датировка във втората половина на дванадесетото столетие (Генова 1979, 158; Анчева 1985, 194; Анчева 1986, 139; Квинто 1985, 200; Славчев 1986, 30; Овчаров 2005, 112). По-вечето от проучените по-ранни жилища са датирани в края на XII в. – началото на XIII в., което ги поставя в столичния период на Търнов (Анчева 1982, 87; Генова 1985, 197; Генова 1986, 141–142; Квинто 1986, 41; Квинто 1987, 190; Писарев 1992, 162–163; Овчаров 2005, 21–28, 75–84, 147–149; Долмова – Лукановска 2007, 18–21). Посочените данни, заедно с установената липса на монетно обръщение през първата половина на XII в., всъщност дават основание да се допусне, че има някакво прекъсване в живота на селището върху хълма Царевец точно в този период.

Така засега може да се каже, че през втората половина на XII в., хълмът Царевец със сигурност е обитаван отново, а селището регистрира известен икономически подъем, за което свидетелстват: увеличението на монетната циркулация (известните единични монети за периода от 1143 г. до 1185 г. вече са

общо 137 бр. (Дочев 1992, 12–14)⁵); последователното издигане на две големи представителни сгради в центъра на селището (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 96–98; Дерменджиев 2016, 332–340) и строежът на първите Околоръстни средновековни крепостни стени, с които е укрепен целия хълм Царевец (Вълов 1992, 71–77, 80–84, 110–121, 136–142, 153). В допълнение на направения извод, че преди средата на XII в. селището, доколкото то съществува, е без никакво политическо, военно и стопанско значение може да се посочи и фактът, че за него няма никакво писано известие от това време и едновременно с това Търнов не е отбелязан в съчинението на арабския географ Ал Идриси от 1153 г. (Петров, Гюзелев 1978, 429–434), описващо доста подробно градовете в балканските провинции на Византия.

Наличието на сведения от няколко писмени извора, които показват, че цар Калоян (1197–1207 г.) полага в църквата „Свето Възнесение“ мощите на Св. Михаил Войн от Потука (Стара българска литература 1986, 220; Патриарх Евтимий 1996а, 102–103), а самата църква е наименована „великата патриаршеска църква“ (Стара българска литература 1986, 220) е достатъчно основание строителството на комплекса около нея (малката крепост), който по това време явно вече е резиденция на Търновския архиепископ (примас), да се отнесе преди самия край на XII в. и началото на XIII в. По този начин като най-вероятното възможно време за изграждането на крепостта при църквата „Свето Възнесение“ на върха на хълма Царевец в Търнов остава най-общо втората половина на XII в. Това време обаче се оказва на границите на два исторически периода: то включва както последните десетилетия от византийското владичество, така и началните 15 години на Второто българско царство след 1185–1186 г.

Царски Дворец

По отношение на датирането на Царския дворец в Търнов също има много неизяснени въпроси (Обр. 1, 2). В средновековните писмени извори никъде не се споменава за съществуването на тази владетелска резиденция през XII в. След първите разкопки, когато почти изцяло са разкрити всички сгради и крепостни съоръжения, строителството на Двореца е отнесено към края на XII в., след въстанието от 1185–1186 г. (Миятев 1973, 15, 17)⁶. Според приетата към настоящия момент хронология обаче владетелският комплекс е построен в средата на XII в. като замък на братята Петър и Асен (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 61–62; Вълов 1992, 186) (Обр. 7). Има и друго предположение, а именно, че това е замъкът на техните родители от първата половина на XII в. (Андреев, Алексиев 1986, 72–73). След възстановяването на Българското царство този комплекс е превърнат в Дворец на търновските царе (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 62–65).

Предложените данни и изводи от последните проучватели на Царския дворец за такава ранна датировка на неговото изграждане обаче са малко, звучат

неубедително и са грешно интерпретирани. Основно доказателство за установяване на времето, когато е построен този архитектурен комплекс, са публикуваните медни монети, открити в неговите очертания. От наоса и притвора на Дворцовата църква произхождат три колективни монетни находки (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 61, 123; Герасимов 1973, 197, 243–246). В първите две находки има съответно 22 бр. и 10 бр. медни монети, които са отсечени при византийските императори Мануил I Комнин (1143–1180 г.), Исак II Ангел (1185–1195 г.) и Алексей III Ангел (1195–1203 г.), а третата находка, която произхожда от гроб южно от каменната гробница в притвора на църквата, съдържа 3 монети на император Исак II Ангел (1185–1195 г.). Още 10 медни монети на императорите Исак II Ангел (1185–1195 г.) и Алексей III Ангел (1195–1203 г.) от четвърта колективна находка са открити в Дворцовия комплекс, но тяхното точно местонамиране не е посочено (Герасимов 1973, 246–247)⁷. Под настилната на Северната порта на Двореца е намерена пета колективна находка с 55 медни монети на императорите Мануил I Комнин (1143–1180 г.), Исак II Ангел (1185–1195 г.) и Алексей III Ангел (1195–1203 г.), на никейския император Теодор I Ласкарис (1208–1222 г.) и на солунския деспот Мануил I Дука Ангел (1230–1237 г.) (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 70–71; Герасимов 1973, 197, 247–251).

От представените данни става видно, че колкото и да е странно, времето на построяване на Дворцовия комплекс всъщност е определено от неговите проучватели по най-ранните монети в колективните находки, а не според най-късните монети (Вълов 1977, 298–299), които категорично сочат началото на XIII в. (Василев 2013).

В последствие се установява, че в четвъртата колективна находка, за чието местонамиране няма никакви данни, монетите всъщност са Български имитации, тип В и С, за които е прието, че са отсечени съответно в периода след 1204 г. и след 1207 г. (Дочев 1992, 22–23, 192). При петата колективна находка също има важни корекции – монетите са на императорите Исак II Ангел (1185–1195 г.) и Алексей III Ангел (1195–1203 г.), Български имитации, тип А, В и С от 1200–1204 г., 1204–1207 г. и след 1207 г., а също така и Латински имитации, тип А и G от серия А-Н, сечени в периода 1210–1240 г. (Йорданов 1984, 147–148; Дочев 1992, 22, 27, 192). В третата колективна находка има 2 монети на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), но последната монета е Българска имитация, тип В.⁸

Корекции са направени и в двете най-важни находки от Дворцовата църква: 22-те медни монети в първата колективна находка се разпределят както следва: 2 бр. на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), 1 бр. на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), 10 бр. на император Алексей III Ангел (1195–1203 г.), 6 бр. Български имитации, тип А и 3 бр. Български имитации, тип В; а при 10-те медни монети от втората колективна находка от император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) има 2 бр., от император Исак II Ангел (1185–1195 г.) е 1 бр., от император Алексей III Ангел (1195–1203 г.) са 5 бр. и Български имитации, тип

А – 2 бр.⁹. В очерчанията на другите дворцови сгради няма никакви колективни монетни находки, които да са по-ранни от 1185 г.

Публикуваните единични монети от преди въстанието през 1185–1186 г., намерени на територията на Двореца, са общо 20 бр. (Герасимов 1973, 204–206). Те се разпределят както следва: на император Алексей I Комнин (1081–1118 г.) – 2 бр., като едната монета в действителност е Латинска имитация, тип D (открита във втория гроб южно от каменната гробница до северната стена на притвора на Дворцовата църква, заедно с 2-те монети на император Исак II Ангел (1185–1195 г.) и Българската имитация, тип B), а другата монета е срязана в края на XII в. или началото на XIII в.; на император Йоан II Комнин (1118–1143 г.) – 2 бр., като всъщност едната монета е Латинска или Българска имитация от първата четвърт на XIII в., а другата монета е Българска имитация, тип A, срязана през първата половина на XIII в.; на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) – общо 14 бр., от които 8 бр. са орязани в края на XII в. или началото на XIII в. и 2 бр., които всъщност са Български имитации, тип A; на император Андроник I Комнин (1183–1185 г.) – 2 бр., от които едната монета е орязана в края на XII в. или началото на XIII в.¹⁰. Така остават общо 4 медни монети на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), и то от неговото IV – то, последно, монетосечене от периода 1167–1180 г. (Hendy 1999, 287), с непосочено местонамиране. Освен това в монографията са представени още 19 медни монети на император Исак II Ангел (1185–1195 г.) и 35 медни монети на император Алексей III Ангел (1195–1203 г.), намерени в очерчанията на Царския дворец (Герасимов 1973, 207–211), някои от които в действителност са Български и Латински имитации от първите десетилетия на XIII в.

Ясно е, че само с тези, при това употребявани монети на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), които се използват интензивно до края на XII в. и в началото на XIII в., строителството на Дворцовия комплекс определено не може да се датира в средата на XII в. Тук трябва да се подчертае, че за нито една от изброените монети не е посочено къде точно е намерена. Всъщност така става по-вече от ясно, че освен монетните находки от Дворцовата църква, няма никакви други монети от средата и втората половина на XII в., открити в сигурна археологическа среда с точна стратиграфска позиция и свързани с конкретни фортификационни съоръжения или сгради, чрез които строежът на Двореца да се датира преди 1185 г.

В сбирка „Нумизматика“ на Регионален исторически музей – Велико Търново са инвентирани общо 153 единични медни монети от втората половина на XII в. и първата половина на XIII в., намерени при разкопките на Царския дворец в периода 1951–1968 г.¹¹. Това са монетите, които имат пряка връзка с времето на неговото строителство и първоначално функциониране, но по неясни причини не всички от тях са публикувани. Тези монети, датирани в посочения хронологичен отрязък, включително и представените в монографията, се разпределят както следва:

Владелец	Брой	Материал	Инв. № от сбирка „Нумизматика“
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	15	медни	1419 М/ТОМ, 1421 М/ТОМ, 1428 М/ТОМ, 1497 М/ТОМ, 1505 М/ТОМ, 3594 М/ТОМ, 3688 М/ТОМ
император Андроник I Комнин (1183–1185 г.)	1	медна	1420М/ТОМ
император Исак II Ангел (1185–1195 г.)	15	медни	1417 М/ТОМ, 1824 М/ТОМ, 1967 М/ТОМ, 1969 М/ТОМ, 3687 М/ТОМ
император Алексий III Ангел (1195–1203 г.)	21	медни	1417 М/ТОМ, 1429 М/ТОМ, 1430 М/ТОМ, 1792 М/ТОМ, 1797 М/ТОМ, 1966 М/ТОМ, 3594 М/ТОМ, 3685 М/ТОМ
Български имитации, тип А (1200–1204 г.)	14	медни	1843 М/ТОМ, 3709 М/ТОМ, 3724 М/ТОМ
Български имитации, тип В (1204–1207 г.)	10	медни	3710 М/ТОМ
Български имитации, тип С (1207–1218 г.)	21	медни	1504 М/ТОМ, 1521 М/ТОМ, 3711 М/ТОМ
Латински имитации, тип А (1204–1230 г.)	20	медни	1424 М/ТОМ, 1426 М/ТОМ, 1437 М/ТОМ, 1438 М/ТОМ, 1508 М/ТОМ, 1799 М/ТОМ, 1849 М/ТОМ, 1970 М/ТОМ, 3713 М/ТОМ, 3724 М/ТОМ
Латински имитации, тип В (1204–1230 г.)	3	медни	3714 М/ТОМ, 3727 М/ТОМ
Латински имитации, тип D (1220–1240 г.)	6	медни	1851 М/ТОМ, 3593 М/ТОМ, 3716 М/ТОМ, 3729 М/ТОМ
Латинска имитация, тип Е (1210–1240 г.)	1	медна	3728 М/ТОМ
Латински имитации, тип F (1210–1240 г.)	4	медни	3725 М/ТОМ
Латински имитации, тип G (1220–1240 г.)	3	медни	1522 М/ТОМ, 3726 М/ТОМ
Латинска имитация, тип H (1220–1240 г.)	1	медна	3723 М/ТОМ
Латинска имитация, тип N (1210–1240 г.)	1	медна	3721 М/ТОМ
Латински имитации, тип O (1210–1240 г.)	2	медни	3719 М/ТОМ
Латински имитации, тип P (1210–1240 г.)	2	медни	3718 М/ТОМ

Латински имитации, тип Т (1210–1240 г.)	2	медни	3717 М/ТОМ
Латинска имитация, тип U (1210–1240 г.)	1	медна	3720 М/ТОМ
Латинска имитация, тип R (1210–1240 г.)	1	медна	3722 М/ТОМ
Латински имитации, без уточнен тип (1204–1240 г.)	6	медни	1431 М/ТОМ, 1432 М/ТОМ, 1510 М/ТОМ, 1510а М/ТОМ, 3715 М/ТОМ
деспот Йоан Дука Комнин (1237–1244 г.)	3	медни	3731 М/ТОМ

В случая обаче най-важни са единичните медни монети на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) и император Андроник I Комнин (1183–1185 г.), отсечени в двете десетилетия преди въстанието от 1185–1186 г.

Владелец	Брой. Състояние	Дата. Местонамиране. Други монети от същото място, с инв. № от сбирка „Нумизматика“	Пол. инв. №. Инв. № от сбирка „Нумизматика“. Дневник, инв. №, стр.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 цяла	05.11.1951 г. В хоросанов пласт в наоса на Дворцовата църква, заедно с монети на: император Алексей III Ангел (1195–1203 г.), инв. № 3594 М/ТОМ; колективна находка от 22 монети (2 бр. на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), 1 бр. на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), 10 бр. на император Алексей III Ангел (1195–1203 г.), 6 бр. Български имитации, тип А и 3 бр. Български имитации, тип В, инв. № 3594 М/ТОМ.	Пол. инв. № 300/05.11.1951 г. Инв. № 3594 М/ТОМ. Дневник за 1951 г., инв. № 51/1951 г., 25, 28, 30.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 орязана	16.10.1954 г. В Сграда VIII (до Северната крепостна стена), заедно с монета на: император Алексей III Ангел (1195–1203 г.), инв. № 3685 М/ТОМ.	Инв. № 3688 М/ТОМ. Дневник за 1954 г., инв. № 57/1954–1955 г., 18, 16.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	½ счупена	13.06.1955 г. Върху западната стена на Сграда V (Голямата тронна зала до Западната крепостна стена).	Инв. № 3688 М/ТОМ. Дневник за 1955 г., инв. № 57/1954–1955 г., 45.

император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 цяла	27.07.1957 г. В насип източно от помещението 2 на Сграда II (до Източната крепостна стена), заедно с монети на: император Фока (602–610 г.), инв. № 1506 М/ТОМ; цар Иван Александър с Теодора (1348–1371 г.), инв. № 1516 М/ТОМ; цар Иван Шишман (1371–1395 г.), инв. № 1499 М/ТОМ.	Пол. инв. № 647/27.07.1957 г. Инв. № 1505 М/ТОМ. Дневник за 1957 г. – 1, инв. № 64/1957 г., 28, 19, 26, 40.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 цяла	1957 г. В насип над помещението 9 на Сграда II (до Източната крепостна стена).	Инв. № 1497 М/ТОМ.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	½ срязана	06.07.1959 г. В кв. 13, в пласт в източната част на Южния двор.	Инв. № 1421 М/ТОМ. Дневник за 1959 г., инв. № 78/1959 г., 44.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 орязана	01.07.1959 г. В пласт в кв. 14, дълб. 0,40 м, в източната част на Южния двор, до Източната крепостна стена, заедно с монети на: император Андроник I Комнин (1183–1185 г.), инв. № 1420 М/ТОМ; император Исак II Ангел (1185–1195 г.), инв. № 1417 М/ТОМ; Латинска имитация, тип А, инв. № 1438 М/ТОМ.	Инв. № 1419 М/ТОМ. Дневник за 1959 г., инв. № 78/1959 г., 41–42.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 цяла	04.08.1959 г. В насип в помещението 10 на Сграда II (до Източната крепостна стена), заедно с монети на: Латинска имитация, тип А, инв. № 1424 М/ТОМ; император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.), инв. № 1433 М/ТОМ; император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.), инв. № 1436 М/ТОМ; император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295–1320 г.), инв. № 1963 М/ТОМ; император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295–1320 г.), инв. № 1435 М/ТОМ, цар Иван Александър с Теодора (1348–1371 г.), инв. № 1440 М/ТОМ; цар Иван Александър с Теодора (1348–1371 г.), инв. № 1448 М/ТОМ; цар Иван Шишман (1371–1395 г.), инв. № 1449 М/ТОМ.	Инв. № 1428 М/ТОМ. Дневник за 1959 г., инв. № 78/1959 г., 88, 83, 77, 67, 84. Дневник за 1959 г. – 1, инв. № 79/1959 г., 92, 89, 88, 89.

император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	½ счупена	30.10.1967 г. В Сондаж VIII до южната стена на Дворцовата църква, в строителен насип в коридора на ранновизантийска Сграда VII, дълб. 0,90 м, заедно с монети на: император Фока (602–610 г.), инв. № 3698 М/ТОМ; император Ираклий (610–641 г.), инв. № 1961 М/ТОМ; неопределена медна, корубеста монета от 13–14 в.	Пол. инв. № 69/30.10.1967 г. Инв. № 3688 М/ТОМ. Дневник за 1967 г., инв. № 84/1967 г., 45, 35–38.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 цяла	25.06.1968 г. В насип в помещение 2 на Сграда I (до Източната крепостна стена), дълб. 0,20 м, заедно с монети на: император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), инв. № 3688 М/ТОМ; Латинска имитация, тип А; неопределена медна монета от 13–14 в.	Пол. инв. № 211/25.06.1968 г. Инв. 3688 М/ТОМ. Дневник за 1968 г., инв. № 88/1968 г., 73, 77, 83, 77.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 орязана	28.06.1968 г. В насип в помещение 2 на Сграда I (до Източната крепостна стена), дълб. 1,15 м, заедно с монети на: император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), инв. № 3688 М/ТОМ; Латинска имитация, тип А; неопределена медна монета от 13–14 в.	Пол. инв. № 229/28.06.1968 г. Инв. 3688 М/ТОМ. Дневник за 1968 г., инв. № 88/1968 г., 77, 73, 83, 77.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	½ счупена	28.06.1968 г. В насип в помещение 3 на Сграда VIII (до Северната крепостна стена), дълб. 0,25 м, заедно с монети на: цар Константин Асен (1257–1277 г.), инв. № 3658 М/ТОМ; император Михаил VIII Палеолог (1261–1282 г.), инв. № 3692 М/ТОМ; император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.), инв. № 3682 М/ТОМ; император Андроник II Палеолог (1282–1328 г.), № 3686 М/ТОМ; цар Иван Александър с Михаил (1337–1371 г.); цар Иван Шишман (1371–1395 г.), инв. № 3676 М/ТОМ и др.	Пол. инв. № 358/15.07.1968 г. Инв. № 3688 М/ТОМ. Дневник за 1968 г. – 1, инв. № 89/1968 г., 7, 10, 12.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 цяла	1968 г. Няма достатъчно информация.	Пол. инв. № 706/1968 г. Инв. 3688 М/ТОМ.

император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 орязана	1968 г. Няма достатъчно информация.	Пол. инв. № 740/1968 г. Инв. 3688 М/ТОМ.
император Мануил I Комнин (1143–1180 г.)	1 орязана	1968 г. Няма достъпна информация.	Инв. № 3688М/ ТОМ.
император Андроник I Комнин (1183–1185 г.)	1 орязана	01.07.1959 г. В пласт в кв. 14, дълб. 0,40 м, в източната част на Южния двор, до Източната крепостна стена, заедно с монети на: император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), инв. № 1419 М/ТОМ; император Исак II Ангел (1185–1195 г.), инв. № 1417 М/ТОМ; Латинска имитация, тип А, инв. № 1438 М/ТОМ.	Инв. № 1420 М/ ТОМ. Дневник за 1959 г., инв. № 78/1959 г., 41–42.

От посочените данни става видно, че от общо 16 медни монети на тези двама последни императори от Комниновата династия има само 7 цели екземпляра, 3 бр. са счупени на половина и 6 бр. са вторично орязани в края на XII в. и началото на XIII в. Всички представени монети са открити в насипите от разрушаването и опожаряването на Двореца след обсадата през 1393 г. или произхождат от пластове, в които има по-късни от тях монети както от XIII в., така и от XIV в. Тези факти безспорно показват, че изброените византийски монети изобщо не могат да се използват за датиране на строителството на Царския дворец във времето преди възстановяването на Българското царство през 1185–1186 г.

Има и такива монети, определящи долната граница на строителството на отделни дворцови сгради и съоръжения, която обаче никога не е преди 1185 г. Такива са например: монета на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), открита в насип под подовото ниво на Южната порта (Дневник 1967, 64); монета на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), монета на император Алексий III Ангел (1195–1203 г.) и Българска имитация, тип С, произхождащи от изкоп за основи на Сграда I до Северната порта (Дневник 1968, 73–74); Латинска имитация, тип D, останала под дворната настилка източно от Сграда IV (Дневник 1968, 87); Българска имитация, тип С и Латинска имитация, тип G, намерени при настилката в Северната порта (Дневник 1957, 44–45).

Особено важни за датирането на Дворцовата църква, а от там и на строежа на целия Царски дворец, са монетите, открити в хоросановия насип в нейния наос и притвор (Герасимов 1973, 209, 243–246)¹². От археологическите разкопки са получени достатъчно данни, които показват, че всъщност има две Дворцови църкви (Ранна и Късна), построени една върху друга (Дневник 1951 г., 30, 34; Дневник 1952 г., 63–65, 68; Дерменджиев 2001, 192–199) (Обр. 8). Ранната

дворцова църква е изградена едновременно със строежа на Царския дворец и е разрушена в края на XIII в. или началото на XIV в. (Обр. 8, 1). От тази Ранна църква са запазени само основите на двата западни пилона, носещи купола, по 2 сектора от западната и южната стени на наоса (Дерменджиев 2001, 194–195) и хоросановата подложка на северната стена на наоса (Дневник 1952 г., 63–65, 68). Два от гробовете в притвора също са синхронни с Ранната дворцова църква, като в единия от тях са открити 4 медни монети: 2 бр. на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), Българска имитация, тип В и Латинска имитация, тип D, поставени при ръцете на погребания (Дневник 1951 г., 21). Стъпалата на долните крайници на скелета от този гроб са били извадени при направата на изкопа за основата на стената между притвора и наоса на Късната дворцова църква (Дневник 1951 г., 21). Късната дворцова църква е построена в края на XIII в. или началото на XIV в. и е разрушена в края на XIV в. (Дерменджиев 2001, 197–198) (Обр. 8, 2).

И двете църкви са издигнати върху дебел блокаж от камъни и хоросан, с който е подравнен и укрепен стръмният терен зад Източната крепостна стена на Двореца (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 120). От разкопките става ясно, че върху този блокаж има дебел насип от буци бял и червен хоросан, фрагменти от тухли, керемиди, стенописи, мозайки, архитектурни детайли, елементи от керамопластична украса, с прослойки пръст, пясък, вар, пепел и въглени, който е останал от строителните разрушения на двете дворцови църкви, без на място да е установена граница между отделните пластове (Дневник 1951 г., 10–37, 41–43). Такова разграничение обаче е възможно да се направи, защото в самия насип са вкопани кръстовидният фундамент под колоните на Късната дворцова църква, гробът в северозападния ъгъл на наоса и най-южният гроб в притвора, като освен това насипът продължава дълбоко под нивото на нейния наос и притвор (Дневник 1951 г., 28, 30, 34–36). Тези факти показват, че долната половина на насипа от строителни разрушения, върху която е стояла подовата настилка на Късната дворцова църква, е по-ранен от нея. Самата настилка е била изцяло извадена, заедно с камъните от стените и част от зидарията на кръстовидния фундамент под колоните, след разрушаването на църквата в края на XIV в. (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 120). Ето защо при разкопките са открити само слаби следи и останки от фундаментите на Късната дворцова църква, а нейната суперструкция не е запазена (с изключение на съвсем малки участъци в двата западни ъгъла на притвора), поради което не са установени и местата на входовете към наоса и притвора (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, Прил. 9).

Всичко това доказва, че долната половина на насипа от строителни разрушения произхожда от събарянето на Ранната дворцова църква в края на XIII в. или началото на XIV в., с който е била запълнена цялата ѝ вътрешност, след като стените са били демонтирани, а камъните – почти изцяло извадени (Дерменджиев 2001, 194–196). Именно в този насип са открити следните медни монети от втората половина XII в. и началото на XIII в.: в наоса – 1 монета на

император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) и колективната находка от 22 бр. медни монети (2 бр. на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), 1 бр. на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), 10 бр. на император Алексей III Ангел (1195–1203 г.), 6 бр. Български имитации, тип А и 3 бр. Български имитации, тип В); и в притвора – 1 монета на император Алексей III Ангел (1195–1203 г.), колективната находка от 10 бр. медни монети (2 бр. на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), 1 бр. на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), 5 бр. на император Алексей III Ангел (1195–1203 г.) и 2 бр. Български имитации, тип А) и 1 неопределена корубеста монета (Дневник 1951, 28, 25, 30, 34, 36). Тези монети явно са били поставени в хоросана на самите стени по време на строежа на Ранната дворцова църква или са се намидали в подложката под подовата ѝ настилка, а впоследствие са останали в насипа от строителни разрушения след почти цялостния демонтаж на нейната зидария в края на XIII в. или началото на XIV в.

В горната част на насипа от строителни разрушения има и две монети от XIV в.: златна монета на император Андроник II Палеолог с Андроник III (1325–1341 г.) и сребърна монета на цар Иван Александър с Михаил (1337–1371 г.) (Дневник 1951 г., 19, 33), които обаче са попаднали там едва след разрушаването на Късната дворцова църква в края на XIV в., когато са били извадени почти всички камъни от нейната суперструкция.

Единственото друго посочено доказателство за изграждането на Царския дворец още през XII в. е откритата там керамика от периода XI–XII в. (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 61, 98; Георгиева 1974, 9). Такава керамика обаче е логично да има на терен, прилежащ към две масивни представителни сгради от това столетие, и който е бил продължително време обитаван преди началото на строежа на владетелския комплекс (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 95–98, 102–103; Дерменджиев 2016, 332–340), поради което не може да се използва като неоспорим факт за ранна датировка. Тук обаче трябва да се посочи, че фрагменти от характерните за XII в. трапезни глинени съдове, покрити със златиста ангоба и украсени с червена боя, се откриха и в боклучни ями, точно датирани с орязани медни монети (Латински имитации) в 30-те и 40-те години на XIII в., в занаятчийски квартал, разположен в югозападното подножие на столичната цитадела на хълма Царевец (Дерменджиев 2010, 516–518; Dermendzhiev 2017, под печат), което вече прави този тип керамика неточен пример за датирание на обекти в предстоличния период на Търнов.

Откритите при разкопките на Царския дворец византийски, български и латински монети от края на XII в. и първата половина на XIII в. показват ясна хронологическа картина. Трите колективни монетни находки и единичните монети, намерени в насипа (в наоса и притвора) от разрушенията на Ранната дворцова църква, която според всички архитектурни и конструктивни данни е издигната едновременно с Източната крепостна стена на комплекса (Дерменджиев 2001, 196–197), позволяват да се твърди, че основната част от строителството на Царския дворец трябва да е била осъществена в първите 3–4 години

на XIII в., при управлението на цар Калоян (1197–1207 г.). Единичните монети от последните десетилетия на XII в. и началото на XIII в. също показват, че Дворецът е изграден след 1185 г.

Четвъртата колективна находка, която явно не е открита в някоя от дворцовите сгради, и съдържаща монети, датирани непосредствено в края на царуването на Калоян (1197–1207 г.) и в годините на цар Борил (1207–1218 г.), е възможно да се свърже с някакви довършителни строителни работи, възстановителни дейности или с опожаряването на част от Двореца (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 62–63), отнасяно към предполагаемата обсада на столицата при влизането на Иван Асен II (1218–1241 г.) в Търнов през 1218 г.¹³. Петата колективна находка е била заровена до прага на външната врата на Северната порта на Двореца около средата на XIII в. и определено няма отношение към времето на неговото строителство.

Така на практика наличният датиращ монетен материал със сигурност показва, че изграждането на владетелския комплекс може да е осъществено найрано в първите години на XIII в. По това време той е изпълнявал единствено функциите на Царски дворец и никога не е бил болярски замък (Обр. 7).

Представителни сгради

При разкопките на Царския дворец са проучени части от 2 почти неизвестни и неспоменавани в други публикации представителни сгради (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 96–98; Нешева 2000, 22¹⁴; Дерменджиев 2016, 332–340) (Обр. 9). Тяхното място в градоустройството на предстоличния Търнов и конкретно предназначение не са коментирани от проучвателите на Двореца.

Сграда № 1

Останките от зидовете на Сграда № 1 се намират на различна дълбочина под стените и подовите нива на помещения 3 и 4 на дворцова Сграда I, която затваря североизточния ъгъл на владетелския комплекс (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 96–98) (Обр. 9).

Архитектура. Запазените размери на Сграда № 1 в момента на нейното разкриване са: дължина 4,40 м в посока север – юг и ширина 5,70 м в посока изток – запад¹⁵. Стените са зидани с ломени камъни, споени с бял хоросан. Откритите участъци от четири напречни и надлъжни стени очертават две помещения. Северната фасада на Сграда № 1 е дълбоко фундирана, има ширина 0,80 м, запазена дължина 3,80 м и височина 1,25 м. На запад тя образува вътрешен ъгъл с малката запазена част от западната стена на помещение 1, а над източния ѝ край преминава Източната крепостна стена на Двореца. Северозападният ъгъл на северната фасада на Сграда № 1 е отчасти застъпен от южната фасада на по-късната Сграда № 2. Западната стена на помещение 1 е с видима дължина 0,75 м и ширина 1,50 м, като източният ѝ край е разрушен. Разделител-

ната стена между помещение 1 и помещение 2 е дълга 3,80 м и широка 1,25 м. Западната стена на помещение 2 има видима дължина 0,75 м и ширина 0,95 м. Сграда № 1 не е опожарявана и явно е била разрушена във връзка със строителството на Сграда № 2.

Реконструкция. Археологическите разкопки показват, че стените на Сграда № 1 не са засечени извън очертанията на дворцова Сграда I, като по този начин тя остава изцяло под нейните основи (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 97, Приложение 1) (Обр. 9). Това позволява да се предложи приемлива реконструкция на общия ѝ план и да се посочат приблизителни размери на помещенията (Обр. 10). Сграда № 1 е имала издължен в посока север – юг, неправилен четириъгълен план с максимални размери: дължина 12,70 м и ширина 9,30 м. Помещение 1 е тясно, дълго, почти правоъгълно, с ориентация изток – запад, и има вътрешни размери 1,20 м x 5,80 м. Помещение 2 е с издължен неправилен четириъгълен план в посока север – юг и максимални вътрешни размери 6,40 м x 7,50 м. На източната стена на това помещение би трябвало да има външен вход към терена пред Сграда № 1.

Сграда № 1 се намира в средата на хълма, от източната страна на голяма свободна площ, която може да се приеме за Централния площад на Търнов през XII в. (Обр. 1). Сградата е отчасти вкопана в ската на стръмен склон, като денивелацията между високата тераса от запад и ниския терен от изток е около 4 м. Най-вероятно Сграда № 1 е имала три етажа, ако се гледа от източна посока и два етажа от към запад. За наличието на няколко масивни каменни етажа свидетелства хоросановата спойка и солидната ширина на носещите стени, достигаща 1,50 м. Непосредствено на северозапад от Сграда № 1 са открити два средновековни каменни зида с калова спойка, правени по различно време (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 95). Те най-вероятно са сектори от подпорни стени, укрепващи по-високия терен от запад.

Помещенията на приземния етаж на Сграда № 1 би трябвало да са със стопанско и складово предназначение (Обр. 10). Няма данни за подовата им настилка. Стените не са били измазани. Към приземието е имало само един вход, най-вероятно от изток. Разпределението на първия етаж е било същото като на приземието, но входовете за двете помещения са ориентирани на запад (Обр. 10). Малката ширина на помещението, разположено над приземното помещение 1, подсказва, че там е било оформено антре с външен вход от запад и стълбище за втория етаж, където също е имало само едно голямо общо помещение (Обр. 10). Представителната фасада и главният вход на Сграда № 1 са били обърнати на запад, към Централния площад на Търнов (Обр. 1), а двете големи помещения, разположени едно над друго на горните етажи явно са имали съответно представителна и жилищна функция (Обр. 10). Фасадите са били изцяло каменни, но няма данни за външна мазилка, архитектурна украса, балкони или лоджии. Отделните помещения са били осветявани от различен брой прозорци. Сградата трябва да е имала двускатен покрив с керемиди.

Датировка. В средновековните писмени извори никъде не се споменава за съществуването на тази Сграда № 1 през XII в. От археологическите разкопки не са получени преки данни за нейното датиране. Върху разрушената ѝ северна фасада обаче е издигната по-късната Сграда № 2, за която има стратиграфски данни, че е построена през XII в. (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 95–98, 102–103) (Обр. 9). В насипите в помещенията на Сграда № 1 и около нея не са намерени находки и монети, които по-точно да определят хронологичния обхват на нейното съществуване, характерът и предназначението ѝ.

Наличните данни са прекалено малко и недостатъчни, за да конкретизират точното време на построяването на Сграда № 1. При досегашните разкопки на хълма Царевец обаче не са открити каменни постройки от XI в., при чието изграждане да е използвана само хоросанова спойка (Алексиев 1994, 197). През първата половина на XII в. в селището няма паричен оборот (Дочев 1992, 13), като едва през втората половина на XII в. в Търнов изглежда се постига някакъв стопански подем (Йорданов 1984, 107) и може да се допусне, че има добри възможности за развитие. Това са и конкретните причини, които дават основание да се приеме, че масивен, скъп и представителен строеж като Сграда № 1 е най-логично и по-вероятно да е бил осъществен най-рано след средата на XII в.

Сграда № 2

Сграда № 2 също е открита при разкопките на Царския дворец (Обр. 1). Останките от нейните зидове се намират на различна дълбочина под стените и подовите нива на помещения 2 и 3 на дворцова Сграда I, която затваря североизточния ъгъл на владетелския комплекс (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 96) (Обр. 9).

Архитектура. Запазените размери на Сграда № 2 в момента на нейното разкриване са: дължина 10 м в посока север – юг и ширина 5,20 м в посока изток – запад (Обр. 9). Стените са зидани с ломени камъни, споени с бял хоросан. Откритите участъци от четири напречни и надлъжни стени очертават три помещения.

Разделителната стена между помещение 1 и помещение 2 има посока север – юг, ширина 1,25 м и страница на вход в южния си край, докато от север тя е разрушена. Разделителната стена между помещения 1 и 2 от север и помещение 3 от юг има посока изток – запад, ширина 1,25 м и дължина 3,80 м. Срещу страницата на входа на първата стена остава пиластър с размери 1,25 м x 0,25 м. Самият вход е с ширина 1,10 м и има праг, оформен от 2 продълговати камъка, със следи от излъскване от продължително преминаване през тях. Стената е разрушена в двата си края.

Западната стена на помещение 3 е с дължина 5,50 м и неустановена ширина. Подът на това помещение е покрит с настилка от цели и фрагментирани плоски и извити керемиди, поставени върху подложка от бял хоросан, дебела 0,10 м (Обр. 11). Южната стена на помещение 3, която се явява южна фасада на

Сграда №2, има посока изток – запад, ширина 1,15 м, дължина 2,30 м, височина 0,50 м над пода и в западния си край завършва със страница на вход (Обр. 11). От запад стената е издигната върху дебел 0,60 м блокаж от камъни и бял хоросан с малко счукана тухла, а от изток е положена върху зид на ранновизантийска постройка, направен от ломени камъни със спойка от жълта глина. Тази южна фасада на Сграда №2 отчасти застъпва северозападния ъгъл на разрушената северна фасада на по-ранната Сграда №1. Сграда №2 не е опожарявана и явно е била разрушена във връзка със строителството на Царския дворец.

Реконструкция. Сграда №2 се намира в средата на хълма, от източната страна на голямата свободна площ, която може да се приеме за Централния площад на Търнов през XII в. (Обр. 1). На същия терен през столичния период е построен Царският дворец, а северно от него е оформен Дворцовият площад (Нешева 2000, 37–59). Непосредствено до северозападния ъгъл на Сграда №2 са открити два средновековни каменни зида с калова спойка, строени по различно време (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 95), които най-вероятно са части от подпорни стени, укрепващи по-високия терен от запад. По-ранният зид сега не може да се синхронизира с някакъв строеж, но по-късният зид явно е едновременен със Сграда №1 и Сграда №2. Най-близо разположените други постройки от втората половина на XII в. се намират на около 55 м на северозапад от Сграда №2 (Нешева 2000, 27–30), но те нямат пряка функционална връзка с нея.

Археологическите разкопки показват, че стените на Сграда №2 не са засечени извън очертанията на дворцова Сграда I, като по този начин тя остава изцяло под нейните основи (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 96, Приложение 1) (Обр. 9). Това позволява да се предложи приемлива реконструкция на общия ѝ план и да се посочат приблизителни размери на помещенията (Обр. 12). Сграда №2 е имала издължен в посока север – юг, най-вероятно Г-образен, план с дължина 11,50 м, ширина 10 м на северната фасада и 8,50 м на южната фасада. Помещение 1 е правоъгълно, с ориентация изток – запад. То се е издавало отчасти пред западната фасада на Сграда №2 и има вътрешни размери 2,80 м x 1,90 м. На неговата източна стена остава вход с ширина 1,10 м, през който се е влизало от помещение 2. Помещение 2 е с вътрешни размери 3,30 м x 2 м. На неговата южна стена е имало вход към съседното помещение 3. Помещение 3 е с леко ромбовиден план, ориентация север – юг и вътрешни размери 5,70 м x 5,50 м. Неговият под е настлан с цели и фрагментирани керемиди. В източния край на южната му стена се намира външен вход към терена пред сградата.

Сграда №2 е отчасти вкопана в ската на стръмен склон, като денивелацията между високата тераса от запад и ниския терен от изток е около 4 м. Най-вероятно сградата е имала три етажа от изток и два етажа от към запад (Обр. 5). За наличието на няколко масивни каменни етажа свидетелства хоросановата спойка и значителната ширина на носещите стени, достигаща 1,25 м.

Помещенията на приземния етаж на Сграда №2 би трябвало да са със стопанско и складово предназначение (Обр. 12). Подовата им настилка е на-

правена от преизползвани керемиди. Стените не са били измазани. Към приземния етаж е имало само един вход от юг. Разпределението на първия етаж на Сграда № 2 е било същото като на приземието, но входът на голямото помещение е ориентиран на запад (Обр. 12). Малката ширина на помещенията, разположени над приземните помещения 1 и 2, подсказва, че там са били оформени антре с външен вход от запад, което води към помещение със стълбище за втория етаж (Обр. 12). На този втори етаж, освен стълбищното помещение от север, е имало малко помещение, разположено над антрето, и едно голямо помещение, заемащото цялата останала площ. Представителната фасада и главният вход на Сграда № 2 са били обърнати на запад, където се намира Централният площад на Търнов (Обр. 1), а големите помещения, разположени на първия и втория етаж явно са имали съответно представителна и жилищна функция. Фасадите са били изцяло каменни, но няма данни за външна мазилка, архитектурна украса, балкони или лоджии. Отделните помещения са били осветявани от различен брой прозорци. Сградата е имала Г – образен двускатен керемиден покрив.

Датировка. В средновековните писмени извори никъде не се споменава за съществуването на Сграда №2 през XII в. Резултатите от археологическите разкопки показват, че тази сграда се датира в XII в. според синхронните с нея културни пластове: хоросанов насип, жълта глина с въглени и пласт сивопепелява пръст, в които има керамика от XII в. Стратиграфската ѝ позиция спрямо различните архитектурни останки е следната: тя застъпва каменен зид с калова спойка на ранновизантийска постройка и южната фасада на Сграда № 1 (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 96–97), а върху нейните разрушения е фундирана Сграда I на Царския дворец (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 91–99) (Обр. 9). От насипите в помещенията на Сграда № 2 и около тях няма находки и монети, които да определят хронологичния ѝ обхват на функциониране и какъв е нейният характер и предназначение.

Представените данни обаче засега са достатъчни, за да конкретизират по-точно времето на съществуване на Сграда № 2. Както вече беше посочено по-ранната от нея Сграда № 1 най-вероятно е била построена след средата на XII в. Поради това долна граница за времето на строеж на Сграда № 2 най-общо е втората половина на XII в., а горната граница е изграждането на Двореца в самото начало на XIII в. По този начин Сграда № 2 остава в рамките на два исторически периода – края на Византийското владичество и началото на Второто българско царство. Така се очертават два варианта за времето на нейното функциониране: 1. Сграда № 2 е построена и използвана когато Търнов е в границите на Византия и през първите 2 десетилетия на Второто българско царство; 2. Сграда № 2 е построена след въстанието през 1185 г. и е съществувала до началото на строежа на Царския дворец в първите години на XIII в.

Функции. За предназначението на Сграда № 1 и Сграда № 2 липсват преки данни от археологическите разкопки. При двете сгради обаче се установяват

няколко общи черти и характеристики: те са построени на едно и също място, явно в съвсем кратка последователност от време; размерите, плана и вътрешното разпределение са почти еднакви; строителната техника и материали са едни и същи; те не са опожарявани; съборени са във връзка с направата на нова постройка. Всичко това явно показва не само топографска приемственост, а и напълно сходни функции.

Внушителните размери; броят на помещенията; значителната ширина на стените, показваща наличието на няколко етажа; керамичната подова настилка; хоросановата спойка на каменната зидария, каквато в Търнов по това време е използвана само за църквата „Свето Възнесение“, крепостта около нея (Ангелов 1980, 30–45, 45–47, 51–75) и отчасти при Околовръстните крепостни стени на хълма (Вълов 1992, 77, 112); както и разположението им в центъра на селището обаче са достатъчно убедителни факти, които показват представителния вид и функции на тези две сгради (Обр. 10, Обр. 12). По това време в Търнов всички останали постройки са не големи жилищни сгради, строени с ломен камъни и калов разтвор (Алексиев 1994, 197).

Всичко това позволява да се твърди с голяма сигурност, че собственици и обитатели на Сграда № 1 и Сграда № 2 са били хора с високо социално положение и материални възможности, явно свързани с административното управление на Търнов. Така самите сгради се оказват с подчертано представителен характер и трябва да са служили за тяхна постоянна резиденция, като същевременно се явяват и средище на политическия и обществен живот в селището през втората половина на XII в. Тук задължително трябва да се отбележи, че подобна по размери и строителна техника сграда с обществени и представителни функции не е била построена в цитаделата на хълма Царевец дори през времето, когато Търновград е столица на България.

Големи представителни сгради, за които се предполага, че са резиденция и административен център, строени или използвани през XI–XII в. във Византия, са открити в Чрнче (Микулчиќ 1996, 289–290) (Обр. 13, 1), Перник (Чангова 1983, 56–58) (Обр. 13, 2, 3), Мнеакос (Овчаров, Коджаманова 2003, 55–58), Перперикон (Овчаров, Димитров, Коджаманова, Вачев 2009, 625) (Обр. 13, 4), Херсонес (Голофаст 2009, 277–281), Коринт (Scranton 1957, 46–47, 60, 68–70, 125–126) и др.

Околовръстни крепостни стени

В средновековните писмени извори никъде не е отбелязано съществуването на крепост в Търнов през XII в., преди 1190–1196 г. Придобитите при археологическите разкопки данни и наблюдения също не са достатъчни, за да се изясни и уточни въпросът за времето на изграждане на първите средновековни крепостни стени на Търнов, с които през XII в. е бил укрепен хълмът Царевец (Обр. 1). И тук основният проблем за датировката е в пряка зависимост от установяване на връзката на конкретния датиращ материал с разкритата форти-

фикация. При разкопките на Южната крепостна стена, на почти половината от Западната крепостна стена и на голям сектор от Източната крепостна стена са установени значителни останки, следи и съоръжения от техния Първи средновековен строителен период (Вълов 1992, 71–83, 88–96, 103–105, 110–121, 136–146; Долмова-Лукановска 2007, 244), като изграждането им е отнесено не по-късно от средата на XII в. (Вълов 1992, 138) и около средата на XII в. (Вълов 1992, 183–184, 186), а също така и към средата и втората половина на XII в. (Долмова – Лукановска 2007, 244).

Посочените факти, получени при разкопките, и показващи времето на строителство на по-голямата част от тези първи средновековни крепостни стени и прилежащите им отбранителни съоръжения, обаче са много оскъдни и несигурни по отношение на тяхната интерпретация (Вълов 1992, 71–154). В стратиграфско отношение не е регистриран изявен културен пласт с находки, който да се отнесе към XII в., изглежда поради неговото отсъствие или невъзможността да се разграничи спрямо по-късните пластове. В представените профили липсва точно съотношение между установено строително ниво върху средновековния терен и пластове с находки под и над него, спрямо фундаментите и суперструкцията на крепостните стени (Вълов 1992, 20–21, обр. 4–5, 25–32, обр. 7–13, 33–37, обр. 118–119). Посочено е наличието на монети на императорите Алексей I Комнин (1081–1118 г.), Йоан II Комнин (1118–1143 г.) и Мануил I Комнин (1143–1180 г.), както и монети от император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) до император Алексей III Ангел (1195–1203 г.) в самостоятелни отложения и боклучни ями, заедно с фрагменти керамика без излъскани ивици и керамика със златиста ангоба, които обаче не са обвързани стратиграфски с крепостната архитектура (Вълов 1992, 185).

Към изграждането на фортификацията при югоизточния ъгъл на хълма Царевец имат отношение дъната на бъркала за хоросан, за които е посочено, че са от строежа на първите средновековни крепостни стени (Вълов 1992, 20). Тези бъркала остават на нивото на сграда, в чиито разрушения са открити медни монети (Български имитации), въз основа на които тя е датирана в края на XII в. – началото на XIII в. (Вълов 1992, 77–80). Представено по този начин съотнасянето между тях показва, че действително е възможно бъркалата да се появят най-рано преди самата сграда и да се датират преди края на XII в., но също така те могат и да са синхронни с нейното изграждане и използване, но във времето след въстанието от 1185–1186 г. Освен това тези бъркала е възможно да са свързани с по-късни преправки, ремонти или дострояване на отбранителни съоръжения към крепостните стени от края на XII в. – началото на XIII в., каквито са открити в този сектор на хълма (Дерменджиев 2003, 247–252).

Данни, които показват времето на функциониране на първата средновековна Източна крепостна стена, се отнасят до частичното ѝ демонтиране във връзка с издигането върху нея на абсидите на църква №9 (Вълов 1992, 96). Строежът на църква №9 след 1185 г. е датиран с монети на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), открити на нивото на нейната субструкция, което показ-

ва, че тогава крепостната стена трябва вече да е била изградена. Тези монети обаче не са достатъчно убедително доказателство за датировка. Намирането им в пласта на дълбочината на основите означава, че те са попаднали там от по-рано, но не може да се каже със сигурност, колко време след това е построена самата църква. Така се оказва, че е напълно вероятно църква №9 да е изградена и в началото на XIII в., както сочи и анализът на нейната стенописна декорация (Тотева 2012, 325), а Източната крепостна стена да е построена в последната четвърт на XII в., но след 1185 г.

Други данни за датировка на средновековната фортификация на хълма Царевец са свързани с началния сектор на Западната крепостна стена в участъка при Главния вход на крепостта, където тя е била отчасти разрушена, а върху нея е построена нова, по-широка стена (Вълов 1992, 137). Точно в пласта, който остава от вътрешната страна на първата крепостна стена и е затиснат от преизградената Западна крепостна стена, е открита монета на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.). Именно чрез тази монета изграденият нов участък от крепостната стена е датиран в последната четвърт на XII в., а строежът на първоначалната Западна крепостна стена е отнесен не по-късно от средата на XII в. (Вълов 1992, 138). Видно е обаче, че тази монета може да е била в пръстта дълго време преди изобщо да се построи средновековната фортификация в този участък или по-късно да се направи преизграждането на Западната крепостна стена, а освен това не е изключено монетата все още да е била в обръщение в края на XII в. и началото на XIII в.

Чрез посочените данни за първоначалното изграждане върху хълма Царевец на средновековните Околовръстни крепостни стени на Търнов не може категорично да се докаже, а още по-малко да се конкретизира, че това се е случило около средата на XII в. Видно е, че единствено с няколкото монети на император Исак II Ангел (1185–1195 г.) при църква №9, които са отсечени и използвани след въстанието, както и с единствената монета на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.) под преизградения участък от Западната крепостна стена, която може да е циркулирала както във времето след 1185 г., така и в началото на XIII в., е невъзможно да се посочи сигурна датировка. Наличието на керамика, която се отнася най-общо към XII в., също не помага особено в това отношение. Подобна е ситуацията и с другите монети на Комнините, които произхождат от пластове и ями, но без пряка връзка с крепостната архитектура на хълма.

Много по-обобщено, без профили, стратиграфски наблюдения и съотнасяне на открити материали и находки към пластове и фортификация, са представени данните за датиране на проучения южен сектор от Източната крепостна стена, като са отбелязани само имената на императорите, от които са открити монети: Мануил I Комнин (1143–1180 г.), Андроник I Комнин (1183–1185 г.), Исак II Ангел (1185–1195 г.) и Алексей III Ангел (1195–1203 г.) (Долмова 1990, 64; Долмова – Лукановска 2007, 244, 266). Това ясно показва, че няма сигурна археологическа ситуация, която да се използва за датиране на първата средно-

вековна фортификация. Изброените монети насочват най-общо кога може да е осъществено строителството на Източната крепостна стена, но не позволяват да се уточни времето – дали е в средата, втората половина или края на XII в.

Още по-малко стратиграфски и нумизматични данни има в публикуваните резултати от разкопките на Западната (Малката) порта и прилежащият ѝ участък от крепостната стена, където за потвърждение на предложената датировка за изграждане на фортификацията на хълма Царевец преди 1185 г. са привлечени писмени извори от началото на XIII в. (Ангелов 1966, 8–10).

Данните за датиране, получени при проучванията на северната половина на Западната крепостна стена, също не са по-конкретни. В рамките на Обект 12-С (при църква № 18) е проучен доста дебел културен пласт със значително количество керамика от XI–XII в., каменни зидове, подови нива и огнища от няколко сгради, канал и 2 боклучни ями (Дневник 1973, 42–86, 101–102; Дневник 1977, 104–105; Дневник 1978, 166–168; Писарев 1992, 162–163)¹⁶. В този пласт са вкопани основите на Западната крепостна стена от втората четвърт на XIII в., а две от сградите са частично разрушени при нейното трасиране, като в една от тях е открито гърне с 5 медни монети на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), император Алексей III Ангел (1195–1203 г.) и император Теодор I Ласкарис (1204–1222 г.) (Писарев 1992, 162–163). В Обект 12 пластове в дълбочина също са прорязани от големи вкопавания, а керамиката от XI–XII в. е смесена с по-ранна и по-късна керамика (Дневник 1970, 40–48; Дневник 1971, 2–22).

В този северозападен сектор от хълма обаче не са запазени останки от Първия строителен период на средновековната Западна крепостна стена, а трасето на ранновизантийската крепостна стена се намира извън очерчанията на средновековната крепост. Поради това не може да се каже зад коя от тези две крепостни стени се е натрупал пластът с материали от XI–XII в. В случая и двата варианта са възможни, защото точно тук е установено преизползване през XII в. на ранновизантийската Северозападна порта с 2 дълги участъка от прилежащата ѝ крепостна стена (Дневник 1971, 48). Тези фортификационни съоръжения от V–VII в. са били отчасти преизградени и са функционирали заедно с първата средновековна Западна крепостна стена (Дерменджиев 2005, 367–368), но от разкопките не са получени данни за прецизиране на тяхното използване в рамките на XII в. (Писарев 1992, 160, 162–163). Допускането, че сградата от Обект 12-С с колективната монетна находка не е по-ранна от средата на XII в. е правилно (Писарев 1992, 162), но в действителност нейното съществуване според монетите остава със сигурност в края на XII в. и първите десетилетия на XIII в. Сега не е възможно да се определи кога точно през XII в. върху този участък от полуразрушената ранновизантийска крепостна стена е била надградена първата средновековна Западна крепостна стена, до която най-вероятно е била опряна и самата сграда.

Подобна е ситуацията и в Обект 14 (разположен между църква № 10 и църква № 18 на западния склон на хълма Царевец), където има зидове на сгра-

да от XI–XII в. (Дневник 1972–1973 г., 46, 70; Дневник 1976 г., 10, 42), а пласт със смесена керамика от V–VII в., XI–XII в. и XIII в., и монети от XII–XIII в., е прерязан при строежа през втората четвърт на XIII в. на по-късната Западна крепостна стена (Дневник 1972 г., 75–96; Дневник 1972–1973 г., 3–12; Дневник 1976 г., 3–33).

Край църква №10 (Дерменджиев 2009–2010, 170; Дерменджиев 2015, 16–18, 28) и при т. н. Лобна скала в северния край на хълма (Алексиев 1976, 55, 61) не е установено наличието на останки или следи от Първия средновековен строителен период на Западната и Източната крепостни стени. В резюметата от отчетите за проучванията на другите обекти край северната половина на Западната крепостна стена също не е отбелязано наличието на първата средновековна фортификация на хълма Царевец и съответно няма никакви факти и доказателства за нейното датиране¹⁷.

От представените данни от проучванията се вижда, че засега не е възможно да се установи със сигурност кога точно през XII в. са изградени първите средновековни крепостни стени на хълма Царевец. Във връзка с осъществяването на това мащабно фортификационно строителство трябва отново да се посочи важният факт, че според открития монетен материал и резултати от археологическите разкопки, Търнов започва да се развива (или възниква) като по-значимо селище с паричен оборот, някакви икономически възможности и потенциални ресурси едва през втората половина на XII в. (Йорданов 1984, 107; Дочев 1992, 12–14). Така на практика проблемът с датирането на първоначалното укрепяване на този хълм става особено важен, защото всъщност според малкото конкретни доказателства се оказва напълно възможен вариантът това да е било направено едва във времето след успеха на въстанието през 1185–1186 г., а не още след средата на XII в.

Хронология и предназначение

Представените данни и факти от археологическите разкопки и сведенията от средновековните писмени извори показват, че сега не може да се определи със сигурност времето на издигане на монументалните строежи на хълма Царевец от предстоличния Търнов и от самото начало на столичния период на града, с изключение на Царския дворец. Конкретните стратиграфски ситуации заедно с откритите на тези обекти монети, керамика и малобройни находки от втората половина на XII в. не са в състояние да уточнят и прецизират хронологията на тяхното строителство в рамките на 30–40 години преди въстанието на Петър и Асен от 1185–1186 г. и на 15-те години след него, до самия край на това столетие.

Така направеният анализ на резултатите от проучванията на Патриаршията, Царския дворец, двете представителни сгради и първите Околовръстни средновековни крепостни стени на хълма Царевец (отчасти и на самото селище) позволява да се предложи нова актуализирана хронология на най-ранните

монументални строежи в Търнов, да се направят предположения за тяхното предназначение, да се установят определени връзки и функционални зависимости помежду им.

Селищна църква

Църквата на върха на хълма Царевец засега се явява единствения християнски храм в Търнов от XII в. и затова край нея е логично да има светски некропол. Този некропол е бил разположен от източната ѝ страна и в него са погребани някои от жителите на селището (Обр. 3, 1). Изцяло са проучени само 4 гроба (на жени и деца), но около тях са били открити разпилени кости и от доста други разрушени гробове (Ангелов 1980, 205–208). Засега може да се приеме, макар и без преки доказателства, че този храм всъщност е отчасти възстановената и ремонтирана ранновизантийска базилика, изградена на това място още през VI в. (Ангелов 1980, 10–15, 49). На кого е била посветена първоначално тази най-ранна църква на селището не е известно, но според средновековните писмени извори нейното име от края на XII в. е „Свето Възнесение“.

Крепост

Впоследствие около църквата „Свето Възнесение“, издигаща се на най-високото място на хълма Царевец, е изградена малка крепост (Обр. 3). Самата крепост се намира в непосредствена близост до селището, разположено по склоновете северно, западно, източно и южно от нея. Тя е имала наблюдателни, стражеви, охранителни и евентуално административни функции. С живота в крепостта трябва да се свържат двата некропола, проучени при нейния Главен вход (Обр. 3, 2) и при Северозападната крепостна стена (Обр. 3, 3). Фактът, че в тях има гробове само на мъже, както и почти пълната липса на инвентар подсказват, че те са били предназначени за погребения на войници от крепостния гарнизон. Като допълнително доказателство за това, че около църквата „Свето Възнесение“ по това време вече не се погребват цивилни лица, се явява датировката на другия по-голям некропол на селището, разположен в централната част на хълма, чието функциониране е най-общо през XII в. и в самото начало на XIII в. (Нешева 2000, 30). Така изглежда, че след като църквата е включена в очертанията на крепостта, селищният некропол е бил преместен на ново място и използван дори през първите десетилетия след възстановяването на Българското царство, чак до времето когато съвсем наблизо е изграден Царският дворец. Възможно е тогава да са се появили и другите два малки некропола на хълма (Квинто 1976, 74; Квинто 1979, 159).

Строежът на представителната Сграда № 1 и последвалото укрепяване на целия хълм с крепостни стени, ако това е било осъществено през втората половина на XII в. (Вълов 1992, 183–186; Долмова – Лукановска 2007, 244), но

преди 1185 г., показват, че освен постоянен гарнизон в самата крепост, която явно е придобила функциите на цитадела на Търнов, в селището вече трябва да е имало управител и византийска администрация (Алексиев 1994, 197; Нешева 2000, 22; Миланова 2007, 16), каквито в Мизия по същото време са засвидетелствани в Преслав и Варна (Хониат 1983, 27–28, 43).

Резиденция на управителя

Като постоянна резиденция на византийския управител в Търнов през втората половина на XII в. (до 1185–1186 г.) може да се посочи представителната Сграда № 1 (Обр. 10) и построената по-късно на нейно място Сграда № 2, намиращи се в центъра на селището (Нешева 2000, 22; Дерменджиев 2016, 338–339) (Обр. 12).

Околовърстни крепостни стени

Дължината на крепостните стени, с които изцяло е защитен хълмът Царевец, е почти 1700 м, ширината им е в границите на 2,50–3 м, височината е била 6–7 м, приблизителният обем на каменната зидария е около 33 200 м³, а укрепената площ достига 120 дка (Обр. 1). Наличните данни показват, че засега е най-правилно да се приеме, че първите средновековни Околовърстни крепостни стени на хълма не може да са били построени преди средата на XII в. По-вероятно изграждането на тази мощна фортификация на Търнов да е осъществено през втората половина на XII в. Едновременният или последователен строеж на всички големи по площ и размери, внушителни и разнообразни по тип и местоположение фортификационни съоръжения близо до подложената на непрестанни нападения северна граница на Византия и непосредствено до началото на най-важните и удобни проходи в Централна Стара планина, несъмнено показва стратегическа необходимост, наличието на огромни финансови, технически и материални ресурси, значително по количество производство на строителни материали, редовно снабдяване, голям брой квалифицирани майстори и работници, и най-вече добра организация и отлична координация на строителните работи, каквито по това време (преди 1185–1186 г.) явно би могла да осигури по-скоро централната власт в Константинопол, отколкото някой от местните управители.

Важното средишно местоположение спрямо проходите и пътищата в Централна Стара планина, наличието на мощна фортификация, цитадела с военен гарнизон (крепостта около църквата „Свето Възнесение“), управител и администрация с постоянна резиденция (Сграда № 1 и Сграда № 2) и най-вероятно значителен брой цивилни жители дават основание да се изкаже предположението, че през втората половина на XII в. Търнов би могъл да се разглежда като почти оформен средновековен византийски град (Миланова 2007, 7–29). Така всъщност той ще се окаже най-големият по територия, изцяло построен през XII в.,

град не само в Мизия, но и в Тракия и Македония. Ако в този си вид Търнов вече е съществувал през втората половина на XII в. (но във времето преди въстанието от 1185–1186 г.) той би трябвало да е един от малкото значими и известни градове в Мизия, наред с Преслав, Варна и Бдин (Хониат 1983, 27–28, 43; Кузев 1981а, 295–296; Ников 1921, 47, 53; Петров, Гюзелев 1978, 430). В писмените извори от това време обаче никъде не е отбелязано неговото съществуване, но същото е положението и с Варна, която е спомената за пръв път едва когато е превзета от цар Иван Асен I (1190–1196 г.) през 1190 г. (Хониат 1983, 43).

Укрепена владетелска резиденция?

Тук е мястото да се разгледа възможността малката крепост, издигната около църквата „Свето Възнесение“ на върха на хълма Царевец в Търнов (Обр. 3), да е била построена от Петър и Асен и използвана за тяхна постоянна укрепена резиденция още преди 1185 г. В наличните писмени извори за въстанието обаче няма точни и сигурни сведения, които без допълнителни тълкувания, разсъждения и предположения да посочват какъв е бил техният ранг и обществено положение, заемали ли са някакви административни или военни постове във Византийската империя преди въстанието, какви са били икономическите им възможности и най-важното – къде са се намирали техните владения (Златарски 1994, 426–427, 435–441; Цанкова-Петкова 1978а, 23, 26–27, 41 бел. 103 и 106; Петров 1985, 67–79, 105; Божилов 1994, 27; Бакалов 1995, 190–191; Андреев, Лазаров, Павлов 1994, 134; Ангелов 2000, 157; Гюзелев 2005, 35; Николов 2006, 598–599, 607; Николов 2016, 35–36; Ангелов 2016, 47–51). Освен това присъствието на двамата братя Петър и Асен в Търнов е засвидетелствано от Никита Хониат (личен секретар на император Исак II Ангел (1185–1195 г.) и пряк участник в събитията около и след въстанието) най-рано през 1196 г. (Хониат 1983, 51). Половин век по-късно Георги Акрополит пише, че при похода в Мизия през 1190 г. византийската войска обсажда градчето Стринаво (приема се, че това е Търново (Цанкова-Петкова 1978а, 38–39; Петров 1985, 225–226; Божилов 1994, 31, 39 с бел. 55)), отбранявано от Асен, преди тя да бъде разгромена в Балкана (Акрополит 1972, 153). Интересното в случая е, че такава обсада по време на тази военна кампания на император Исак II Ангел липсва в съчинението на Никита Хониат (Хониат 1983, 41).

Самите хронисти не посочват къде е била построена от Петър и Асен църквата, посветена на Св. Димитър, и съответно къде е започнало самото въстание през 1185 г. (Хониат 1983, 25–32, 94–106; Хониат 1983, 118–121; Балсамон 1980, 112; Дуйчев 1945, 48–90; Петров, Гюзелев 1978, 314–316; Гюзелев 1995а, 154–158; Акрополит 1972, 153). Поради това сега всъщност не се знае със сигурност къде в действителност са се случили тези събития (Георгиев 2016, 131–134). Независимо от това към настоящия момент се приема, че описаното място е Търнов, защото по-късно той става столица на царството, и като следствие от това най-естествено се предполага, че градът е център и на владенията

на Петър и Асен (Златарски 1994, 440–441; Цанкова-Петкова 1978, 64; Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 60–62, 66; Петров 1985, 76–80; Гюзелев 1995а, 153, 158, 201–202; Николов 2016, 38–39). Поради това е важно да се напомни, че най-ранното споменаване на Търнов в средновековните български писмени извори е свързано с пренасянето на мощите на Св. Иван Рилски на Трапезица от цар Иван Асен I (1190–1196 г.) през 1195 г. (Стара българска литература 1986а, 134; Патриарх Евтимий 1996, 25–26).

В същото време комплексните проучвания на църквата „Св. Димитър“, намираща се на брега на Янтра, но в подножието на другия хълм Трапезица, който едва в първите десетилетия на XIII в. става част от столичния Търнов (Дерменджиев 2011, 59–64; Тотев 2012, 583–591; Рабовянов 2015, 47–51, 63–93, 293–297), показаха, че има твърде много спорни въпроси по отношение на нейната архитектура и фасадна декорация (Димова 2008, 257–260), стенописна украса (Мавродинова 1995, 69–70), за стратиграфските данни и интерпретацията на датиращия материал (Николова, Робов 2005, 18–108; Дочев 2005, 184–185), които не позволяват да се приеме, че нейното строителство е осъществено в 1185 г. и, че всъщност точно това е храмът, изграден във връзка с въстанието. Така например анализът на стенописите от първия пласт в олтарното пространство дава основание първоначалното живописване на църквата да се датира във втората половина на XIV в. (Мавродинова 1994, 153–165), а в подкрепа на това мнение се явяват изследванията на използваната строителна техника и материали, според които нейният строеж е бил осъществен едва в края на XIV в. (Димова 2008, 260).

По отношение на интерпретацията на резултатите от археологическите разкопки на църквата „Св. Димитър“ има няколко показателни примера. Датировката на целия производствен комплекс за битова и строителна керамика (пещи, ями, землянки, работилница), който според проучвателите на обекта е бил нарочно разрушен, за да се построи на неговото място църквата „Св. Димитър“, е датиран в десетилетията преди въстанието от 1185–1186 г. само с една монета на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.), при това вторично срязана през първата половина на XIII в., която е открита на нивото на една от пещите, и с една монета на император Андроник I Комнин (1183–1185 г.) с непосочено местонамиране (Николова, Робов 2005, 26; Дочев 2005, 191). Освен това е отбелязано, че останките на няколко от тези пещи и боклучни ями са засипани с тънък пласт пръст, в който са открити голям брой Български и Латински имитации, и монети от Солунската и Nikeйската империи (Николова, Робов 2005, 28–29), които на практика показват, че производственият комплекс е функционирал и през първата половина на XIII в. В очертанията на самата църква са намерени 85 монети от първата половина на XIII в., произхождащи явно от посочения вече пласт, с който са засипани производствените съоръжения, като освен тях в наоса и притвора има само 8 монети от XIV в. и едва 21 монети от XV–XIX в. (Дочев 2005, 189–190, 206). Така се оказва, че и според публикуваните от проучвателите на обекта стратиграфски и нумизматични

данни тази църква „Св. Димитър“ не може да е била изградена преди средата на XIII в. и съответно няма как в нея да е обявено въстанието през 1185 г.

Времето на производство на откритата в очертанятия на грънчарския комплекс ранна сграфито керамика също не може да се прецизира с такава точност, че да се уточни дали датировката ѝ е в годините преди освободителното движение на Петър и Асен или в самото начало на столичния период на Търнов (Николова, Робов 2005, 25–27). И така се оказва на практика, че пещите за битова керамика може да са направени едва след успеха на въстанието през 1185–1186 г. и избирането на Търнов за столица, което всъщност се подкрепя от открития на самото място монетен материал.

В допълнение на всичко това прави впечатление, че построената от Петър и Асен църква „Св. Димитър“, която без съмнение е била изключително важна за възобновеното Българско царство и най-вече за династията на Асеневци, не се споменава в нито един от по-късните български, византийски или сръбски писмени извори от XIII–XIV в. във връзка с някакви владетелски церемонии или религиозни празници – коронации, царски сватби и погребения, полагане на свети мощи, църковни събори, строителство на манастир и др. Един пример в това отношение е особено важен – няма писмени сведения от средновековните автори, че някой от първите Асеневци (цар Иван Асен I (1190–1196 г.), цар Калоян (1197–1207 г.) и цар Иван Асен II (1218–1241 г.)), които донасят и полагат мощи на светци в Търнов, е използвал за тази цел църквата „Св. Димитър“ (Николова 1985, 271–277). Така на практика тази царска църква, която трябва да се намира в самия столичен Търновград, да символизира възстановеното Българско царство и да е център на всички значими официални събития, напълно изчезва от политическия, светския, културния и религиозен живот на царството без да има видими и обясними причини. Всичко това подсказва, че е възможно или най-вероятно тя да е била разрушена още по време на бойните действия и походите на император Исак II Ангел в Мизия през 1186–1190 г., а след това изобщо да не е била възстановявана¹⁸.

Ако се приеме, че Петър и Асен са били владетели на Търнов, то на тяхната строителна дейност преди 1185–1186 г. трябва да се отдадат всички мащабни каменни градежи с хоросанова спойка, реализирани на територията на селището – укрепена резиденция около църквата „Свето Възнесение“ на върха на Царевец, Околовръстните крепостни стени, защитаващи целия хълм, и поне една от представителните Сграда №1 и Сграда №2. Така се оказва, че те трябва да са хората построили почти от основи най-големия град в Мизия и да са негови единствени владетели, което на практика би ги направило най-богатите, влиятелни и властимащи хора в провинцията, факти, които обаче не са отразени в нито един писмен извор. В такъв случай и най-вероятното място в Търнов, където логично би трябвало да е изградена църквата „Св. Димитър“ през 1185 г., остава градът, разположен на изцяло укрепения хълм Царевец, а не стръмния бряг на Янтра, където освен всичко друго е трябвало по неясни и трудно обясними причини да се унищожи цял производствен грънчарски комплекс (квартал) и да се изселят неговите обитатели (Николова, Робов,

2005, 37). Като съвсем хипотетично предположение например това би могла да е църква № 20, разположена на големия площад в средата на западния склон на хълма Царевец, чието изграждане може да се отнесе към края на XII в., а пълното ѝ разрушаване – най-късно във втората четвърт на XIII в. (Дерменджиев 2009–2010, 162–163, 170).

Първи Царски дворец

След успеха на въстанието през 1185–1186 г. и възстановяването на Българското царство е било съвсем естествено за Царски дворец да се приспособи крепостта около църквата „Свето Възнесение“ на върха на хълма, която преди това време е изпълнявала функциите на цитадела (или укрепена владетелска резиденция), намирайки се на най-добре защитеното място в Търнов (Обр. 1, Обр. 3). Всъщност друга възможност просто няма, защото Царският дворец все още не е бил построен, а представителната Сграда № 2 явно не отговаря на необходимите изисквания и потребности за такава цел. Подобни крепости, останали в очертанията на средновековния град, в определен момент от своето функциониране също са били превърнати във владетелски резиденции – Мелник, Цепена, Чрнче (Попов 2011, 110–117; Микулчиќ 1996, 284–290) (Обр. 5, 1, 5; Обр. 6, 1).

Първа Архиепископска резиденция

Единствената достатъчно голяма, масивна и представителна сграда в Търнов, която би могла да се използва за резиденция на архиепископа на България във времето непосредствено след 1185–1186 г. явно остава Сграда № 2 – бившата резиденция на византийския управител (Дерменджиев 2016, 339) (Обр. 12). Примери за подобни сгради и комплекси с предполагаеми функции на епископски резиденции, построени или използвани през XI–XII в. във Византия има в Коринт (Scranton 1957, 42, 75, 126) (Обр. 14, 1) и Херсонес (Голофаст 2009, 277) (Обр. 14, 2).

Нов Царски дворец и нова Архиепископска резиденция

Изграждането на новия Царски дворец на сегашното място, върху широката тераса в центъра на столичната цитадела на хълма Царевец, трябва да е започнало в първите 1–2 години на XIII в. от цар Калоян (1197–1207 г.), като основните строителни работи най-вероятно са били завършени за съвсем кратък срок. Така резиденцията на царя е била преместена в новопостроения Дворец около 1203–1204 г. (Обр. 7). Освободеният от владетелското семейство укрепен комплекс при църквата „Свето Възнесение“, издигащ се на най-високото място в Търнов, вече става постоянно местопребиваване на главата на Търновската архиепископия, а по-късно на примаса и патриарха на България (Обр. 3).

По друг начин стои въпросът за предстоличния Търнов, ако комплексът около църквата „Свето Възнесение“, представителната Сграда №2 и Околовръстните крепостни стени на хълма Царевец са изградени след 1185–1186 г., каквато възможност явно не може да се изключи с оглед на резултатите от археологическите разкопки, информацията от наличния датиращ материал и средновековните писмени сведения. При този вариант се оказва, че Търнов преди въстанието на Петър и Асен всъщност трябва да е малко, неукрепено и съвсем неизвестно обикновено селище, разположено на хълма Царевец. Всъщност това може да са били и причините то да не е отбелязано в нито един писмен извор от това време, а също така неговото име да липсва и в известията, отразяващи хода на военните действия през първите години на освободителното движение. Ето защо е напълно възможно и построената във връзка с обявяването на въстанието църква „Св. Димитър“ да не се е намирала точно в Търнов (Георгиев 2002, 87–90; Георгиев 2016, 134–137).

Така избирането на Търнов за столица и свързаните с това мащабни строежи – Околовръстните крепостни стени на хълма, владетелската резиденция около църквата „Свето Възнесение“ (първи Царски дворец) и представителната Сграда №2 в центъра на града (Архиепископска резиденция) трябва да се отнесат към времето между 1186 г. и 1190–1196 г. По-късно, едва в първите години на XIII в., е построен новият Царски дворец на сегашното си място, при което е разрушена Сграда №2 (Архиепископската резиденция), а постоянната резиденция на главата на Търновската църква е преместена в бившия Царски дворец при църквата „Свето Възнесение“.

Въз основа на разгледаните данни и факти, и представените изводи и разсъждения се оформят два нови основни варианта за обща хронология и предназначение на архитектурните комплекси и фортификация на хълма Царевец (крепостта с църквата „Свето Възнесение“ (Патриаршия), Царския дворец, представителните Сграда №1 и Сграда №2 и Околовръстните крепостни стени) в Търнов от средата на XII в. до края на XIV в.

ПЪРВИ ВАРИАНТ

- 1. Неукрепено селище с църква „Свето Възнесение“ и некропол на хълма Царевец (около средата и втора половина на XII в.).**
- 2. Строеж и функциониране на малка крепост (или укрепена владетелска резиденция) около църквата „Свето Възнесение“ с 2 некропола (втора половина на XII в. до 1185–1186 г.) (Обр. 3).**
- 3. Строеж и функциониране на резиденция на управителя на Търнов – представителна Сграда №1 в центъра на селището (втора половина на XII в.) (Обр. 10).**
- 4. Изграждане на Околовръстни крепостни стени на хълма Царевец (втора половина на XII в.).**

5. Разрушаване на представителна Сграда №1 и строеж на представителна Сграда №2 в центъра на града (втора половина на XII в.) (Обр. 12).
6. Избиране на Търнов за столица на България (след 1185–1186 г.).
7. Дворец на царя на България (след 1185–1186 г.¹⁹ до 1203–1204 г.) – в малката крепост (или укрепена владетелска резиденция) около църквата „Свето Възнесение“ (Обр. 3).
8. Резиденция на архиепископа на България (след 1185–1186 г. до 1203–1204 г.) – в представителната Сграда №2 в центъра на града (Обр. 12).
9. Разрушаване на представителна Сграда №2, строеж и функциониране на нов Царски дворец в центъра на града (от 1203–1204 г. до 1393 г.) (Обр. 7).
10. Резиденция на примаса на България (от 1203–1204 г. до 1235 г.) и резиденция на патриарха на България (от 1235 г. до 1393 г.) – в комплекса (първия Царски дворец) около църквата „Свето Възнесение“ (Обр. 3).

В подкрепа на този вариант могат да се приведат и допълнителни доводи и разсъждения. Предвид смутното и несигурно време, войната с Византия и болярските заговори в първите години на възстановеното Българско царство е било съвсем логично царят да избере здравата бивша византийска крепост (или укрепена владетелска резиденция) около църквата „Свето Възнесение“ за свой дворец, която съвсем точно е отговаряла на непосредствените потребности от защита на неговия живот и семейство, без да се налага предприемането на изцяло ново строителство. Всъщност това е и единственият възможен вариант, защото по това време Царският дворец още не е бил изграден.

Същевременно не е било необходимо резиденцията на архиепископа (Сграда №2) да бъде укрепена, защото тя се намира в рамките на цитаделата на самата столица, която има мощна фортификационна система. Засега в българските земи няма открит такъв църковен (митрополитски) комплекс или манастир, който да е защитен със самостоятелни крепостни стени²⁰.

Възможно е да има пряка връзка между интронизирането на архиепископ Василий за примас и коронацията на Калоян в края на 1204 г. (Божилов 1996, 47–48) със смяната на резиденциите. Така мощите на св. Михаил Войн от Потока, пренесени от цар Калоян (1197–1207 г.) около 1204–1206 г., са били положени в църквата „Свето Възнесение“, намираща се вече в новата резиденция на българския примас (Стара българска литература 1986, 220; Патриарх Евтимий 1996а, 102–103). По този начин предложената нова хронология се синхронизира с наличните писмени извори и подкрепя конкретните данни от анализа на монетните находки за коригирането на датата на изграждане на новия Царски дворец в самото начало на XIII в.

ВТОРИ ВАРИАНТ

1. Неукрепено селище с църква „Свето Възнесение“ и некропол на хълма Царевец (средата и втора половина на XII в. до 1185–1186 г.).
2. Строеж и функциониране на резиденция на управителя на Търнов – представителна Сграда № 1 в центъра на селището (втора половина на XII в. до 1185–1186 г.) (Обр. 10).
3. Избиране на Търнов за столица на България и изграждане на Околовръстни крепостни стени на хълма Царевец (след 1185–1186 г. до 1190 г.).
4. Строеж и функциониране на Царски дворец около църквата „Свето Възнесение“ (след 1185–1186 г. до 1203–1204 г.) (Обр. 3).
5. Разрушаване на представителна Сграда № 1, строеж и функциониране на Архиепископска резиденция – представителна Сграда № 2 в центъра на града (след 1185–1186 г. до 1203–1204 г.) (Обр. 12).
6. Разрушаване на представителна Сграда № 2, строеж и функциониране на нов Царски дворец в центъра на града (от 1203–1204 г. до 1393 г.) (Обр. 7).
7. Резиденция на примаса на България (от 1203–1204 г. до 1235 г.) и резиденция на патриарха на България (от 1235 г. до 1393 г.) – в комплекса (първия Царски дворец) около църквата „Свето Възнесение“ (Обр. 3).

Този вариант косвено се потвърждава от пълната липса на преки сведения в писмените извори за Търнов през XII в., когато се намира в границите на Византия, и особено за събитията от първите години от освободителното движение и възстановяването на Българското царство между 1185 г. и 1190–1196 г. Същевременно и резултатите от археологическите разкопки не противоречат на такава хипотеза.

Възможен е и междинен вариант, който се основава на това, че засега е трудно да се докаже сигурна връзка във времето между строежа на крепостта около църквата „Свето Възнесение“ и изграждането на първата средновековна фортификационна система на хълма Царевец. Към това се добавя проблемът за отчетливите разлики в използваната строителна техника и материали. Докато в крепостта около църквата „Свето Възнесение“ спойката на стените е само от чист бял хоросан, то при Околовръстните крепостни стени на хълма с не особено качествен хоросан са зидани само външните лица, а емплектонът е направен основно от пръст, смесена със съвсем малки количества разтрошен хоросан (Вълов 1992, 77, 112).

МЕЖДИНЕН ВАРИАНТ

1. Неукрепено селище с църква „Свето Възнесение“ и некропол на хълма Царевец (средата и втора половина на XII в.).
2. Строеж и функциониране на малка крепост (или укрепена владетелска резиденция) около църквата „Свето Възнесение“ с 2 некропола (втора половина на XII в. до 1185–1186 г.) (Обр. 3).
3. Строеж и функциониране на резиденция на управителя на Търнов – представителна Сграда №1 в центъра на селището (втора половина на XII в. до 1185–1186 г.) (Обр. 10).
4. Избиране на Търнов за столица на България и изграждане на Околовръстни крепостни стени на хълма Царевец (след 1185–1186 г. до 1190 г.).
5. Резиденция на царя на България (след 1185–1186 г. до 1203–1204 г.) – в малката крепост (или укрепена владетелска резиденция) около църквата „Свето Възнесение“ (Обр. 3).
6. Разрушаване на представителна Сграда №1 и строеж на Резиденция на архиепископа на България – представителна Сграда №2 в центъра на града (след 1185–1186 г. до 1203–1204 г.) (Обр. 12).
7. Разрушаване на представителна Сграда №2, строеж и функциониране на нов Царски дворец в центъра на града (от 1203–1204 г. до 1393 г.) (Обр. 7).
8. Резиденция на примаса на България (от 1203–1204 г. до 1235 г.) и резиденция на патриарха на България (от 1235 г. до 1393 г.) – в комплекса (първия Царски дворец) около църквата „Свето Възнесение“ (Обр. 3).

Направените нови изводи, разсъждения и допускания показват, че изказаните предишни заключения за средновековното предстолично монументално строителство в Търнов не се основават на сигурни, категорични и неоспорими писмени, исторически и археологически данни. Предложените три нови варианта за хронологията, функциите и последователността в реализирането на първите мащабни строежи в Търнов през XII в. на този етап от научните изследвания също остават като предположения, независимо, че са използвани всички известни до сега сведения от средновековните автори и конкретните резултати от археологическите проучвания.

Несигурните и недостатъчни налични данни и факти, придобити от разкопките на Патриаршеската резиденция, Царския дворец, представителните сгради и крепостните стени в главната цитадела на столичния Търновград, издигната на хълма Царевец, както и малкото известия в писмените извори, засега не позволяват да се защити категорично виждане за тяхната ранна история във времето от средата на XII в. до първите десетилетия на XIII в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Като пример в това отношение може да се посочи идеята, че Патриаршеският комплекс е построен едва през първата четвърт на XIII в. (Горянова 1996, 122).
- ² Проблемът за датирането на Патриаршията, Царският дворец и Околовръстните крепостни стени на хълма Царевец в XII в. е доста подробно разгледан в дисертацията на Я. Василев (Василев 2004, 265–279; Василев 2004а, 28, 33; Василев 2013), но на базата само на публикуваните резултати от проучванията на отделните обекти. Поради липсата на достъп до документация от разкопките не е направен опит да се прецизира тяхната датировка, не е представена обща периодизация, не са установени функционални връзки и не е определено предназначението на различните архитектурни комплекси.
- ³ Твърдението, че църкви №№ 10, 11, 13 и 15 на хълма Царевец са функционирали през XI–XII в., не се основава на никакви конкретни данни и факти (Алексиев 1994, 197). Времето на изграждане на тези църкви не е пряко посочено от техните откриватели. Църква № 13 не е публикувана и няма отбелязана датировка, но през XIV в. тя вече е била разрушена (Николова 1970–1971, 114). След анализ на данните в наличната документация от разкопките се установи, че църква № 15 е била построена през втората четвърт на XIII в. (Дерменджиев 2009–2010, 165, 173), църква № 11 е изградена във времето между втората половина на XIII в. и средата на XIV в. (Дерменджиев 2009–2010, 166, 173), църква № 10 е издигната през първата половина на XIV в. (Дерменджиев 2013, 82–85). Църквата в Царския дворец е построена в самото начало на XIII в. (Дерменджиев 2001, 196–197).
- ⁴ Монетите са определени от доц. К. Дочев от НАИМ – БАН, Филиал Велико Търново, който ми предостави информацията за тях.
- ⁵ Определяне на нивото на икономическото развитие на селището през втората половина на XII в. само по броя на монетите може да се оспори, но засега няма публикувани други подробни и конкретни данни в това отношение, като например: брой и големина на жилищата, домашен и стопански инвентар, съоръжения и останки от различни видове производство, некрополи и погребален инвентар и др.
- ⁶ За хронологията на въстанието виж посочената литература в (Николов, 2006, 603, бел. 26).
- ⁷ В монографиите на И. Йорданов и К. Дочев е представена колективна находка от Двореца с 9 медни монети, определени като Български имитации, тип В и С (Йорданов 1984, 147; Дочев 1992, 192). Посоченото място на намиране на монетната находка до прага на Главния вход на Двореца явно е резултат на техническа грешка (Йорданов 1984, 147).
- ⁸ Монетите са определени от С. Михайлов, нумизмат в РИМ – В. Търново.
- ⁹ Монетите са определени от С. Михайлов, нумизмат в РИМ – В. Търново.
- ¹⁰ Монетите са определени от С. Михайлов, нумизмат в РИМ – В. Търново.
- ¹¹ В Полевите инвентарни книги и Полевите дневници от разкопките на Двореца е записан по голям брой монети, но по вехето от тях не са идентифицирани. В случаите, когато това е направено се оказва, че определянето им не е актуално, защото някои от монетите всъщност са Български или Латински имитации. Впоследствие, при инвентарирането им във фонда на РИМ – В. Търново, някои от монетите са смесени според типа, а други бяха откраднати през 2006 г. Цялата налична информация за монетите от сбирка „Нумизматика“ ми беше предоставена от С. Михайлов, нумизмат в РИМ – В. Търново.
- ¹² В монографията за Царския дворец не е посочено точното местонамиране на всички монети, открити в Дворцовата църква (Герасимов 1973, 197–256).
- ¹³ В запазената документация от разкопките тази монетна находка не е отбелязана. Нейното местонамиране остава засега неизвестно, като е напълно възможно тя изобщо да не произхожда от Двореца, а да е била открита някъде в неговите близки околности.

- ¹⁴ В. Нешева само отбелязва една от сградите като част от ансамбъл – резиденция на византийската управа в Търново от самото начало на XI в., без описание и реконструкции, без допълнителни аргументи и доказателства за датировката, без уточнения и подробности.
- ¹⁵ За улеснение при представянето на двете сгради е въведена номерация, а ориентацията на стените е отбелязана спрямо основните посоки на света, а не според действителното им положение, което е северозапад – югоизток.
- ¹⁶ Дебелината на пласта от XI–XII в. не се дължи на интензивно обитаване, а е резултат от натрупването на изхвърлената пръст при направата на изкопа за основи на Западната крепостна стена през втората четвърт на XIII в.
- ¹⁷ Резюметата от теренните проучвания на тези обекти са публикувани в поредицата Археологически открития и разкопки през 1972–1979 г.
- ¹⁸ Това може да се е случило например когато император Исак II Ангел е намерил иконата на „Св. Димитър“ в жилището на цар Петър през 1186 г. (Божилков 1994, 36, бел. 18; Гюзелев 2006, 36–39). Като тук остават основателни въпросите, защо иконата не е била в църквата „Св. Димитър“ и дали по това време храмът все още е съществувал, и къде точно се намира това царско жилище (Търново, Преслав?).
- ¹⁹ Не трябва да се забравя възможността Преслав в първите години след успеха на въстанието на Петър и Асен също да е бил столица и там първоначално да са се намирали Царския дворец и Архиепископската резиденция (Лазаров 2003, 44, 48, 51, бел. 23; Георгиев 2016, 138–139).
- ²⁰ Манастирът „Св. Йоан Продром“, който е и резиденция на епископа на Ахридос в Източните Родопи е друг случай, защото той е изграден като самостоятелен укрепен комплекс извън очертаванията на град или крепост (Овчаров, Хаджиева 1992, 88).

ЛИТЕРАТУРА

- Акрополит 1972:** Г. Акрополит. История. – В: Гръцки извори за българската история. т. VIII, София, 1972, 150–213.
- Андреев, Лазаров, Павлов 1994:** Й. Андреев, И. Лазаров, П. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1994.
- Ангелов 2000:** Д. Ангелов. История на средновековната българска държава и право. София, 2000.
- Ангелов 2016:** П. Ангелов. Братята Петър и Асен в представите на византийците. – В: Великите Асеновци. Велико Търново, 2016, 47–51.
- Анчева 1982:** Р. Анчева. Разкопки на Царевец, XXXI. – Археологически открития и разкопки през 1981 г. София, 1982, 86–87.
- Анчева 1985:** Р. Анчева. Разкопки на Царевец, сектор XXXV. – Археологически открития и разкопки през 1984 г. София, 1985, 193–194.
- Анчева 1986:** Р. Анчева. Разкопки на Царевец, сектор XXXV. – Археологически открития и разкопки през 1985 г. София, 1986, 139–140.
- Алексиев 1976:** Й. Алексиев. Църква №21 на хълма „Царевец“ във Велико Търново. – Археология, XVIII, 1976, 2, 53–62.
- Алексиев 1994:** Й. Алексиев. Предстоличният Търнов. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 196–200.
- Алексиев, Вачев 1992:** Й. Алексиев, Х. Вачев. Средновековната крепост „Ряховец“ при Горна Оряховица. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VII, 1992, 7–40.

Ангелов 1966: Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново. Разкопки и проучвания през 1963 г. – Известия на Окръжния исторически музей В. Търново, III, 1963, 1–20.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. (Царевград Търнов. Т. 3). София, 1980.

Андреев, Алексиев 1986: Й. Андреев, Й. Алексиев. Търново в периода на Ранния феодализъм (XI–XII в.). – В: История на Велико Търново. Т. 1, Велико Търново, 1986, 59–81.

Балсамон 1980: Т. Балсамон. – В: Гръцки извори за българската история. Т. X, София, 1980, 109–112.

Бакърджиев, Вълчев, 2015: С. Бакърджиев, Т. Вълчев. Археологически проучвания на средновековната крепост „Малкото кале“, с. Воден, община Болярово, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 703–706.

Бакалов 1995: Г. Бакалов. Средновековният български владетел. София, 1995.

Балкански: И. Балкански. Източнородопски крепости. София.

Божилев 1994: И. Божилев. Фамилията на Асеновци (1186–1460 г.). Генеалогия и просопография. София, 1994.

Василев 2004: Я. Василев. Крепости и крепостно строителство между Дунав и Стара планина през XI–XII в. Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 2004. (Научен архив на Национален археологически институт с музей при БАН).

Василев 2004а: Я. Василев. Крепости и крепостно строителство между Дунав и Стара планина през XI–XII в. (Автореферат на дисертация). София, 2004.

Василев 2013: Я. Василев. Тронната палата на Търновския царски дворец. 2013. <http://bazileus.eu/statii/275-tronnata-palata-na-tyrnovskia-carski-dvorec.html>. (изтеглена информация на 11.04.2016 г.).

Вълов, 1977: В. Вълов. Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (рецензия). – Известия на музеите в Северозападна България, I, 1977, 293–307.

Вълов 1987: В. Вълов. „Баба Вида“ – замък на владетелите на средновековния Бдин. – В: Средновековният замък в българските земи XII–XIV в. София, 1987, 47–57.

Вълов 1992: В. Вълов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966–1969 г.). (Царевград Търнов. Т. 5). София, 1992.

Генова 1979: З. Генова. Разкопки на Царевец, обект XXVI, южен край на западен склон. – Археологически открития и разкопки през 1978 г. София, 1979, 157–158.

Генова 1985: З. Генова. Разкопки на Царевец – сектор XXXVII. – Археологически открития и разкопки през 1984 г. София, 1985, 197.

Генова 1986: З. Генова. Разкопки на Царевец – сектор XXXVII. – Археологически открития и разкопки през 1985 г. София, 1986, 141–142.

Георгиев 2002: П. Георгиев. Асеновци в Плиска. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 87–92.

Георгиев 2016: П. Георгиев. Мястото на Търново във възстановяването на Българската държава. – В: Великите Асеновци. Велико Търново, 2016, 130–141.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Керамиката от Двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 2). София, 1974, 7–186.

Георгиева, Гиздова 1966: С. Георгиева, В. Гиздова. Средновековната крепост Цепина. – Известия на Археологическия институт, XXIX, 1966, 41–56.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1). София, 1973, 39–166.

Герасимов 1973: Т. Герасимов. Монетите от двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1). София, 1973, 197–258.

Голофаст 2009: Л. Голофаст. Градостроителный облик Херсона в XIII века. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, XV, 2009, 275–377.

Горянова 1996: С. Горянова. Градоустройствен израз на отношенията между царската и религиозната власт в Търновград (XII–XIV в.). – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 118–123.

Григоров 2010: В. Григоров. Крепостта Красен до Панагюрище. (Разкопки и проучвания, XL). София, 2010.

Гюзелев 2005: В. Гюзелев. Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневци (1186–1188). – В: Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 33–44.

Гюзелев 2005а: В. Гюзелев. Седем етюда по Средновековна история. София, 1995.

Гюзелев 2006: В. Гюзелев. Чудотворната икона на св. Димитър Солунски в Търново през 1185–1186 г. – В: Любен Прашков – реставратор и изкуствовед. Велико Търново, 2006, 36–39.

Дамянов, Бояджиев, 2015: Д. Дамянов, Н. Бояджиев. Късноантична и средновековна крепост при с. Кошница, община Смолян, област Смолян. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 667–670.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Строителна периодизация на Дворцовата църква в Търновград. – Трудове на катедрите по история и богословие – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. В чест на 10 годишнината на катедра „Теология“ и на нейния основател и пръв ръководител проф. дин Т. Тотев. Т. 4, 2001, 192–203.

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. За един неизвестен елемент от крепостната система на столичния Търновград. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. дин Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 246–256.

Дерменджиев 2005: Е. Дерменджиев. Северозападната порта на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – В: Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 366–372.

Дерменджиев 2009–2010: Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 159–182.

Дерменджиев 2010: Е. Дерменджиев. Археологически разкопки на обект „Френкхисар (Югоизточно подградие на Търновград)“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 516–518.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007–2009 г.). Т. I, Велико Търново, 2011, 17–116.

Дерменджиев 2013: Е. Дерменджиев. Църква № 10 на хълма Царевец във Велико Търново (архитектура, строителна периодизация, датирание). – Археология, LIV, 2013, 1, 71–88.

Дерменджиев 2015: Е. Дерменджиев. Столичен комплекс край църква № 10 в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXX, 2015, 15–73.

Дерменджиев 2016: Е. Дерменджиев. Представителни сгради от предстоличния и столичен период на Търнов. – В: Великите Асеневици. Велико Търново, 2016, 332–344.

Димитрова 1981: Д. Димитрова. Средновековната крепост край с. Ръждавица. – Музеи и паметници на културата, XXI, 1981, 1, 20–25.

Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII–XIV в. – В: Средновековният Червен. Цитаделата на града. (Средновековният Червен. Т. 1). София, 1985, 33–131.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII – XIV в. София, 2008.

Дневник 1951 г.: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1951 г., инв. № 51/1951 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 1083.

Дневник 1952 г.: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1952 г., инв. № 39/1946 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 1072.

Дневник 1954–1955 г.: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1954 г. и 1955 г., инв. № 57/1954–1955 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 1088.

Дневник 1957 г.: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1957 г., инв. № 63/1957 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 1094.

Дневник 1957 г. – 1: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1957 г., инв. № 64/1957 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, инв. № 1095.

Дневник 1959 г.: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1959 г., инв. № 78/1959 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 1109.

Дневник 1959 г. – 1: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1959 г., инв. № 79/1959 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 1110.

Дневник 1967 г.: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1967 г., инв. № 84/1967 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 1115.

Дневник 1968 г.: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1968 г., инв. № 88/1968 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 1119.

Дневник 1968 г. – 1: Дневник на археологически разкопки на Царския дворец през 1968 г., инв. № 89/1968 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 1120.

Дневник 1970 г.: Дневник на археологически разкопки на Обект 12 на Царевец през 1970 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 300.

Дневник 1971 г.: Дневник на археологически разкопки на Обект 12 на Царевец през 1971 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 302.

Дневник 1972 г.: Дневник на археологически разкопки на Обект 14 на Царевец през 1972 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 303.

Дневник 1972–1973 г.: Дневник на археологически разкопки на Обект 14 на Царевец през 1972–1973 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 304.

Дневник 1976 г.: Дневник на археологически разкопки на Обект 14 на Царевец през 1976 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 314.

Дневник 1973 г.: Дневник на археологически разкопки на Обект 12-С на Царевец през 1973 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 308.

Дневник 1977 г.: Дневник на археологически разкопки на Обект 12-С на Царевец през 1977 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 315.

Дневник 1978 г.: Дневник на археологически разкопки на Обект 12-С на Царевец през 1978 г. – Научен архив на РИМ – Велико Търново, № 316.

Долмова 1990: М. Долмова. Нови данни за крепостното строителство на Царевец. – Векове, 2, 1990, 59–67.

Долмова-Лукановска 2007: М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на Средновековна улица по северозападния склон, Квартал при Трета порта на Главния вход, Източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. Велико Търново, 2007.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992.

Дочев 2005: К. Дочев. Монетите от манастира „Св. Димитър“. – В: Храмът на първите Асеневи. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Велико Търново, 2005, 184–207.

Дуйчев 1945: И. Дуйчев. Проучвания върху Българското средновековие. – Сборник на Българската академия на науките, XLI, 1, 1945, 1–176.

Златарски 1994: В. Златарски. История на Българската държава през средните векове. Т. 2. България под византийско владичество (1018–1187 г.). София, 1994.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261 г.). София, 1984.

Квинто 1976: Л. Квинто. Разкопки на Царевец – обект 3 – южен склон на Патриаршията. – Археологически открития и разкопки през 1975 г. София, 1976, 74.

Квинто 1979: Л. Квинто. Разкопки на Царевец, обект XXVII. – Археологически открития и разкопки през 1978 г. София, 1979, 158–159.

Квинто 1985: Л. Квинто. Разкопки на Царевец, сектор XXXIX. – Археологически открития и разкопки през 1984 г. София, 1985, 200.

Квинто 1986: Л. Квинто. Занаятчийски квартал до Патриаршията в Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1986, 40–59.

Квинто 1987: Л. Квинто. Разкопки на обект 39 на Царевец. – Археологически открития и разкопки през 1986 г. София, 1987, 189–190.

Кузев 1980: А. Кузев. Овеч – Проват. – Музеи и паметници на културата, XX, 1980, 6, 11–14.

Кузев 1981: А. Кузев. Бдин. – В: Градове и крепости по река Дунав и Черно море. (Български средновековни градове и крепости. Т. 1). Варна, 98–115.

Кузев 1981а: А. Кузев. Варна. – В: Градове и крепости по река Дунав и Черно море. (Български средновековни градове и крепости. Т. 1). Варна, 293–310.

Лазаров 2003: И. Лазаров. Политическа идеология на Второто българско царство XII–XIII в. Велико Търново, 2003.

Мавродинова 1994: Л. Мавродинова. Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис на църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, 153–165.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995.

Милчев 1985: А. Милчев. Средновековни български крепости в Централна Стара планина за защитата на Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 183–194.

Микулчиќ 1996: И. Микулчиќ. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996.

Миланова 2007: А. Миланова. Градът във Византийска България (XI–XII в.): приемственост и промяна. – В: *Mediaevalia Christiana* (Средновековен урбанизъм – памет – сакралност – традиции), 2007, 2, 7–29.

Миятев 1973: К. Миятев. Дворецът на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1). София, 1973, 11–20.

Морева 1980: Р. Морева. Средновековният град Стенимахос. – В: Средновековният български град. София, 1980, 337–342.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Нешева 2008: В. Нешева. Богозиданият град Мелник. София, 2008.

Ников 1921: П. Ников. Принос към историческото изворознание на България и към историята на Българската църква. – Списание на Българската академия на науките, XX, 1921, 1–61.

Николов 2006: Г. Николов. Българите и Византийската империя (август – ноември 1185 г.). – В: Тангра. София, 2006, 597–617.

Николов 2016: Г. Николов. Теодор – Петър, Асен – Белгун и Йоаница – Калоян – обновители на българското царство (1185–1207). – В: Великите Асеневци. Велико Търново, 2016, 34–46.

Николова 1970–1971: Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII – XIV в. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, Факултет по история, т. VIII, кн. 2, 1970–1971, 64–129.

Николова 1985: Б. Николова. Управлението на първите Асеневци, отразено в агиографските паметници на Търновската книжовна школа. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. София, 1985, 270–277.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Велико Търново, 2005.

Овчаров 2005: Т. Овчаров. Археологически проучвания на терасата източно и югоизточно от Патриаршията, до Малката порта и на южния склон. Велико Търново, 2005.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.). (Разкопки и проучвания, XXIV). София, 1992.

Овчаров, Коджаманова 2003: Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи. София, 2003.

Овчаров, Димитров, Коджаманова, Вачев 2009: Н. Овчаров, З. Димитров, Д. Коджаманова, Х. Вачев. Проучвания на скален град Перперикон. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 622–626.

Овчаров, Коджаманова, Димитров 2011: Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров. Редовни археологически разкопки на Перперикон. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 453–456.

Патриарх Евтимий 1996: Патриарх Евтимий. Пространно житие на Иван Рилски. – В: Търновска книжовна школа. Антология. София, 1996, 12–27.

Патриарх Евтимий 1996а: Патриарх Евтимий. Похвално слово за Михаил Войн. – В: Търновска книжовна школа. Антология. София, 1996, 96–104.

Петров 1985: П. Петров. Възстановяване на българската държава 1185–1197 г. София, 1985.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 1, София, 1978.

Петрунова, Василева, Димитрова-Тасева 2014: Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова-Тасева. Крепостта Лютица до Ивайловград. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 501–504.

Писарев 1992: А. Писарев. Археологическо проучване на обект 12 – с на хълма Царевец във Велико Търново (Предварително съобщение). – Известия на Исторически музей Велико Търново, VII, 1992, 159–169.

Плетньов, Манолова-Войкова, Лазаренко 2014: В. Плетньов, М. Манолова-Войкова, И. Лазаренко. Археологическо проучване на средновековна крепост Петрич кале, община Аврен, област Варна. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 675–678.

Попов 1982: А. Попов. Крепостни и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. София, 1982.

Попов 2011: С. Попов. Замъкът в Европа и България през Средните векове. София, 2011.

Попруженко 1926: М. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1926.

Рабовянов 2011: Д. Рабовянов. Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство (IX – началото на XI в.). София, 2011.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица. Средновековният град. Т. 1, Велико Търново, 2015.

Рашенов 1937: А. Рашенов. Крепостта Мезек. – Известия на Археологическия институт, XI, св. 1, 1937, 171–189.

Симеонов 2007: С. Симеонов. Хоталич. Средновековният град-крепост край Севлиево. Севлиево, 2007.

Славчев 1986: П. Славчев. Жилищен квартал по западния склон на Царевец. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1986, 26–39.

Стара българска литература 1986: Стара българска литература. Житиepisни творби. Проложно житие на Михаил от Пoтука (Михаил Войн). Т. IV, София, 1986, 219–220.

Стара българска литература 1986a: Стара българска литература. Житиepisни творби. Проложно житие на Иван Рилски от Стишния пролог. Т. IV, София, 1986, 132–135.

Тотев 2012: К. Тотев. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – северна част (2007–2010). – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София, 2012, 574–591.

Тотев, Дерменджиев, Караилив 2012: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилив. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 416–419.

Тотева 2012: Д. Тотева. Стенописни фрагменти от разкопките на църква №9 на Царевец. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVII, 2012, 315–343.

Хониат 1983: Н. Хониат. История. – В: Гръцки извори за българската история. Т. XI, София, 1983, 8–117.

Хониат 1983: М. Хониат. Панагерик в чест на Исак II Ангел. – В: Гръцки извори за българската история. Т. XI, София, 1983, 118–121.

Цанкова-Петкова 1978: Г. Цанкова-Петкова. Към историята на въстанието през 1186–1188 г. – Известия на българското исторически дружество, XXXII, 1978, 61–68.

Цанкова-Петкова 1978a: Г. Цанкова-Петкова. България при Асеновци. София, 1978.

Чангова 1983: Й. Чангова. Градоустройство и архитектура. – В: Перник. Крепостта Перник VIII–XII в. (Перник. Т. 2). София, 1983, 12–88.

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII–XIV в. София, 2006.

Dermendzhiev 2017: E. Dermendzhiev. The South-eastern suburb of the bulgarian capital Tarnovgrad or “Frenkhisar” – the quarter of the west European merchants. – In: The Fairest Meadows in the World: Crusades and Crusaders in the Balkans. V. Tarnovo, 2017. – под печат.

Hendy 1999: M. Hendy. Alexius I to Michael VIII 1081–1261. – In: Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, volume IV, part 1, 1999.

Lazarides: P. Lazarides. The Monastery of Daphni. Athens.

Papaggelos 2005: I. Papaggelos. The Athonite Monastery of Zygyou. Tessaloniki, 2005.

Scranton 1957: R. Scranton. Mediaeval Architecture: In the Central Area of Corinth. – Corinth (Results Of Excavations Conducted By The American School of Classical Studies at Athens), 16, 1957.

Μπούρας 1988: Χ. Μπούρας. Αρχιτεκτονική. – In: Οι θησαυροι της μονης Πατμου. Αθηνων, 1988, 25–56.

ON THE PATRIARCH'S COMPLEX, THE ROYAL PALACE AND THE FORTIFICATION OF THE MEDIAEVAL CASTLE ON THE HILL OF TSAREVETS IN THE PRE-CAPITAL PERIOD OF TARNOV

Evgeni Dermendzhiev

(Abstract)

This study represents an analysis of all known data from archaeological digs and written sources that help ascertain the time of construction and the usage of the monumental buildings, erected on the Hill of Tsarevets in the town of Tarnov from the mid-12th to the early 13th c. (Fig. 1, Fig. 2). This issue is crucial in the mediaeval history of the town, because this time actually falls in two different periods – the Byzantine rule (1018–1185) and the second Bulgarian Kingdom (1185–1393).

Patriarch's Complex (Fig. 3). The point, that the complex near the Holy Ascension Church, erected on the top of the hill of Tsarevets, had been initially a fortified monastery, has been dismissed. There is evidence and analogies (Fig. 4, Fig. 5, Fig. 6) indicating that this had indeed been a small watch-fortress having safe-guarding and surveillance functions, constructed at that place around the existing church and the necropolis of the settlement. As there are no direct data about the dating of this building, it is rather difficult to specify when exactly in the 12th c. it was constructed. According to the findings from the excavations, it can be stated that the mediaeval settlement on the hill of Tsarevets expanded and experienced some economic progress only in the second half of the 12th c. This was also the time when the small fortress near the Holy Ascension Church must have been built.

Royal Palace (Fig. 7). The date, when the Ruler's complex was constructed, was corrected (dated so far to the first half or the middle of the 12th c.) in consistence with the data in the field documentation concerning the localization of the coins on its territory. It turned out that all the single coins from the 12th c., minted prior to the 1185–1186 Uprising and the restoration of the Bulgarian Kingdom, which were used for the initial dating of the Palace, were found in the earth-fills resulting from its destruction and reduction to ashes after the siege in 1393 or in layers containing later coins from the 13th and 14th c. Thus it is only the collective coin find and the single coins, localized in the earth-fill from the destruction of the early royal church (Fig. 8), which indicate that the Royal palace was constructed in the early years of the 13th c. during the reign of Tsar Kaloyan (1197–1207). At that time it functioned only as Royal Palace and had never been a “boyar's castle”.

Fortification walls (Fig. 1). The available data and observations do not provide sufficient basis to point out the precise period of the 12th c. when the hill of Tsarevets was fortified. For the time being it seems most acceptable that the first surrounding mediaeval fortification walls of Tarnov were constructed, broadly speaking, during the second half of the 12th c.

Stately buildings (Fig. 9, Fig. 10, Fig. 11, Fig. 12, Fig. 13, Fig. 14).

Data have been presented with regard to the reconstruction of the layout and exterior of two almost unknown buildings from the second half of the 12th c. and also with regard to their precise dating and use. The buildings had stately and administrative functions, they were built of white stone and mortar on the same place at different times; they had

three floors for storage, stately and residential premises. The Royal Palace was built on the earth-fills of their ruins at the very beginning of the 13th c. On the grounds of all of the above facts and conclusions two major scenarios are proposed in respect of the periodization and use of the monumental constructions on the hill of Tsarevets in Tarnov from the 12th to the end of the 14th c.:

Scenario 1

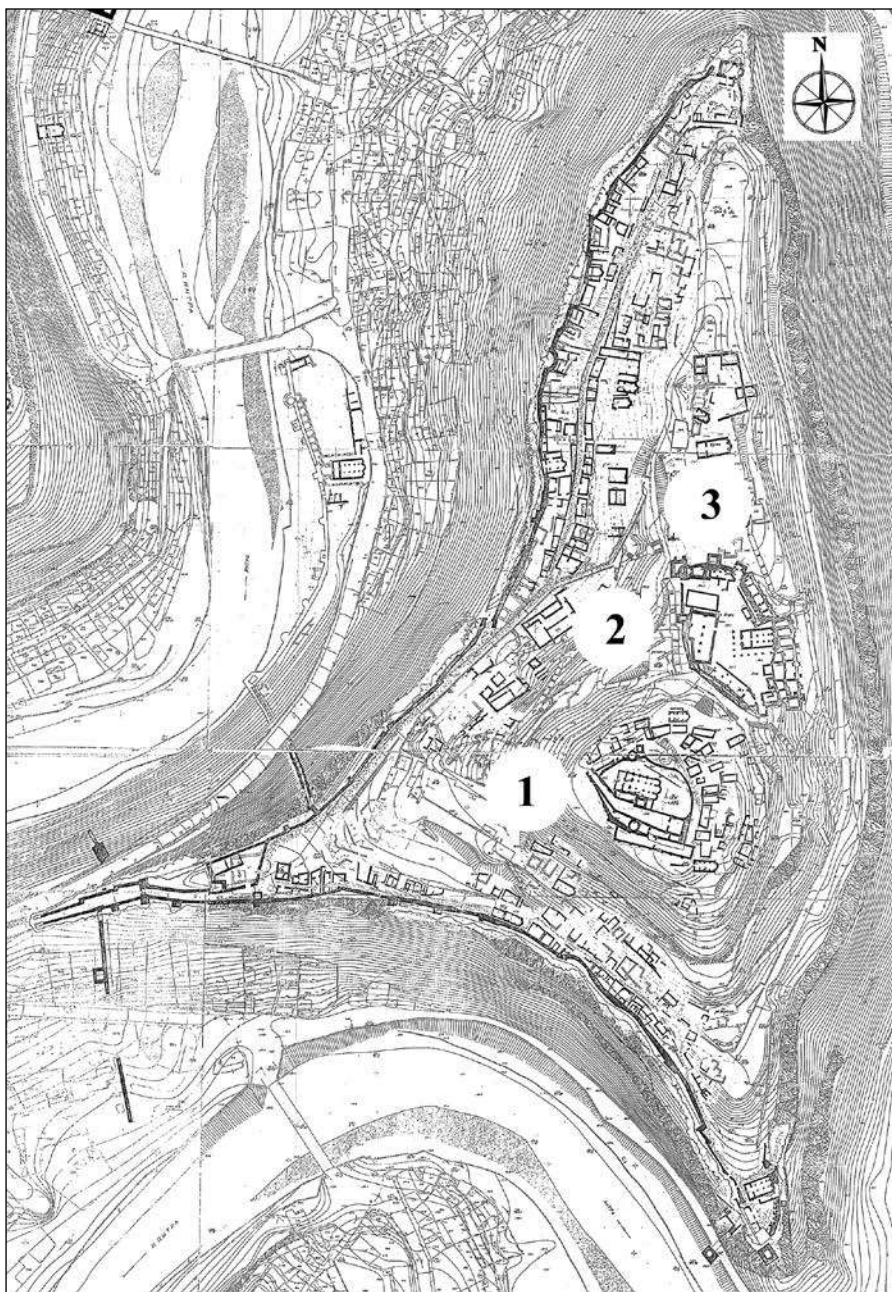
1. Unfortified settlement with the Holy Ascension Church and necropolis on the hill of Tsarevets (the mid- and late 12th c.).
2. A small fortress (or a fortified residence of the ruler) constructed and used around the Holy Ascension Church with 2 necropolises (the second half of the 12th c. to 1185–1186) (Fig. 3).
3. Construction and use of the residence of the ruler of Tarnov – stately building No 1 in the centre of the settlement (the second half of the 12th c.) (Fig. 10).
4. Construction of surrounding fortification walls on the hill of Tsarevets (the second half of the 12th c.).
5. Destruction of stately Building No 1 and construction of stately Building No 2 in the centre of the town (the second half of the 12th c.) (Fig. 12).
6. Tarnov was proclaimed capital city of Bulgaria (after 1185–1186).
7. The Palace of the Tsar of Bulgaria (after 1185–1186 till 1203–1204) – in the small fortress (or the fortified residence of the ruler) around the Holy Ascension Church (Fig. 3).
8. The residence of the Archbishop of Bulgaria (after 1185–1186 till 1203–1204) – in stately Building No 2 in the centre of the town (Fig. 12).
9. Destruction of stately Building No 2, construction and use of a new Royal Palace in the centre of the town (from 1203–1204 till 1393) (Fig. 7).
10. Residence of the Primate of Bulgaria (from 1203–1204 till 1235) and residence of the Patriarch of Bulgaria (from 1235 till 1393) – in the complex (the first Royal Palace) around the Holy Ascension Church (Fig. 3).

Scenario 2

1. Unfortified settlement with the Holy Ascension Church and necropolis on the hill of Tsarevets (the mid- and late 12th c. till 1185–1186).
2. Construction and use of the residence of the ruler of Tarnov – stately Building No 1 in the centre of the settlement (the second half of the 12th c. till 1185–1186) (Fig. 10).
3. Tarnov was proclaimed capital city of Bulgaria and construction of the surrounding fortification walls on the hill of Tsarevets (after 1185–1186 till 1190).
4. Construction and use of a Royal Palace around the Holy Ascension Church (after 1185–1186 till 1203–1204) (Fig. 3).
5. Destruction of stately Building No 1, construction and use of an Archbishop's residence (after 1185–1186 till 1203–1204) – stately Building No 2 in the centre of the town (Fig. 12).
6. Destruction of stately Building No 2, construction and use of a new Royal Palace in the centre of the town (from 1203–1204 till 1393) (Fig. 7).

7. Residence of the Primate of Bulgaria (from 1203–1204 till 1235) and residence of the Patriarch of Bulgaria (from 1235 till 1393) – in the complex (the first Royal Palace) around the Holy Ascension Church (Fig. 3).

The unreliable and insufficient available data, obtained from the excavations of the Patriarch's Residence, the Royal Palace, the stately buildings and the fortification walls in the main citadel of the capital city Tarnov, erected on the hill of Tsarevets, as well as the scarce information in mediaeval written sources, do not provide any basis to prove unarguably their early history in the period from the mid-12th c. to the early decades of the 13th c.

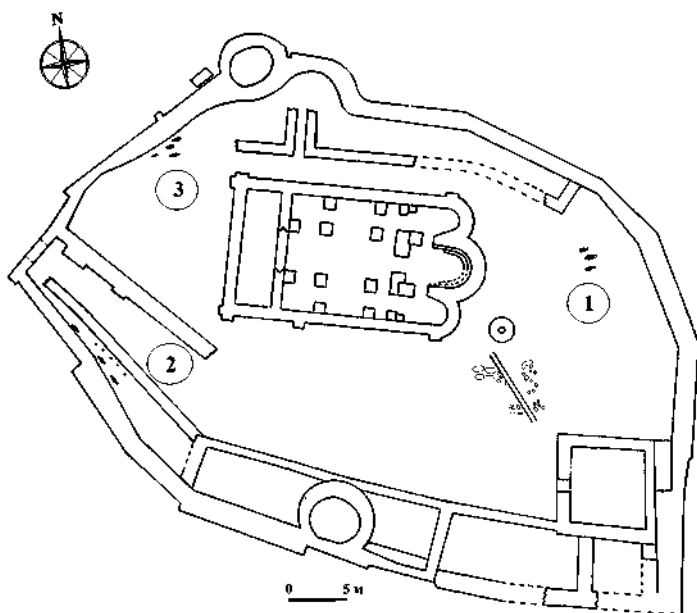
Обр. 1. План на столичната цитадела на Търнов на хълма Царевец.
1. Патриаршески комплекс с църква „Свето Възнесение“;
2. Царски дворец; 3. Дворцов площад

Fig. 1. Plan of the capital citadel of Tarnov on the hill of Tsarevet.
1. Patriarch's complex with the Holy Ascension Church;
2. Royal Palace; 3. Royal Square

Обр. 2. Столичната цитадела на Търнов на хълма Царевец, Патриаршеския комплекс с църквата „Свето Възнесение“ и Царския дворец – общ поглед от запад.

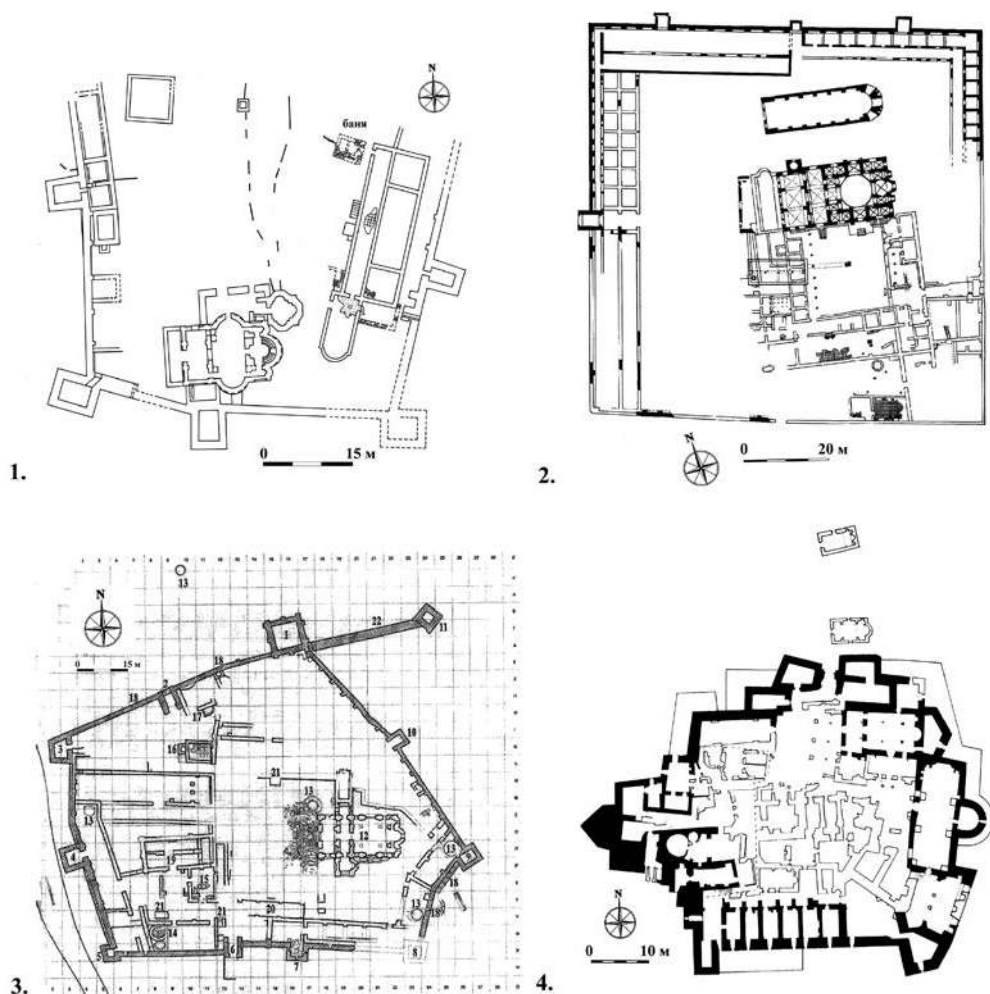
Fig. 2. The capital citadel of Tarnov on the hill of Tsarevets, the Patriarch's complex with the Holy Ascension Church and the Royal Palace – general view from the west.

Обр. 3. План на комплекса около църквата „Свето Възнесение“ от Първи строителен период с некрополите от XII в. (по Н. Ангелов). 1. Източен некропол; 2. Некропол при Главния вход; 3. Некропол при Северозападната крепостна стена.

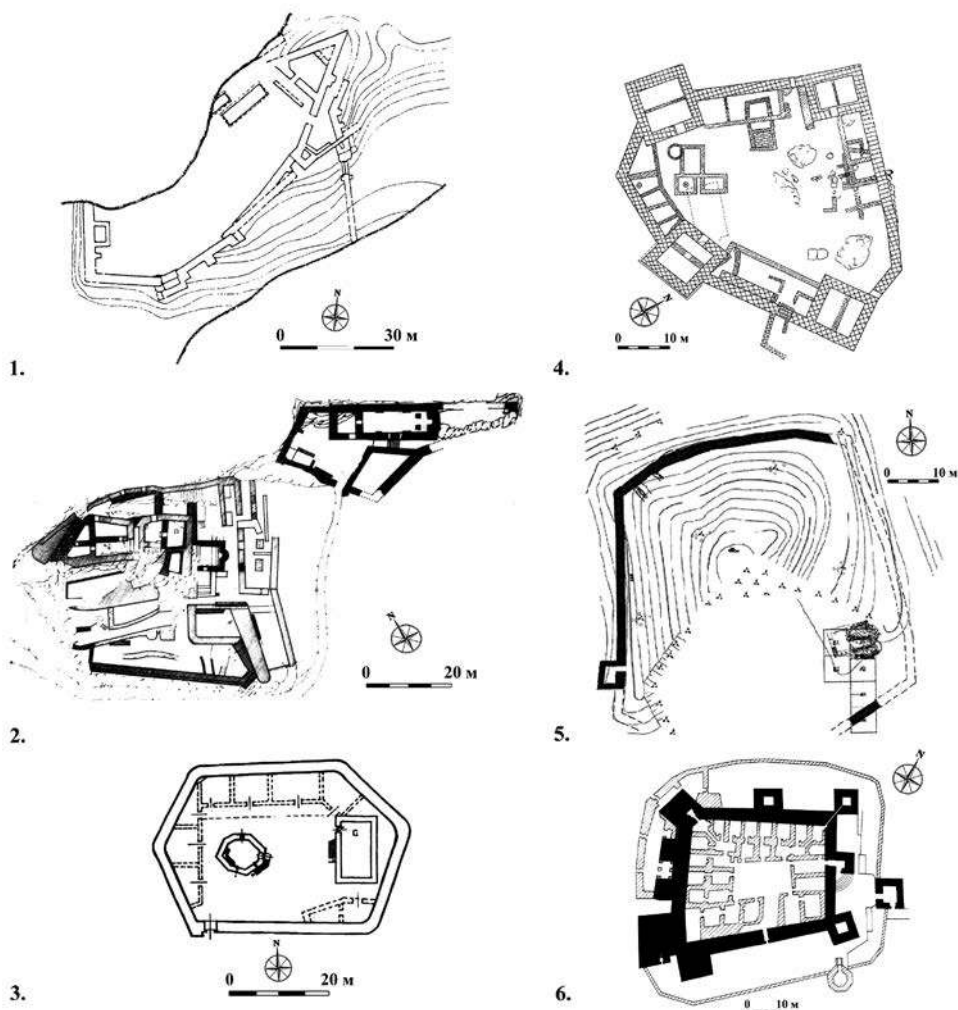
Fig. 3 Plan of the complex around the Holy Ascension Church from the First construction period with the necropolises from the 12th c. (after N. Angelov).

1. The Eastern necropolis; 2. The necropolis at the Central Gate; 3. The necropolis at the North-western fortification wall.

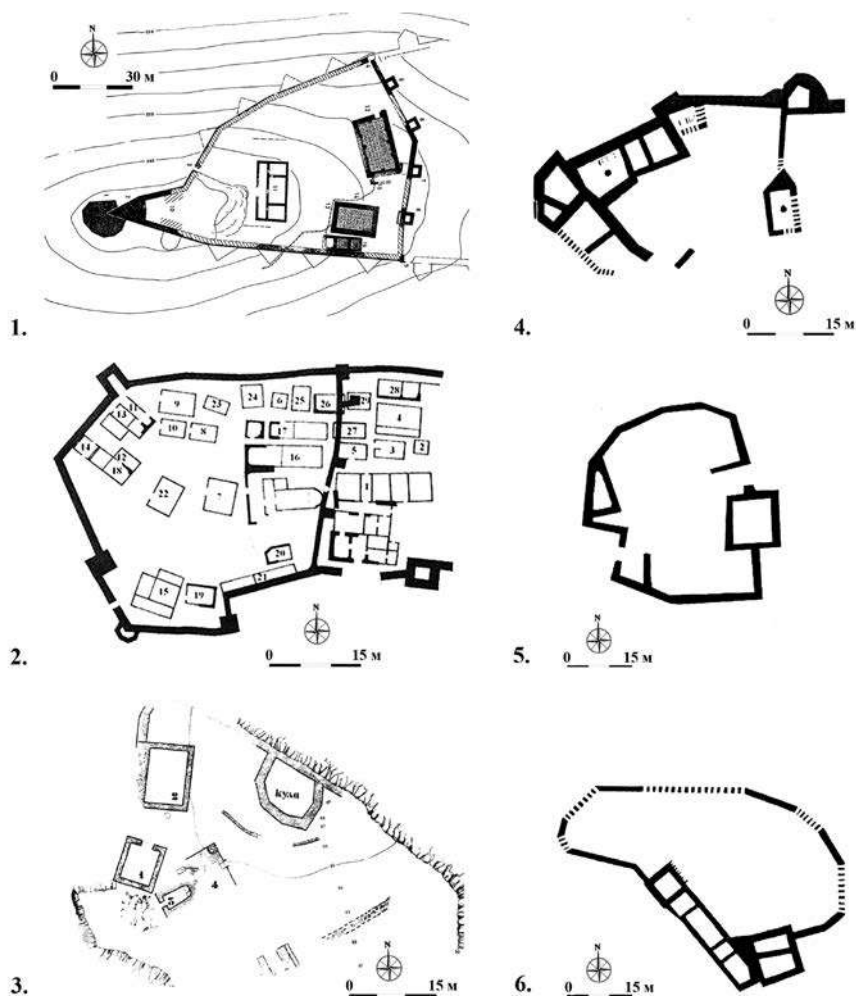
Обр. 4. Планове на укрепени манастири във Византия от XI–XII в.
 1. Манастир „Св. Йоан Продром“ и епископска резиденция край Кърджали (по Н. Овчаров и Д. Хаджиева).
 2. Манастирът Дафни край Атина (по P. Lazarides).
 3. Манастир Зигу в Атон (по I. Papaggelos).
 4. Манастир „Св. Йоан Богослов“ на остров Патмос (по X. Μπούρας).

Fig. 4. Plans of fortified monasteries in Byzantium from the 11th – 12th c. c.
 1. St. John the Precursor Monastery and the Archbishop's residence near the town of Kardzhali (after N. Ovcharov and D. Hadzhieva).
 2. The Monastery of Daphni, Athens (after P. Lazarides).
 3. The Zigou Monastery in Mount Athos (after I. Papaggelos).
 4. St. John Theologian Monastery – island of Patmos (after X. Μπούρας).

Обр. 5. Планове на малки крепости във Византия от XI–XII в.
 1. Крепост Мелник, Благоевградска област (по В. Нешева). 2. Крепост Петрич (Стенимахос), Пловдивска област (по Р. Морева). 3. Цитадела на крепостта Цепина, Пазарджишка област (по С. Георгиева и В. Гиздова). 4. Крепост Топлица при с. Хасковски минерални бани (по Д. Рабовянов). 5. Крепост при с. Кошница, Смолянска област (по Д. Дамянов, Н. Бояджиев). 6. Цитадела на Бдин, Видинска област (по А. Кузев).

Fig. 5. Plans of small fortresses in Byzantium from the 11th – 12th c. c.
 1. Melnik Fortress, Blagoevgrad district (after V. Nesheva). 2. Petrich Fortress (Stenimachos), Plovdiv district (after R. Moreva). 3. The citadel in Cepina Fortress, Pazardzhik district (after S. Georgieva and V. Gizdova). 4. Toplitsa Fortress near Haskovo Mineral Baths (after D. Rabovyanov). 5. Fortress near the village of Koshnitsa, Smolyan district (after D. Damyanov, N. Boyadzhiev). 6. The citadel of Bdin, Vidin district (after A. Kuzev).

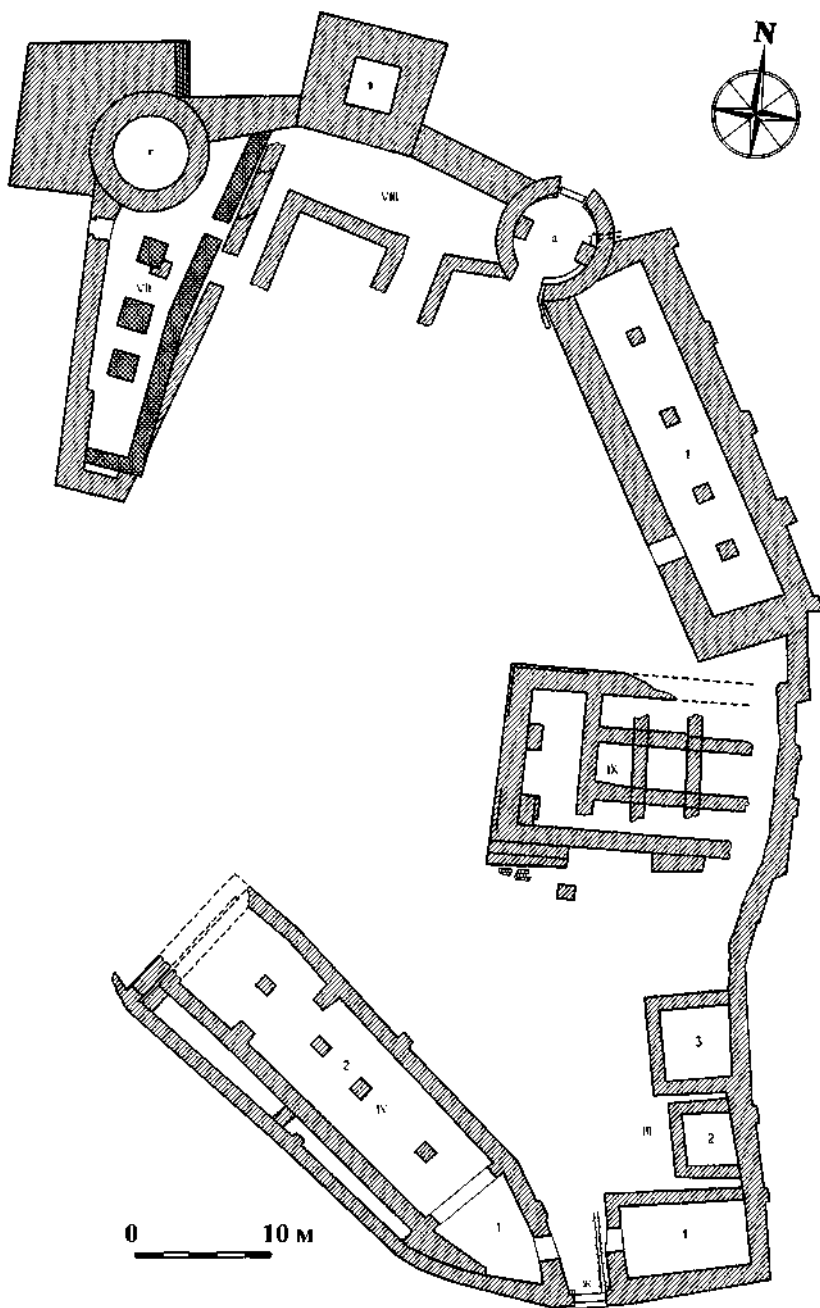

Обр. 6. Планове на малки крепости от XII–XIII в. във Византия.

1. Крепост Чрнче до Скопие, Македония (по И. Микулчиќ).
2. Цитадела на Перперикон, Кърджалийска област (по Овчаров, Коджаманова, Димитров).
3. Крепост при с. Ръждавица, Кюстендилска област (по Д. Димитрова).
4. Крепост при с. Устра, Кърджалийска област (по И. Балкански).
5. Крепост при с. Башево, Кърджалийска област (по И. Балкански).
6. Крепост при с. Вишеград, Кърджалийска област (по И. Балкански).

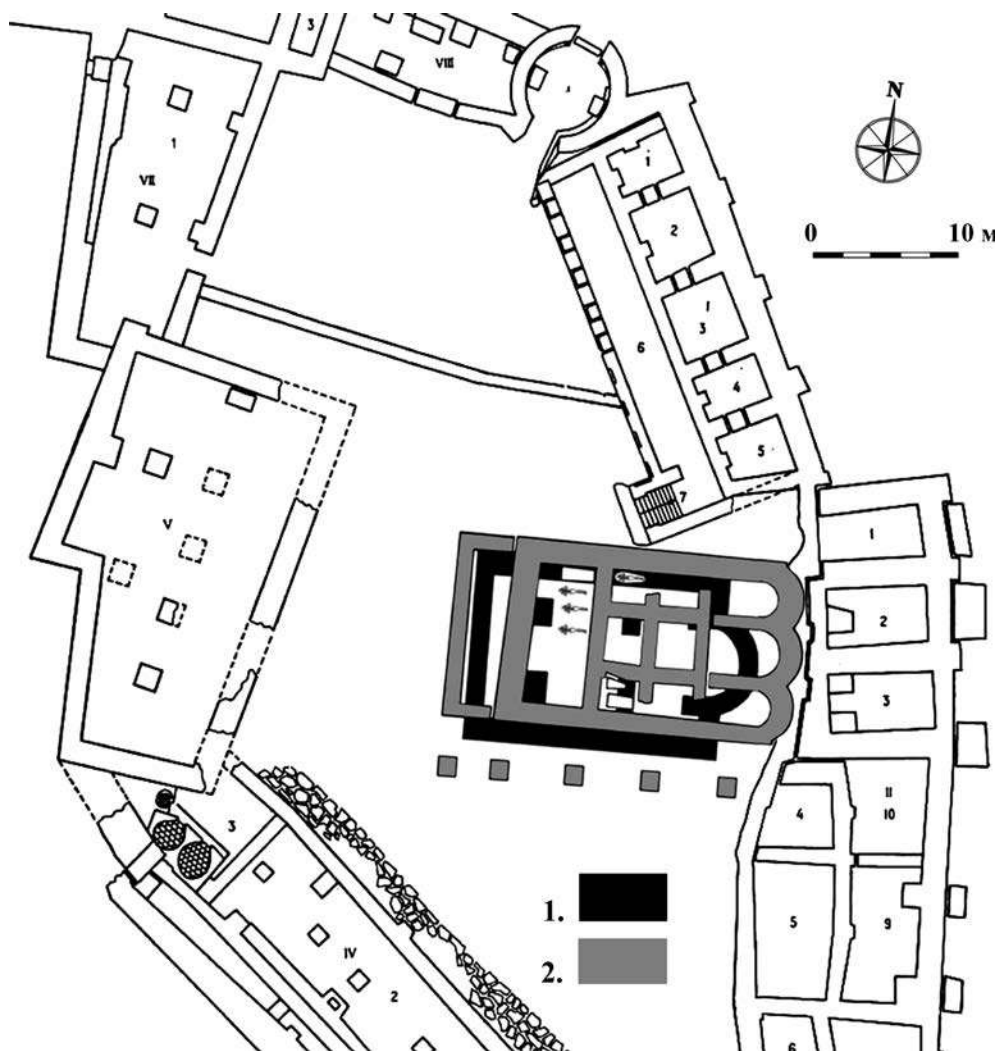
Fig. 6. Plans of small fortresses from the 12th–13th c. c. in Byzantium.

1. Chrnche Fortress near Skopije, Macedonia (after I. Mikulchik).
2. The citadel of Perperikon, Kardzhali district (after Ovcharov, Kodzhamanova, Dimitrov).
3. A fortress near the village of Ruzhdavitsa, Kyustendil district (after D. Dimitrova).
4. A fortress near the village of Ustra, Kardzhali district (after I. Balkanski).
5. A fortress near the village of Bashevo, Kardzhali district (after I. Balkanski).
6. A fortress near the village of Vishegrad, Kardzhali district (after I. Balkanski).

*Обр. 7. План на Царския дворец от Първи строителен период
(по С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов).*

*Fig. 7. Plan of the Royal Palace from the First construction period
(after S. Georgieva, Ya. Nikolova, N. Angelov).*

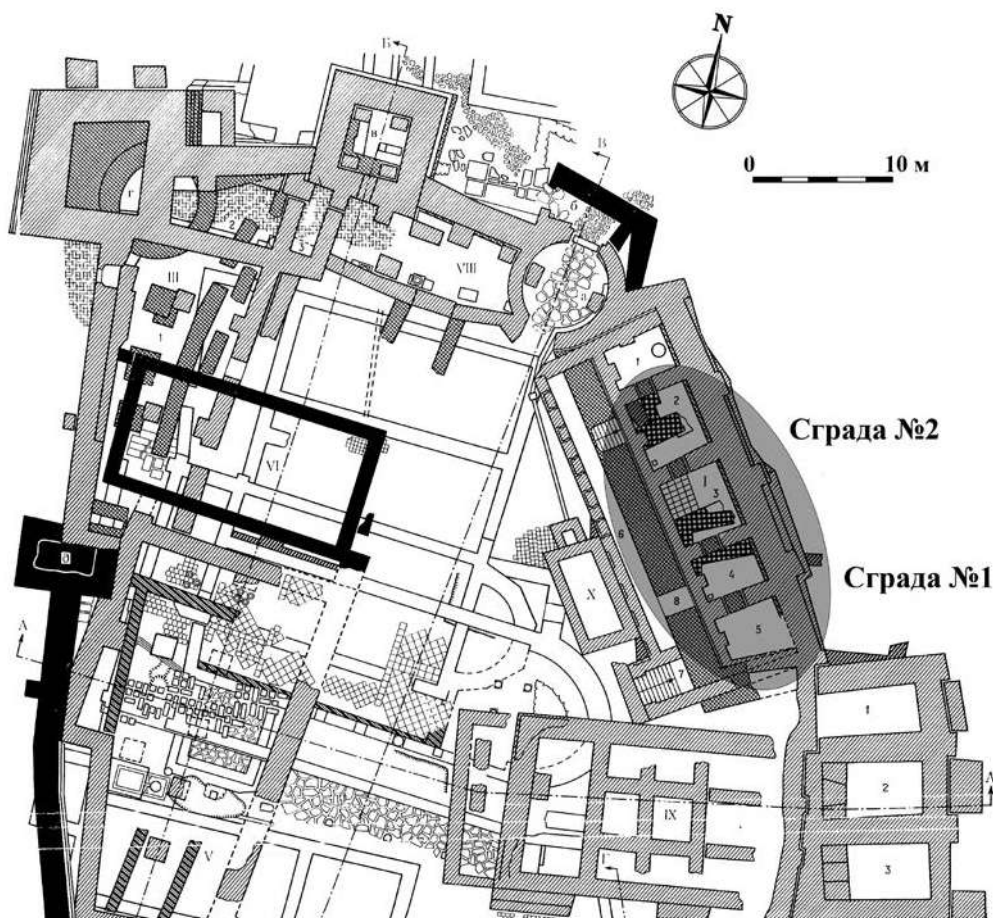

Обр. 8. План на Царския дворец от Втори строителен период (по С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов) с плановете на двете Дворцови църкви – реконструкция Е. Дерменджиев.

1. Ранна дворцова църква (от началото на XIII в. до края на XIII в. – началото на XIV в.).
2. Късна дворцова църква (от края на XIII в. – началото на XIV в. до края на XIV в.).

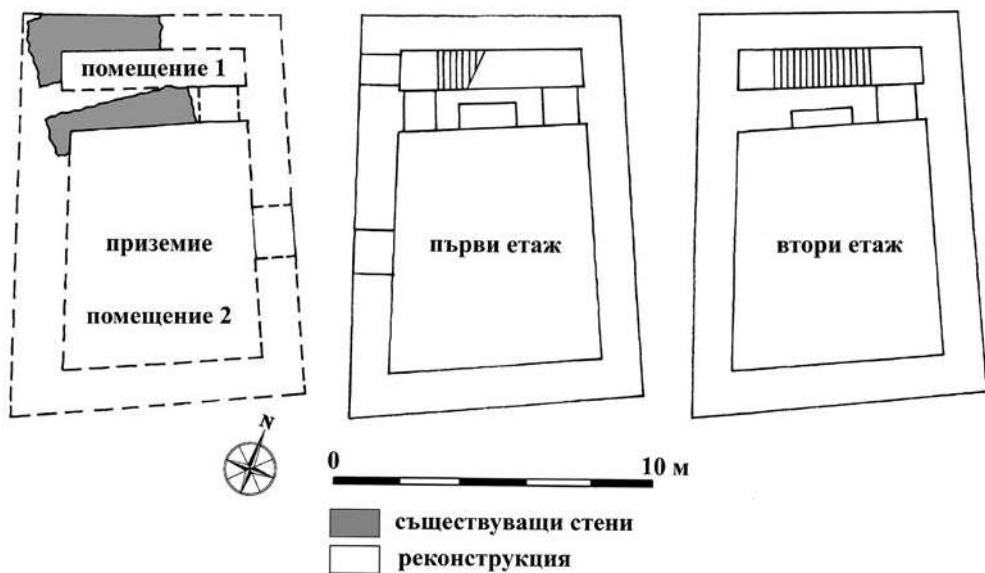
Fig. 8. Plan of the Royal Palace from the Second construction period (after S. Georgieva, Ya. Nikolova, N. Angelov) with the plans of the two royal churches – reconstruction by E. Dermendzhiev.

1. Early royal church (from the beginning of the 13th to the end of the 13th – the beginning of the 14th c.).
2. Late royal church (from the end of the 13th – the beginning of the 14th to the end of the 14th c.).

Обр. 9. Общ план на северната част на Царския дворец с представителна Сграда №1 и представителна Сграда №2 от XII в. (по С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов).

Fig. 9. General view of the northern part of the Royal Palace with stately Building No 1 and stately Building No 2 from the 12th c. (after S. Georgieva, Ya. Nikolova, N. Angelov).

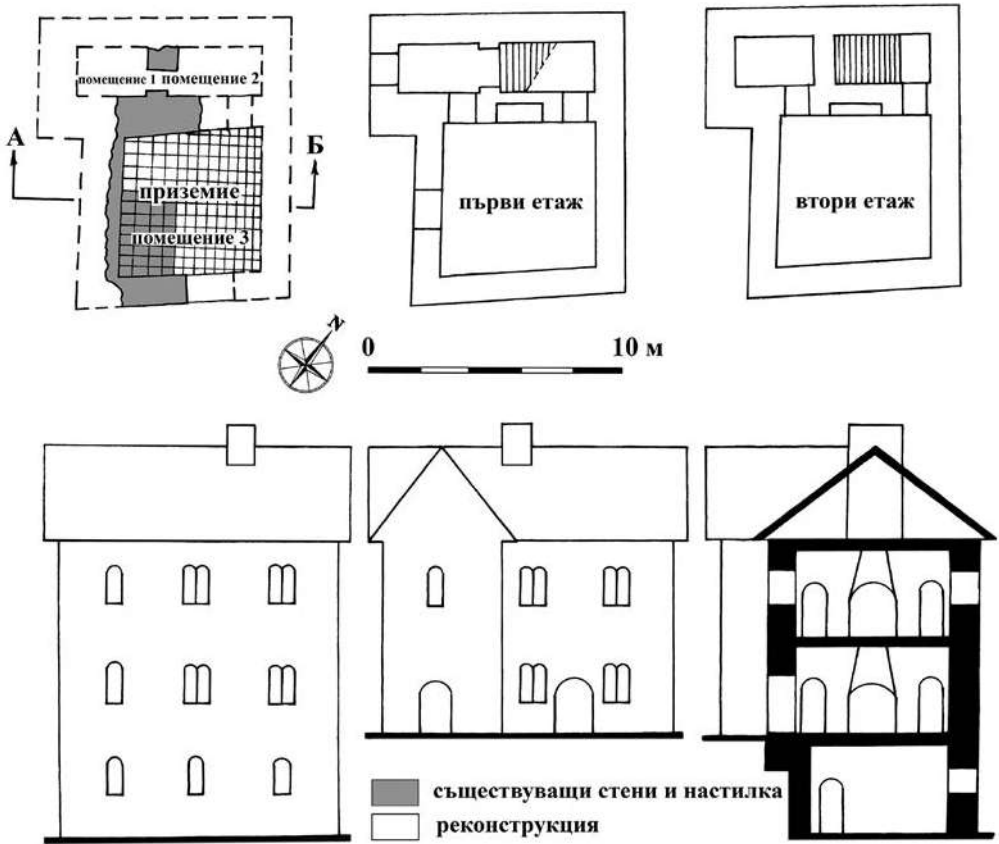
Обр. 10. Сграда №1 под североизточния ъгъл на Царския дворец (план на приземие, първи и втори етаж) – реконструкция Е. Дерменджиев.

Fig. 10. Building No 1 below the north-eastern corner of the Royal Palace (plan of the basement, of the first and second floors) – reconstruction by E. Dermendzhiev.

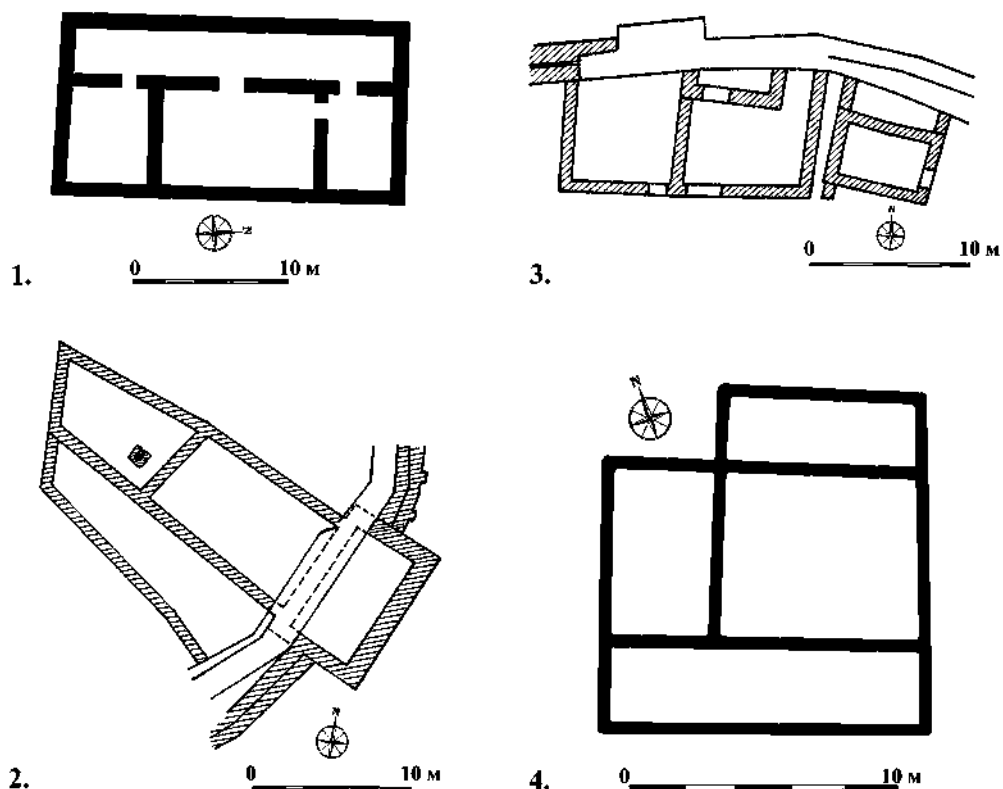
Обр. 11. Южна фасада, южен вход и настилка от керемиди в помещение 3 на Сграда №2 под североизточния ъгъл на Царския дворец – поглед от югозапад (по С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов).

Fig. 11. South façade, south gate and pavement of tiles in premises 3 of Building No 2 below the north-eastern corner of the Royal Palace – view from the south-west (after S. Georgieva, Ya. Nikolova, N. Angelov).

Обр. 12. Сграда № 2 под североизточния ъгъл на Царския дворец (план на приземие, първи и втори етаж; силуети на източна и западна фасади; напречен разрез) – реконструкция Е. Дерменджиев.

Fig. 12. Building No 2 below the north-eastern corner of the Royal Palace (plan of the basement, of the first and second floors; outlines of the eastern and western facades, cross-section) – reconstruction by E. Dermendzhiev.

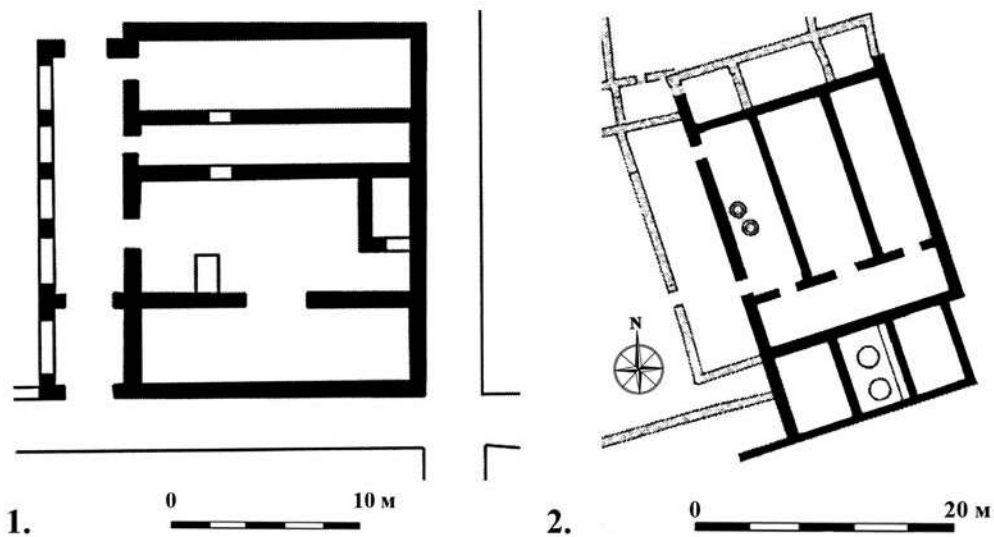

Обр. 13. Планове на резиденции и административни сгради от XI–XII в. във Византия.

1. Резиденция в Чрнче (по И. Микулчиќ).
2. Административна сграда в Перник – сграда №9 (по Ы. Чангова).
3. Резиденция в Перник – сграда №54 (по Ы. Чангова).
4. Резиденция в Перперикон – сграда №15 (по Овчаров, Коджаманова, Димитров).

Fig. 13. Plans of residences and administrative buildings from the 11th–12th c. in Byzantium.

1. A residence in Chrnche (after I. Mikulchik).
2. An administrative building in Pernik – building No 9 (after Y. Changova).
3. A residence in Pernik – building No 54 (after Y. Changova).
4. A residence in Perperikon – building No 15 (after Ovcharov, Kodzhamanova, Dimitrov).

Обр. 14. Планове на епископски резиденции от XI–XII в. във Византия.

1. Архиепископска резиденция в Коринт (по R. Scranton).

2. Епископска резиденция в Херсонес (по Л. Голофаст).

Fig. 14. Plans of bishops' residences from the 11th–12th c.c. in Byzantium.

1. An Archbishop's residence in Corinth (after R. Scranton).

2. A bishop's residence in Hersones (after L. Golophas).

РОМАНСКИ КАПИТЕЛ ОТ ЦЪРКВА „СВ. АП. ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана Косева, Константин Тотев

Столицата на Второто българско царство – Търново с неговата околност разполага с многобройни данни и материали, свързани с архитектурни ордери от античността, които се преизползват през средновековието в цитаделите и кварталите на града. Основна причина за това са големия брой паметници на скулптурата от римската, късноримската и ранновизантийската епоха, които се включват в по-късни строежи през средните векове. Всички тези творби, свързани с архитектурата и монументалната скулптура се означават в съвременната наука с термина „сполии“ (лат.), което означава детайли, използвани в нов архитектурен контекст, който се отличава от първоначалния във функционално и естетическо отношение (Досева 2007, 7). За украсата на средновековните български постройки от важно значение е изследването на функциите на споиите, които попадат в различна културна среда и се оказват важен фактор за осъществяване на идеологическа и художествена приемственост между античността и средновековието в монументалните строежи, както на първите български столици Плиска и Преслав, така и на Охрид и Търново. Акт с подчертано политическо значение е пренасянето на Крумовата и Омуртаговата колони от района на първата българска столица Плиска и поставянето им в търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ редом до колоната с ктиторския надпис на цар Иван Асен II.

Множеството примери за сполии в българската църковна архитектура са разнообразни. Боянската църква е един от паметниците в България, които се отличават също с немалко преизползван материал (Досева 2007, 7–12). При разглеждане на стенописните фрагменти, открити при археологически разкопки неведнъж се сблъскваме с употребата на ранновизантийски паметници на скулптурата в почти всяка от търновските църкви. Възниква въпросът доколко всички тези архитектурни елементи са използвани функционално като строителен материал или са вграждани със значение на реликва, а може би истината включва едното и другото. Например в църквата „Св. 40 мъченици“ комплектоването и използването на всички антични каменни детайли е подчинено на функционални принципи, като акцента попада върху надписите на трите колони, подчинени от идеята за приемственост между Първото и Второто българско царство (Косева-Тотева 2016, 32–36).

Друг много важен архитектурен ансамбъл, възникнал в градска среда в столичното Търново е църквата „Св. Ап. Петър и Павел“, който също е превърнат от своите строители в рядък пантеон на античната архитектурно-декоративна пластика, при това от всички стилове и всички епохи. (дорийски и коринтски капители, йонийски бази и постаменти от римската епоха; йонийски композитни, кубични и кемпферови капители, бази и колони от късноримския и ранновизантийския период). В нарочна студия за тях, издателят им З. Димитров задава риторичния въпрос, дали това не е „музей“ на античната архитектура и дали не сме изправени пред проблема за преупотребата на античните архитектурни елементи в средновековните църкви (Димитров 2013, 41–100). Прави впечатление, казва същият автор, не само разнообразието на стиловете, детайлите и техните изпълнения, но и факта, че няма споллии. Всички тези римски и ранновизантийски елементи са били подбрани цели, внимателно пригодени (там където не са пасвали на параметрите на интериора на църквата, те са дооформяни или отрязвани) за ново използване, но точно на оригиналните им места. Единствено кемпферите тук са употребени като бази (Димитров 2013, 60). Но на практика цялата конструкция на средновековната църква „Св. Апостоли Петър и Павел“, целият неин интериор, е бил създаден от преизползвани елементи от античността. Явно този принцип на действие не е случаен¹. Възниква обаче съмнение по отношение на идентификацията на един от капителите в тази църква, разположен върху южната приолтарна колона, който според нас има друг произход и показва, че паметниците на средновековната скулптура не са забравени и в този храм. На този капител е посветена настоящата разработка, в която се засягат въпроси, свързани с ранната строителна история и украса на храма.

Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, заедно с целия комплекс е изградена по поръка на съпругата на цар Иван Асен II, царица Ана (1221–1237), която е наредила в нея да бъдат пренесени мощите на св. Йоан Поливотски (Евтимий Търновски 1982, 150–163). През 1981 г. храмът е архитектурно реставриран въз основа на снимки и рисунки, без да са извършвани археологически проучвания². По това време приключва и художествената реставрация. Оцелелите до днес стенописи са от три различни периода (Ждраков 1992, 5–29). Първият живописен слой е представен от пет образа, изписани в арките на западния травей. Между двете колони от север са показани мъчениците Гурий, Самона и Авив. За тази живопис не е писано много, въпреки че тя неотменно присъства като илюстрация на средновековната българска живопис. Трите допълнителни фронтални изображения са разположени в кръгли медальони с редуващи се тъмносин и червен фон. Медальоните са контурирани от тънка черна и бяла линии. Върху южната арка са стояли други три образа, от които днес се виждат части от двама неидентифицирани светци³. Стилът на живописиста е съобразен с характерния за първата половина на XIII в. маниер, с който повечето от изследователите свързват стенописите в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ с фреските в Милешево (Мавродинова 1995, 49; Бакалова 2009, 242). Възможно

е екип художници със сходен маниер на работа да са изпълнили и живописиста в тези и още няколко други църкви (Косева-Тотева 2016, 103–105; 134–137).

Стенописите от втория слой на църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ се датират към третата четвърт на XV в. В стилово отношение те държат връзка с италско-критската художествена школа, идейно свързана и с униатския Фераро-Флорентински събор от 1439 г. Търновският митрополит Игнатий (+ 1464), който е участник в събора, е най-вероятният поръчител за изписването на храма (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011, 42–47). Най-късно е живописвана галерията от юг, т. е. това е третият етап на стенописване на църквата (Геров 1985, 31–39). По северната ѝ стена е разположен стенописен календар, които датира от края на XVI в. Археологическите проучвания, извършени за пръв път в църковния двор в периода 2008–2012 г., потвърждават строителната периодизация на комплекса (Овчаров, Вачев 2010, 509–511; Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2011, 448–451; Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2012, 424–425; Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2013, 399–400; Овчаров, Вачев 2011, 63–65). При тях бяха открити стенописи, заровени в земята, в специално направена за целта яма⁴.

По-различна е ситуацията с архитектурната и скулптурна декорация на храма, който успява да преживее катастрофалното земетресение през 1913 г. Оцеляват части от стените, както и арките и колоните на източния и западния травей, заедно със живописната украса. В споменатата студия за преизползваните архитектурни детайли в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във В. Търново, З. Димитров, както казахме, категорично атрибутира всички бази, колони и капители в църквата към късноримската и ранновизантийската епоха. На този етап от изследванията оспорваме идентификацията на капителя върху южната приолтарна колона, излагайки несъгласието си с тезата на З. Димитров за произхода и датировката. (ил. 1, 2). На този капител авторът е отделил най-голямо внимание, като го разглежда в три посоки: стил на акантовите листа; фигурална украса на абака и развитие на овула от йонийска кима в комбинация с акантови листа (Димитров 2013, 48–53, 64–65).

Първо, по отношение на стила на акантовите листа на капителя Димитров установява, че той е напълно „уникален за Римска Тракия и Балканските провинции“ като допълва, че е типичен за Запада и столицата Рим и не може да се каже нещо сигурно за първоначалният му произход (Димитров 2013, 48–49).

Относно фигуралната украса на капителя, включваща „човешко лице и два абакови цвята“ авторът заключава, че паметникът може да се причисли към „долномизийската група на фигуралните капители с човешки изображение“ като дава примери с паметници от Марцианопол, Никополис ад Иструм, Дуросторум, Сексагинта Приста и вилата при с. Люблен, Търговищко (Димитров 2013, 49, 51) Наред с тях той спира вниманието си на един капител, съхраняван в НАМ, чиито произход се свързва с Лютиброд (обр. 1). Като украса последният е много сходен с разглеждания от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“. Димитров причислява капителя от Лютиброд към групата на фигу-

ралните капители с човешки глави и бюстове от времето на принципата, но отбелязва че този тип капители са явление, типично за Западна Европа, но отделни паметници са регистрирани и на територията на Балканите (Македония) (Димитров 2013, 50).

По отношение появата на модула на йонийската кима, между акантовите листа, З. Димитров счита, че това е проява на малоазийско провинциално изкуство от първата половина на IV в. Авторът заключава, че комбинацията на коринтски капители с йонийска кима е характерен за малоазийските школи, но е озадачен от появата на модела тук. В резултат на всички тези свои наблюдения Димитров датира капителя не по-късно от средата на III в. сл. Хр. (Димитров 2013, 52–53).

Въпреки подробното описание на украсата и организацията ѝ върху капителя, направено от З. Димитров, липсва конкретен анализ на човешкото изображение, а именно то дава най-точен отговор за времето, когато капителът е изработен и художествените принципи, на които е подчинена неговата пластична украса. Ако се върнем отново на описанието на капителя, то трябва да припомним, че той е четиристенен, с нисък ред акантови листа и едри волути разположени по ръбовете. Върху едната от стените и абака е запазено човешко изображение, което представлява мъжко лице, представено *en face*, с тясна брадичка, широки скули и трапецовидно завършваща горна част, която е твърде повредена. Скулптурното изображение върху капителя е твърде схематично и неговата моделировка и паластически принципи нямат нищо общо с великолепно владеене на скулптурния портрет от късноримския и ранновизантийския период. Тук се сблъскваме с груба стилизация на очни орбити, клепачи, зеници и на цялостния овал на образа, т. е. се усеща стилът на автор от значително по-късно време. Върху другите две съседни стени на капителя са запазени изображенията на две розети, върху дълги извити дръжки, а на четвъртата стена релефът е отчупен.

По повод отчупения релеф върху тази четвърта страна на капителя се натъкнахме на интересно съвпадение. Попаднахме на снимка на каменен релеф, представляващ отчупено мъжко лице. Впоследствие открихме и оригиналното релефно изображение, съхранявано във фонда на Регионален исторически музей – В. Търново (инв. №2198 с/ТОМ), което поразително напомня скулптираното мъжко лице върху разглеждания тук капител (ил. 3). Освен това стана ясно, че размерите на лицето (височина 14 см и ширина 13,5 см.) съвпадат с контурите на отчупения релеф от капителя в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“. За разлика от мъжкото изображение върху капителя от църквата, това от фонда е със запазена горна част, където добре се вижда мрежовидна ромбовидна декорация, изпълнена с врязана линия върху варовиковия къс. Със същата гравирани линия са очертани очите, в центъра на които е отбелязана точковидна зеница. Явно украсата върху четирите полета, оформени от ъгловите волути на капителя е била една и съща на всеки две съседни страни, т. е. е включвала по две четирилистни розети на дълги опашки и две мъжки лица.

Най-близкият, известен паралел по отношение на общата украса и стила и иконографията на скулптираните изображения от разглеждания капител в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“, се пази в Националния археологически музей, под инв. №2119. В различни публикации неговият произход е означен от Елинпелинско, Лютиброд и с. Белопопци, Софийско (обр. 1). Украсата на този капител, подобно на капителя от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“, е организирана от едноредов пояс с акантови листа и ъглови волути, които оформят четири триъгълни полета, над които се подават четири мъжки лица. Две по две на съседните страни лицата са еднакви. Едната двойка представя голобрадо мъжко лице с тясна брадичка, широки скули, двойно очертани елипсовидни очи с кръгли ириса и точковидни зеници, които са много близки като овал и цялостна характеристика до лицата от търновския капител. В горната си част тези лица завършват с не много широк бордюро, оформящ част от шапка или прическа. Този капител, аотиран от Елинпелинско, е влязъл в научно обръщение с каталожни данни, малък текст и фотографии в две обобщителни издания. Едното е посветено на каменната пластика от България, а другото е том I на История на изобразителното изкуство. И в двете капителът е датиран в XIII в., като е откроена връзката на скулптираните образи с „... характерната за романския стил иконография на човешките лица“ (Силяновска 1976, 204, 206, обр. 213; Василиев, Силяновска – Новикова, Труфешев, Любенова 1973, 64–65, 453, кат. № 117). В своята публикация З. Димитров пише, че капителът е от с. Белопопци, Софийско и го отнася към времето на император Константин (Димитров 2013, 50). Същият капител е включен като илюстрация и в най-новия каталог на изложба за християнското изкуство на Националния археологически институт, където е определен като ранновизантийски, с произход Лютиброд (Grozdanova 2016, S. 24, Abb. 7).

Според нас както капителът от южната приолтална колона на църквата „Св. Ап. Петър и Павел“, така и този от Лютиброд, съхраняван в НАМ, е правилно да бъдат свързани с романското изкуство от края на XII–XIII в. Романското изкуство съчетава местните традиции с влиянията на средновековния Изток (Византия, Сирия), а в основата на всичко това стои интересът към античното изкуство и по-специално към архитектурните паметници на Древния Рим, откъдето идва и неговото име „романско“. Това изкуство обаче е белязано от изключително силни специфични характеристики и по никакъв начин не може да се приема като компилативно. Въпреки обръщането към паметниците на древния Рим, художественото ниво на романските релефи е далеч от това на античните. Релефите са по-схематични, понякога наивни и несъразмерни, но и силно експресивни, което е едно от съществените качества на романската скулптура, наред с изключително широкото сюжетно разнообразие.

По отношение на скулптурната украса на разглеждания капител от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ трябва да отбележим, че изображения на маски, лица и някои цели фигури подаващи се сред акантови листа най-вече характеризират романските скулптирани капители от коринтски тип, които възраждат

през средновековието някои антични практики (Hearn 1981, 41). Много са заемките от античността в романското скулптурно изкуството на Англия, Франция и Германия през XII в. – заемки в архитектурата, във фигуралната пластика в образи и сюжети. Например в каменните конзоли със животински глави в Провансалските църкви се откриват ясни следи от римски прототипи. Върху капителите в църквите в Лион, Виен и Авињон може да се открият много варианти, имитиращи антични маски, с обвити с листа глави и сатирски лица, които стават любим мотив в романското изкуство. В архитектурата и скулптурата на Прованс и Бургундия през XII в. се извличат структурни форми от римската архитектура – коринтски и композитни капители, животински конзоли и маски, които разкриват широк спектър на антични имитации в романското изкуство (Lanham, Haskins 1999, 678–679) (обр. 3–9).

В романските коринтски капители наблюдаваме появата на отделни образи над едноредови, двуредови и многоредови аканти, както и вариации в използването на цветове (розети), появяващи се на различни места, не само върху абака (обр. 3, 6, 9). Фантазията и многообразието в интерпретациите на скулптурната украса на романските коринтски капители се илюстрира от един изключително интересен пример от базиликата St Andoche-Saulieu, Бургундия, Източна Франция от XII в., където върху всяка извивка на акантовите листи са разположени малки човешки и животински главички (<http://www.sacred-destinations.com/france/saulieu-church>) (обр. 2). В различни части на Европа романските коринтски капители с антропоморфни изображения се развиват, пластичната декорация се усложнява, като постепенно акантовата украса се заменя с изцяло фигурални композиции. Един такъв капител от XII в. е запазен в манастира Хора (Кахрие джамия) в Константинопол (обр. 11). При него върху абака и калатоса е скулптирано мъжко лице, а в ъглите наместо акантови листи и волути, са разположени фигурите на орли (Hjort 1979, fig. 128, p. 284).

Анализирайки стила и датировката на южния приолтарен капител от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“, трябва да обърнем внимание и на още един детайл – наличието на гравирана украса върху скулптирания релеф. Този начин на декориране най-добре се е запазил върху втората главичка от капитела, която се пази във фонда на Регионален исторически музей – В. Търново. Украсата представлява ромбовиден мрежов орнамент, гравирани в горната част на лицето, където очертава канта на шапка или маркира косата. Използването на шриховата гравировка като начин на орнаментиране се появява в романската скулптура и характеризира преди всичко нормански паметници както на монументалната, така и на малката пластика. Такъв пример срещаме при украсата на капители от параклиса на замъка Дъръм, Англия от XII в. (Wood 2010, 29, fig. 19–21, 24) (Обр. 10). Както вече споменахме по-горе използването на шрихова гравирана украса е напълно чужда на античната римска скулптура, докато през целия период от съществуването на романското изкуство, а в малката пластика и в ранноготическия период, този прийом на декориране е много използван в

Нормандия, а с кръстоносните походи и след норманската окупация на Солун е възприета и разпространена във византийското приложно и кавалетно изкуство (Totev 2011, 88–94).

Стилово-иконографският анализ и приведените аналогии недвусмислено сочат, че южният приолталрен капител на църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ е дело на майстор, чийто маниер на работа е подчинен на романските принципи в пластичната украса на коринтски тип капители, характерни за целия XII в. и самото начало на XIII в. Всъщност и за двете приолтарни варовикови колони, преработени вторично, грундираны и оцветени, както и за капителите върху тях съществува голяма възможност, да бъдат свързани с паметниците на къснороманското изкуство. Тези колони З. Димитров определя като късноантонинови или ранносеверови паметници и не намира основания да ги причисли към групата детайли, произхождащи от Никополис ад Иструм или от архитектурните комплекси около него (Димитров 2013, 45). На въпроса как са попаднали в Търново, резонният отговор, според нас, е те да са донесени още при строителството на църквата, заедно с другите колони и капители.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Комплексът от антични архитектурни детайли от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ е най-големият от всички, споменати до тук във Велико Търново. Той е съставен от 23 детайла. Тези архитектурни единици се намират в конструкциите на средновековната църква, на оригиналните им места. Основна част от тях, 18 детайла, са преизползвани като елементи на четириколонната планова схема на централната част на наоса и в пространството пред олтара. Детайлите са групирани по три един над друг: база, колона, капител, като те от своя страна носят водещите арки и сводови конструкции на купола на църквата и покривната система. Тази вертикална планировка, изпълнена от изцяло преизползвани антични архитектурни детайли, които са включени в строежа като реални конструктивни елементи с основни носещи функции, според З. Димитров е „... принцип на работа, коренно различен от типичната за средновековието преупотреба на по-ранни паметници като сполии в стените.“ (Димитров 2012, 41–100) Последният извод звучи пресилено и не отговаря на истината, тъй като има редица примери, когато строителите в столично Търново са използвали в основите, като фундамент, паметници на римо-византийската скулптура. Можем да обърнем внимание на сполиите в църковното строителство на крепостта Трапезица, които са вграждани в основите на храмовете, а само в някои случаи са включени и използвани в апсидното пространство, най-често при изграждане на детайли от олтарната преграда или олтарната маса.
- ² По своя план църквата е едноапсидна, кръстокуполна. Наосът е разделен от два реда колони на три кораба. Подкуполният барабан се носи от втория чифт свободни колони. Капителите им са различно оформени и украсени с пластична и ажурна резба. Особеност в плана е издълженото източно рамо на кръста, което е свързано с появата на масивен, висок иконостас. В него се включва и предапсидното пространство. На изток храмът завършва с полукръгла апсида. Сводовете, покриващи четирите междурамия на кръста са полуцилиндрични и преминават в стените под тях. По същия начин е изграден и притворът. Към него е добавен екзонартекс, свързан с галерия от юг. Източният край на галерията завършва с малко помещение (параклис), с вход към олтара.

- ³ В северната арка на източния травей, но вече от второто живописване на църквата, са запазени образите на Борис и Глеб, а на южната арка срещу тях, от същото време е разположена друга двойка светци – четецът Маркиан и иподякон Мартирий. Източните арки на църквата са по малки, поради скъсеното разстояние от предолтарните колони и по тази причина тук са подбрани изображения на двойки светци. Датировката на тези стенописи се отнася към последната четвърт на XV век. Възниква въпросът защо тук се появяват изображенията на Борис и Глеб. Фреските от този втори период на църквата са свързани с работата на критски зографи, а добре е известно, че те възприемат тази иконография. В случая искаме да поставим въпроса, дали под двата образа от XV в. не са стояли по-ранни изображения на същите тези светци – Борис и Глеб, които всъщност да са преповторени. Основания в тази посока дава фактът, че върху арките на източния и западния травей, независимо че стенописите са разновременни, програмата е една и съща – медальонни изображения на светци мъченици. В случая много интересни се оказаха резултатите от наблюденията и макроснимките на стенописните изображения, тъй като на местата, където втория слой (XV в.) е повреден, ясно се виждат зелени подложки. Те категорично се свързват с първата живопис, тъй като при второто изписване подложките са кафяви, а върху тях е нанесена охрово-бяла карнация с бели бликове (Косева 2015, 593–605).
- ⁴ Фреските са от второто живописване на църквата. Идентифицира се фигурата на св. Пантелеймон, от първия регистър на северната стена, където в момента няма запазени стенописи. Останалите новооткрити фрагменти са с образите на архиереи, най-вероятно участници в някоя композиция от цикъла Вселенски събори. Изглежда всички тези стенописи са свързани с някакво частично разрушение на църквата, каквото например би могло да предизвика едно малко известно земетресение, регистрирано в средата на XIX в., след което са били „погребани“ в църковния двор (Вачев 2012, 40).

ЛИТЕРАТУРА

Бакалова 2009: Е. Бакалова. Общество и изкуство в България през XIII в. – В: Зборник радова Византолошког института., XLVI, 2009, 239–254.

Вачев 2012: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в търновската митрополия през XV – XVIII в., В. Търново, 2012.

Геров 1985: Г. Геров. Стенописния календар от църквата Петър и Павел в Търново. – Изкуство, 1985, 3, 31–39.

Георгиева, Николова, Ангелов, 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектура на Двореца. Архитектурен стил и украса. – В: Царевград Търнов, Т. 1, София, 1973, 39–166.

Евтимий Търновски 1982: Евтимий Търновски. Похвално слово за Йоан Поливотски. – В: Стара българска литература. Т. 2, Ораторска проза. София, 1982, 150–163.

Димитров 2013: З. Димитров. Антични архитектурни детайли, преизползвани в средновековната църква „Св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, Т. XXVII, 2012, 41–100.

Досева 2007: И. Досева. Сполиците в Боянската черква: строителен материал или реликви. – Проблеми на изкуството, 1, 2007, 7–12.

Ждраков 1992: З. Ждраков. Църквата „Свети апостоли Петър и Павел“ в Търново – Архитектурни и художествени проблеми. [автореферат на дисертация], София, 1992, 5–29.

Косева 2015: Д. Косева. Стенописни изображения на светците Борис и Глеб от времето на Второто българско царство. – В: Търновска книжовна школа, Т. 10, 2015, 593–605.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново, В. Търново, 2016.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995.

Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011: Ем. Мутафов, Ив. Тютюнджиев, П. Събев. Надписът от олтарната апсида на търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. – Проблеми на изкуството, 2, 2011, 42–47.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009, София, 2010, 509–511.

Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010, София, 2011, 448–451.

Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2012: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011, София, 2012, 424–425.

Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2013: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2012, София, 2013, 399–400.

Овчаров, Вачев 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Българска археология 2011 (каталог на изложба). София, 63–65.

Силяновска 1976: Т. Силяновска. Изкуството по време на Втората българска държава. Скулптура. – В: История на българското изобразително изкуство, Т. I, София, 1976, 198–209.

Василиев, Силяновска-Новикова, Труфешев, Любенова 1973: А. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменна пластика. София, 1973.

Grozdanova 2016: G. Grozdanova. Das Christentum in den Bulgarischen Ländern in der Spätantike. – In: Glanz des Ostens-Christliche Kunst aus Bulgarien. Sofia, 2016, 15–30.

Hearn 1981: E. Hearn. Romanesque Sculpture. The Revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1981.

Hjort 1979: O. Hjort. The Sculpture of Kariye Camii. – *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 33 (1979), 199–289.

Lanham, Haskins 1999: D. Lanham, Ch. Haskins. Renaissance and Renewal in the Twelfth Century. Harvard University Press, 1982, Reprint, 1999, 678–79.

Totev 2011: K. Totev. Thessalonican Eulogia found in Bulgaria. Lead Ampules, Encolpia and Icons from the 12th–15th centuries. Veliko Tarnovo, 2011.

Wood, 2010: R. Wood. Norman Chapel in Durham Castle.// Northern History, XLVII, 2010, The University of Leeds, 9–48.

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ

<http://www.sacred-destinations.com/france/saulieu-church>

<https://www.flickr.com/photos/martin-m-miles/6649647655/in/photostream/>

<https://www.flickr.com/photos/tags/foggmuseum/>

<http://www.alamy.com/search.html>

https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g187352-d2596025-i138503510-St_Michaelis-Hildesheim_Lower_Saxony.html

<https://www.google.bg/search?q=Capitals+of+Saint+Julien+du+Mans,+France&sa=N&biw=1040&bih=758&tbm=isch&tbo=u&source=univ&ved=0ahUKEwjY9oOAw7bNAhVKbRQKHSEYAcE4ChCwBAgq#imgcr=afSzdDN2Vla-oM%3A>

<http://www.alamy.com/stock-photo-romanesque-capital-or-carving-of-a-face-in-the-cloisters-of-the-church-97643187.html>

<http://www.gettyimages.com/detail/news-photo/capital-of-the-crypt-of-the-san-michele-maggiore-basilica-news-photo/154713012>

https://en.wikipedia.org/wiki/Romanesque_architecture

<http://www.extraordinarybookofdoors.com/>

Изтеглена информация от 02.07.2016 до 07.09.2016 г.

ROMANESQUE CAPITAL FROM THE CHURCH OF THE HOLY APOSTLES PETER AND PAUL IN VELIKO TARNOVO

Diana Kosseva-Toteva, Constantin Totev

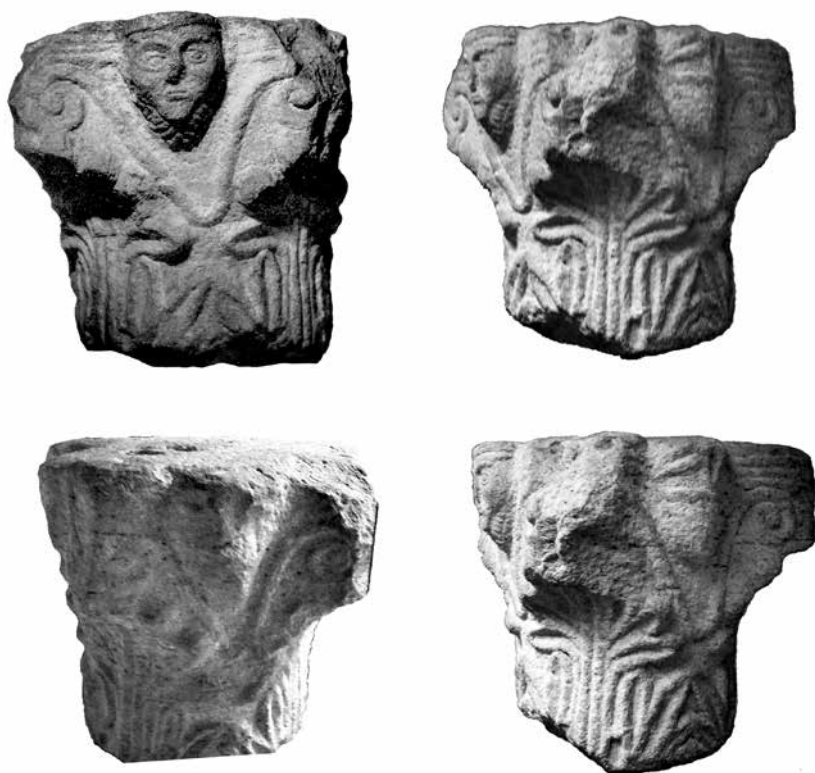
(Abstract)

The paper examines the first pair of altar columns with capitals in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in an attempt to offer arguments, which change their dating and origin. These architectural details were remodelled and reused in the construction of the church. The point is whether all of these architectural details were used purely as construction material or were built-in as relics, or perhaps both are equally true. This paper focuses on the capital of the south altar column, dwelling at the same time on issues related to the early construction history of the complex and to the decoration of the church, ordered by the wife of Tsar Ivan Assen II, Tsaritsa Anna (1221–1237).

The analysis of the sculptural decoration of the capital provides the most accurate answer about the time when it was produced and about the artistic principles governing its decoration pattern. This is a Corinthian capital having a low row of acanthus leaves and large volutes on the edges. A human image, a male face, was represented on one of the walls of the abacus; its iconography and modelling are rather stylized and have nothing to do with the splendid masterpieces of the portrait sculpture from the late Romanesque and early Byzantine periods. Two rosettes on long curved handles have survived on the other two walls, while the relief on the fourth wall was chipped. We came across a curious coincidence in relation to the chipped relief on the fourth wall of the capital. We happened to find a photo, and afterwards we discovered a stone relief in the depository of the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo, representing a broken fragment depicting a male face bearing a striking resemblance to the stylized male face on the capital examined in this paper. Moreover, we found out that the dimensions of the face coincide with the outlines of the chipped relief in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul.

The analysis of the style and iconography and the wide range of analogous items indisputably indicate that the south alter capital in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul was made by a stone-carver whose works were styled according to the Roman principles for the artistic decoration of Corinthian style capitals, typical for the entire 12th and the very beginning of the 13th centuries. Indeed both altar lime-stone columns, remodelled, primed and coloured, as well as the capitals on top of them, can safely be associated with the late Romanesque art.

When the Church of the Holy Apostles Peter and Paul was under construction the architectural details were reused in the interior of the new monumental building, highlighting once again the ideological and artistic continuity from Antiquity to the Middle Ages in the capital city of Tarnovo.

Обр. 1. Скулптиран капител от НАМ, края на XII–XIII в.

Fig. 1. A carved capital from the National Museum of Archaeology, late 12th–13th c. c.

Обр. 2. Романски капител от базиликата „St. Andoche“, Saulieu, Бургундия, Източна Франция, XII в. (no <https://www.flickr.com/photos/martin-m-miles/6649647655/in/photostream/>).

Fig. 2. A Romanesque capital from St Andoche basilica, Saulieu, Burgundy, Eastern France, 12th c. (after <https://www.flickr.com/photos/martin-m-miles/6649647655/in/photostream/>).

Обр. 3. Бургундски капители от XII в.
(no <https://www.flickr.com/photos/tags/foggmuseum/>).

Fig. 3. A Burgundian capital from the 12th c.
(after <https://www.flickr.com/photos/tags/foggmuseum/>).

Обр.4. Мраморни капители от манастира на Prieurè – Serrabone Priory, Източни Пиринеи, Франция, XII в. (no <http://www.alamy.com/search.html>).

Fig.4. Marble capitals from Prieurè – Serrabone Priory, Eastern Pyrénées, France, the 12th c. (after <http://www.alamy.com/search.html>).

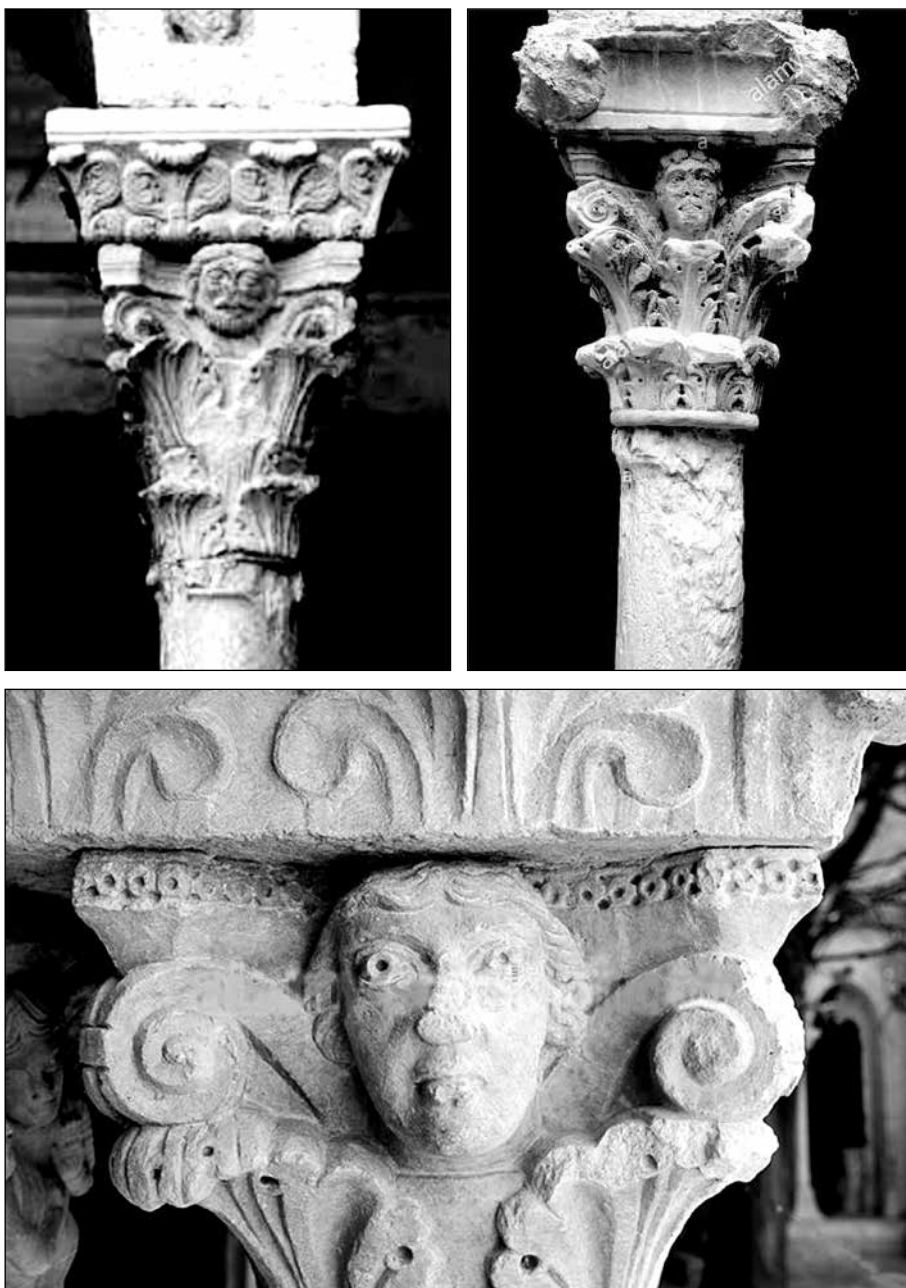
Обр. 5. Романски капител от кръга 1200, от катедралата „Св. Арх. Михаил“ в Хилдесхайм, Германия. (no https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g187352-d2596025-i138503510-St_Michaelis-Hildesheim_Lower_Saxony.html).

Fig. 5. A Romanesque capital from the 1200 circle, from St. Michael's Church, Hildesheim, Germany. (after https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g187352-d2596025-i138503510-St_Michaelis-Hildesheim_Lower_Saxony.html).

Обр. 6. Капителу от катедралата „Saint Julien du Mans“, Франция, XII в. (no <https://www.google.bg/search?q=Capitals+of+Saint+Julien+du+Mans,+France&sa=N&biw=1040&bih=758&tbm=isch&tbo=u&source=univ&ved=0ahUKEwjY9oOAw7bNAhVKbRQKHSEYAcE4ChCwBAgq#imgcr=afSzddN2Vla-oM%3A>).

Fig.6. Capitals from Saint Julien du Mans Cathedral, France, the 12th c. (after <https://www.google.bg/search?q=Capitals+of+Saint+Julien+du+Mans,+France&sa=N&biw=1040&bih=758&tbm=isch&tbo=u&source=univ&ved=0ahUKEwjY9oOAw7bNAhVKbRQKHSEYAcE4ChCwBAgq#imgcr=afSzddN2Vla-oM%3A>).

Обр. 7. Романски капители от манастирската църква „Saint Trophime“, Арл, Франция, XII в. (no <http://www.alamy.com/stock-photo-romanesque-capital-or-carving-of-a-face-in-the-cloisters-of-the-church-97643187.html>).

Fig. 7. Romanesque capitals from the monastery Church of Saint Trophime, Arles, France, the 12th c. (after <http://www.alamy.com/stock-photo-romanesque-capital-or-carving-of-a-face-in-the-cloisters-of-the-church-97643187.html>).

Обр. 8. Капител от криптата на базиликата „San Michele Maggiore“, Павиа, Италия, XII–XIII в. (no <http://www.gettyimages.com/detail/news-photo/capital-of-the-crypt-of-the-san-michele-maggiore-basilica-news-photo/154713012>).

Fig. 8. A capital from San Michele Maggiore basilica, Pavia, Italy, the 12th–13th c.c. (after <http://www.gettyimages.com/detail/news-photo/capital-of-the-crypt-of-the-san-michele-maggiore-basilica-news-photo/154713012>).

Обр. 9. Романски коринтски капител с антропоморфни изображения от Pisa Campanile, Италия, XII в. (no https://en.wikipedia.org/wiki/Romanesque_architecture).

Fig. 9. A Romanesque Corinthian capital with anthropomorphic images from Pisa Campanile, Italy, the 12th c. (after https://en.wikipedia.org/wiki/Romanesque_architecture).

Обр. 10. Романски капители от параклиса на замъка, Durham (края на XI в – началото на XII в.), (no <http://www.extraordinarybookofdoors.com/>).

Fig. 10. Romanesque capitals from the chapel of Durham Castle (late 11th – early 12th c.c.), (after <http://www.extraordinarybookofdoors.com/>).

Обр. 11. Романски капител от манастира Хора, Константинопол, XII–XIII в., (no O. Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii.* – *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 33, (1979).

Fig. 11. A Romanesque capital from the Hora Monastery, Constantinople, the 12th–13th c.c., (after O. Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii.* – *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 33, (1979).

МРАМОРЕН КАПИТЕЛ С КУЧЕТА ОТ ДВОРЕЦА НА ЦАРЕВЕЦ

Диана Косева

При разкопките в Двореца на Царевец през 1953 г. е намерен капител с рядка релефна украса, на който не е отделено достатъчно внимание и заслужава специално разглеждане. В дневниците на разкопките липсват данни за точното място, където е открит. (обр. 1) В първия том на поредицата Царевград Търнов този капител присъства само с каталожни данни, придружени от черно-бяла фотография. (Георгиева, Николова, Ангелов, 1973, 54, 127, обр. 14 б; кат. № 3.). По-късно като илюстрация капителът е включен в монография, посветена на църковната архитектура в България от XIII–XIV в. (Димова, 2008, 150, обр. 99.) Целта на настоящото изследване е да включи в научно обръщение този рядък паметник на монументалната скулптура, разглеждайки иконграфския сюжет и стиловите белези, с които той се откроява. Анализирайки първичните данни, свързани с творбата, е необходимо да се изясни характера на релефа и сюжета, като наред с това се реконструират изображенията и се направи опит да се определи архитектурната структура, с която капителът е бил свързан.

Мраморът, от който е изработен капителът, е едрозърнест и значително по-нетраен като структура. На места се забелязват вторични отчупвания и отронване на части от релефа. След тези обрушвания значително са повредени големи участъци. В момента запазените размери са: височина – 18 см, ширина – 21 см и дебелина в горната част – 9 см. (обр. 2)

Капителът се съхранява в Регионален исторически музей-В. Търново, под инв. №2473 с ТОМ. При внимателен оглед става ясно, че капителът е стоял върху осмостенна колонка. Той се състои от нисък абак с кръгла форма, в центъра на която има част от правоъгълен отвор с ширина 4 см, служещ за прикрепване към архитрав. Калатосът е разделен на осем сектора. Върху всеки един от тях е скулптирана глава на куче, обърната на ляво. В долната част около шията се вият три успоредни ленти, декорирани по различен начин. Най-горната е украсена с вдлъбнати едри точки, разположени на равни разстояния. Средната имитира „усукано въже“, а най-долната е без украса. Всеки сектор се стеснява и скосява навътре и в долната част преминава в осмостенен холкер. Така осемте сектора придават на капитела форма на кошница, като върху най-изпъкналата част са скулптирани главите на фризово разположените осем животни.

Големината, формата и украсата на разглеждания паметник определят, че той се отнася към капителите, свързани с интериорната украса на светски или църковни сгради. По големина този капител би могъл да се отнесе към капителите от Дворцовата църква, което не изключва възможността той да е участвал в декорацията на олтарната преграда. Полигоналната форма и най-вече сюжетът върху разглежданата творба дават по-скоро приоритет на хипотезата, че тя е декорирала колонадите в някоя от дворцовите зали. В никакъв случай обаче не може да изключим възможността капителът да е увенчавал осмостенна колонка на амвон или аркосолий. Все пак основен определящ фактор се оказва неспецифичния зооморфен сюжет върху него – изображения на кучета. Тяхната поява в украсата на църковния интериор, свързана с апотропейна функция, е изключително рядка или по-скоро напълно отсъства в пластичния репертоар на православните храмове от късноримският период. Този капител е единствения пример с подобен сюжет от столицата на Второто българско царство. Всичко това насочва по-скоро към възможността капителът да е свързан с интериорната украса на светско помещение, в случая представителната дворцова зала.

За правилното определяне на мястото и предназначението, което е заемал разглежданият капител, е от особена важност да бъдат точно анализирани наблюденията от неговата запазена част, т. е. да бъде направена точна реконструкция според размерите и ясна възстановка на представения сюжет. Едва тогава ще може без уговорки да използваме правилно стилово-иконографския анализ по отношение на датировката и производствената среда. Ако конкретно се спрем върху изображенията от капитела ще видим, че върху оцелялата част са запазени в различна степен три сектора с изображенията на три кучета. Главите им са вдигнати нагоре с леко разтворени уста, в които се виждат две редици затворени зъби с триъгълна форма. Муцуната е издължена, което е дало основание на археолозите-откриватели да определят изображенията като глава на куче. Горната част на устата е очертана от лента, украсена, подобно на лентата около шията с дълбоки точки, разположени на равни разстояния. Очите са с елипсовидна форма, а зеницата е отбелязана с дълбока вдълбана точка. Горният клепач и очната орбита са умело и старателно моделирани. Ушите са с остра форма, с гравирани триъгълна вътрешна част. Върху шията се спускат четири вертикални ленти, които преминават върху средната лента около врата на животното. Единствено тези ленти внушават до известна степен представата, че може би са кичури от грива и подсказват, че изображените животни биха могли да бъдат и лъвове.

Съществува и вариант, при който изображенията могат да се тълкуват като сенмурви (фантастични животни с глави на кучета), или лъвове, които привързани към колесница макар и рядко биват включени в сюжета Възнесение на Александър Македонски. Обикновено обаче в колесницата са впрегнати грифони, на които владетелят подава късове месо, поставени на дълги копия. В случая единствено „привързането“ на животинските изображения с тройна

обща верига и вдигнатите им глави напомнят за този сюжет. Отсъствието на изображение на самия Александър и липсата на крила на животните изключват възможността да се търси като иконография този популярен сюжет. В разглеждания паметник очевидно става дума за непрекъсната фризова композиция от кучета, привързани с обща верига, създаващи алюзия за отнетата мощ на злото, или пък напомнят за възмездието в деня на Страшния съд. (обр. 3) В скулптурата от късноримският период, за разлика от предходните етапи в развитието на пластическото изкуство, разнообразието в животинския репертоар отстъпва на няколко основни вида – грифони, лъвове, пантери и птици (орли, пауни, гълъби). С изображения на реални и фантастични животни, внушаващи изкушенията на злото, наказанието на грешните души и Апокалипсиса, изобилства каменната скулптура от Романския период. Наред с това обаче особено по фасади, надвратни арки и капители, някои от тези изображения се появяват във функцията си на пазители (апотропеи). Релеф на куче украсява южния портал на църква от полуостров Jylland, Дания, капител от катедралата на манастира San Pedro, Soria, Испания от XII в. (http://www.fotovijero.com/de/tags/medieval-bestiarium/romanische-hauptstadt-geflugelte-hund-zahlen_1028), южния портал на църквата „Св. Богородица и св. Давид“, Kilpeck, Herefordshire, края на XII в. (https://en.wikipedia.org/wiki/Church_of_St_Mary_and_St_David,_Kilpeck). (обр. 4, 5, 6) Каменните релефи от последния са най-впечатляващите достижения в работата на т.нар. „Херфордшиърска школа на романската скулптура“. (<https://blosslynspage.wordpress.com>)

Реконструиранията размери на капителя от Двореца на Царевец са приблизително 22–23 см височина и около 11–12 см диаметър на колонката, върху която е стоял. Абакът и холкерът са високи около 2,5 см, а калатосът е с височина 17 см. Не е сигурно дали капителът е увенчавал вита или осмостенна колонка. Скулптираните върху него кучета украсяват колонада от арка или портик в църковен или светски ансамбъл, за който не може да се каже нищо определено. По-вероятно е той да е използван в интериорната декорация, където сюжетът със завързаните кучета внушава смисъла за победата над злото.

Най-важни са наблюденията от стиловия анализ, независимо от отчупванията и обрушването на мраморния капител. Веднага прави впечатление лекотата в техниката на скулптиране на този несвойствен сюжет. Релефът не е много дълбок, но балансът в моделирането и общата форма на капителя показват работата на умел и отлично школуван скулптор. Съзнателно е търсено и постигнато декоративното внушение на композицията от повтарящи се изображения. При тези животни обикновено се търси въздействието на цялата фигура и нейната поза. В случая авторът на капителя със самочувствие и усет изгражда нетрадиционна украса, като показва само вдигнатите глави и шиите на кучетата, които очертават една спираловидна, непрекъсната, ритмична композиция. Интересни аналогии със скулптирани изображения на кучета откриваме при фризовете около входа на романска катедрала на La Canonica, 1119, Mariana, Корсика (<http://www.alamy.com/stock-photo-animal-stone-sculptures-above-west>

door-of-the-romanesque-cathedral-22050597.html). (обр. 7) Тук почти в зенита на арката са обърнати едно към друго изображенията на бягащо яростно куче, а срещу него е представена кротко лежащата фигура на Агнеца Божи. Второто кучешко изображение от тази арка също носи определен християнски смисъл, свързан с противопоставянето на доброто и злото – кучето с раззинала паст гони беззащитен елен. Образите на кучета, преследващи елен, са често срещани в романската скулптура. Наред с конкретното възприемане на сюжета като ловна сцена, някои изследователи го свързват и с други теми, инспирирани например от средновековната поема „Песен за Роланд“. Става въпрос за същия иконографски мотив, който се интерпретира като наказание за греха, който води човека неумолимо към ада. Този сюжет е конкретно илюстриран върху релефната украса на капител от енорийската църква „Св. Михаил и св. Мария“ в Melbourne, Derbyshire, Англия от началото на XIII в. (https://en.wikipedia.org/wiki/St_Michael_with_St_Mary%27s_Church,_Melbourne). (обр. 8) От друга страна същата иконография се възприема и тълкува като Христос, който освобождава каещите се грешници от вечното проклятие. (Brauet 1978, 53) Каменен релеф на куче, показано в профил, украсява фасадата на романската катедрала „Сан Кристофоро“ в Барга, Тоскана, Италия, XIII в. Релефът е рамкиран и има самостоятелно звучене и заедно с други такива пана с различни животни и образи декорира конзолите на слепи арки по фасадите на храма. (https://it.wikipedia.org/wiki/Duomo_di_San_Cristoforo; <http://www.Medioevo.org/artemedievale/Pages/Toscana/Barga.html>. 2007 © Mauro Piergigli & Associazione Culturale Italia Medievale)

Иконографията на посочените изображения намира близост с кучетата скулптирани върху разглеждания капител от Двореца на Царевец. При всички тези паметници по идентичен начин са показани главата, ушите, разтворената уста с триъгълни зъби, формата на окоото, а и самата диспозиция на вдигнатата глава и шия. Стилизово-иконографските характеристики поставят изработването на разглеждания релеф през първата половина на XIII в. Към това време насочва маниерът на моделировка и използването на различни декоративни детайли. Липсва непреработена равна плоскост, която да служи за фон, а цялостната композиция е динамично съчетание от дълбоко разграничени спираловидни сектори и по-плитко скулптирани върху тях изображения, т. е. създава се илюзия за многопланово звучене и дълбочина на релефа. В стилово отношение скулптурните изображения от разглеждания капител стоят най-близко до релефа от фасадата на енорийската църква „Вси светии“ в Lathbury, Англия от началото на XIII в. (<http://www.britishlistedbuildings.co.uk/en-351010-church-of-all-saints-lathbury-#.V2E6E9SLSL8>) и донякъде до фасадната украса на романската църква „San Vito sul Cesano“, Италия (XII в.). (<http://www.turismo.pesarourbino.it/elenco/borghis/san-lorenzo-in-campo-san-vito-sul-cesano.html>) (обр. 9, 10)

Въпреки различното предназначение на отделни скулптирани детайли – капители, конзоли, архитрави, архиволти и др. от края на XII в. – началото на XIII в., релефните композиции върху тях, изпълнявани във висок релеф, носят

подчертано декоративен характер. Най-често като акценти върху изображенията се появяват фризове от кръгли вдлъбнатини или трапчинки, подчертаващи обикновено някоя анатомична част, ленти декорирани по различен начин, например тип „усукано въже“ или щрихован орнамент. При някои от релефите върху плочи, свързани с интериорна украса, основното изображение се разполага върху фон от виещи се растения. Един такъв близък по сюжет паметник неотдавна е открит в базиликата на нос Скамни в гр. Созопол, датирана в XII–XIII в. Става въпрос за релефно орнаментирана мраморна плоча с изображение на лисица, която изглежда е украсявала олтарната преграда на този храм (Панайотова 2012, 37). (обр. 11)

В сюжета на разглеждания капител от Двореца на Царевец, ясно се откроява романския репертоар, докато маниерът на моделировка по-скоро свързва изпълнението със стилистичните похвати на византийските скулптори от късния XII в., при които релефите се отличават с пластическа чистота и изящност на линията и формата. Отговорът на въпроса за необичайния избор на сюжета върху капитела от Двореца на Царевец изглежда трябва да се търси във времето на латинската окупация на Константинопол и Солун и влиянието на франкска Морейя и Кипърското кралство, т. е. времето когато навлизат и се приемат бързо и с почти модна страст теми и персонажи, свързани с рицарските поеми и епоси, пречупени през стилово-естетическите възприятия на местните византийски майстори, работещи в периферните зони на бившата империя (Weitsmann 1982, 51–83; Weitzmann 1982a, 291–315; Kalopissi-Verti 2005, 305–314; Gerstel 2001, 263–285; Folda, French 1982, 177–212; Cormack, Mihalarias 1984, 132–141; Силяновска 1976, 198–199; Totev 2011, 88–92.) От друга страна силно влияние оказват впечатляващите достижения на романо-готическата скулптура, чиято продукция залива Западна Европа до Източно-Адриатическото крайбрежие. Макар и късно, романският стил достига и до православните страни на Балканите, главно с посредничеството на Адриатика, както и посредством силното влияние на Унгария върху северозападните български земи през XIII в. и XIV в. Не трябва да забравяме, че романското изкуство стои в основата на Рашката архитектурна школа в Сърбия от края на XII в. – началото на XIII в., чиито шедьоври са църквите на манастирите Джурджеви ступови от края на XII в. (1171 г.), Студеница (1196 г.), Милешево (1236 г.) и др. В резултат от синтеза между византийските и италианските романски традиции тук през XIV в. се създават внушителни паметници на архитектурата, каквито са манастирът Дечани и Сопочани (Korać, 1995). Фризовете от слепи аркади с конзоли, тимпани и капители със скулптурна декорация в интерора и екстериора на църквата в Дечани са ярка изява на романския стил (Магловски 1989, 193–223).

Опитът да уточним предназначението на разглеждания капител и то с каква част от църковния или светски интериор се свързва, не доведе до сигурно предположение. Стилът на моделировка и неспецифичният сюжет насочват изпълнението към неизвестен скулптор, работил в Търново около средата на XIII в. На този етап от проучванията ни обаче не сме се натъквали на творби със съ-

щият стилос почерк от района на средновековната столица, което не изключва възможността, капителът, открит при разкопките на Двореца на Царевец да е доставен като импорт или донесен като трофей от друго място.

ЛИТЕРАТУРА

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектура на Двореца. Архитектурен стил и украса. – В: Царевград Търнов, т. 1, София, 1973, 39–166.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV в., София, 2008.

Магловски 1989: J. Магловски. Дечанска скулптура – програм и смисао, Дечани и византийска уметност средином XIV века, САНУ, Научни скуп, кнь. XLIX, Одельенье историјских наука, кнь. 13, Београд, 1989, 193–223.

Панайотова 2012: К. Панайотова. Свещеният нос Скамни – гр. Созопол. Каталог на изложба „Българска археология 2011“, София, 2012, 36–37.

Силяновска 1976: Т. Силяновска. Изкуството на Втората българска държава. Скулптура. – В: История на българското изобразително изкуство, София, 1976, 198–208.

Brauet 1978: G. Brauet. The Song of Roland. An analytical edition. Vol. I, The Pennsylvania State University Press, 1978.

Cormack, Mihalarias 1984: R. Cormack, S. Mihalarias. A crusader painting of St. George: “maniera greca” or “lingua franka”? – The Burlington Magazine, March, 1984, 132–141.

Folda, French 1982: J. Folda, P. French. Crusader frescoes at Crac des Chevaliers and Marqab Castle. – *Dumbarton Oaks Papers*, XXXVI, 1982, 177–212.

Gerstel 2001: S. Gerstel. Art and Identity in the Medieval Morea. – In: *The Crusades from the Perspective of Byzantine and Muslim World*. *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington, D. C. 2001, 263–285.

Kalopissi-Verti 2005: S. Kalopissi-Verti. Representation of the Virgin in Lusignan Cyprus. – *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*. ed. M. Vassilaki, Ashgate Publishing, 2005, 305–314.

Korać, 1995: V. Korać. Architecture in medieval Serbia. – In: *The History of Serbian Culture*, 1995, Porthill Publishers.

Totev, 2011: K. Totev. Thessalonican Eulogia found in Bulgaria. Lead Ampules, Encolpia and Icons from the 12th – 15th centuries. Faber, Veliko Tarnovo, 2011.

Weitsmann, 1982: K. Weitsmann. Icon painting in the Crusader Kingdom. – In: *Studies in the Arts at Sinai*. Princeton University Press, New Jersey, 1982, 51–83.

Weitsmann, 1982-a: K. Weitsmann. Thirteenth-century Crusader Icons on Mount Sinai.; Icon painting in the Crusader Kingdom. – *Studies in the Arts at Sinai. Essays by K. Weitzmann*, Princeton University Press, New Jersey, 1982, 291–315.

изтеглена информация на: <http://www.alamy.com/stock-photo-animal-stone-sculptures-above-west-door-of-the-romanesque-cathedral-22050597.html>

изтеглена информация на: https://it.wikipedia.org/wiki/Duomo_di_San_Cristoforo. изтеглена информация на: <http://www.medioevo.org/artemedievale/Pages/Toscana/Barga.html>. 2007 © Mauro Piergigli & Associazione Culturale Italia Medievale

изтеглена информация на: https://en.wikipedia.org/wiki/St_Michael_with_St_Mary%27s_Church,_Melbourne

изтеглена информация на: <http://www.britishlistedbuildings.co.uk/en-351010-church-of-all-saints-lathbury-#.V2E6E9SLSL8>.

изтеглена информация на: <http://www.turismo.pesarourbino.it/elenco/borghi/san-lorenzo-in-campo-san-vito-sul-cesano.html>.

изтеглена информация на: http://www.fotoviajero.com/de/tags/medieval-bestiarium/romanische-hauptstadt-geflugelte-hund-zahlen_1028

изтеглена информация на: https://en.wikipedia.org/wiki/Church_of_St_Mary_and_St_David,_Kilpeck

изтеглена информация на: <https://blosslynspace.wordpress.com>

изтеглена информация на: <http://www.alamy.com/stock-photo/kilpeck-church.html>

изтеглена информация на: <https://www.church+in+melbourne+derbyshire+england&biw=1040&bih=712&tbn=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiD5v7L7qnNAhUH1hQKHb3wD90QsAQIWg&dpr=1#imgrc=pj0rzmEcoxVO-M%3A>

изтеглена информация на: http://www.fotoviajero.com/search/Soria/capitel-romanico-figuras-caninas-aladas_1028

изтеглена информация на: <http://www.crsbi.ac.uk/site/3133>

изтеглена информация на: http://www.rastko.rs/isk/vkorac-medieval_architecture.html

изтеглена информация на: <https://www.pinterest.com/pin/33565959699665810/>

MARBLE CAPITAL WITH DOGS FROM THE PALACE ON TSAREVETS

Diana Kosseva

(Abstract)

The paper is dedicated to a marble capital with rare motifs in its relief decoration, unearthed in 1953 in the Palace on Tsarevets in Veliko Tarnovo, which has not been examined in detail so far. Judging by its dimensions it can be referred to the capitals of the Royal Church, which does not rule out the option for the capital to have been part of the decoration of the altar panel, however, the plot of the examined detail points to a hypothesis that it decorated the colonnades in one of the palace halls. Three sectors with three carved dogs could be seen on the surviving fragment of the capital. The heads of the dogs were pointed upwards with mouths slightly open disclosing two rows of closed triangular teeth. Unconventional decoration is carved in this case, showing only the heads of the dogs looking up and their necks, which form a spiralling composition.

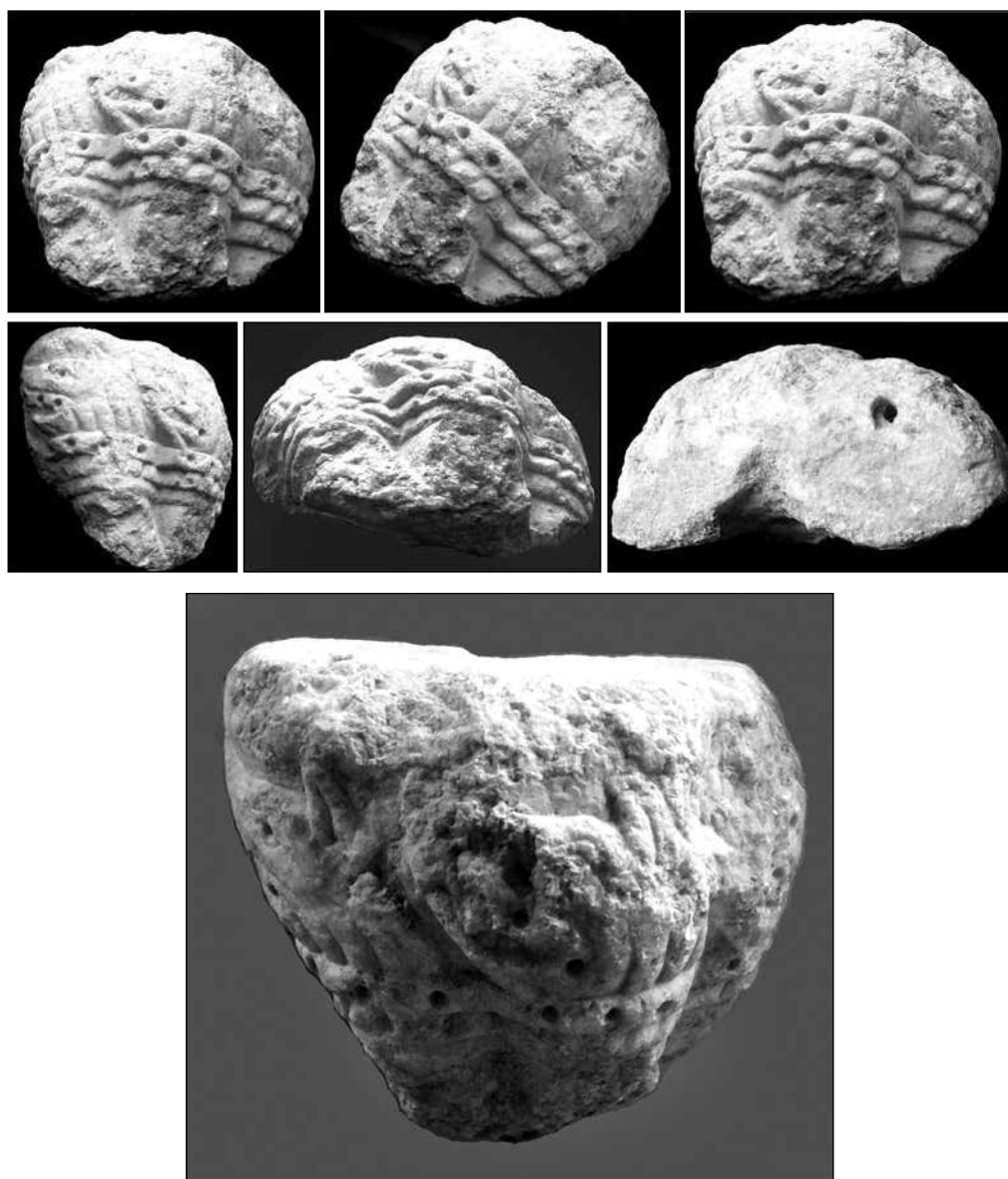
Interesting analogies of carved images of dogs are to be found on stone reliefs of architectural details in the interior and exterior of a number of Romanesque churches from the 12th – 13th c. c. Stone art from the Romanesque period abounds in images of real and imaginary animals suggesting the temptations of the evil, the punishment of the sinful souls and the Apocalypse.

The stylistic and iconographic characteristics refer the relief under examination to the first half of the 13th c. Romanesque inventory is readily distinguished in the inventory of the capital from the Palace on Tsarevets, while the workmanship is rather associated with the stylistic approach of the Byzantine sculptors from the late 12th c., where the reliefs stand out with their artistic purity and elegance of the lines and forms. The point that there are no other works of similar stylistics from the vicinity of the mediaeval capital city, Tarnovo, support the assumption that the capital might have been imported or brought as trophy from elsewhere.

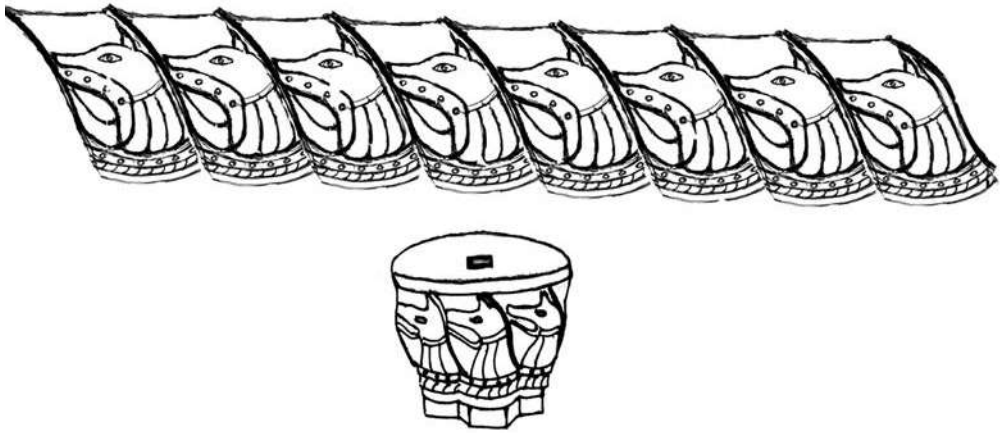
*Обр. 1. Мраморен капител с кучета от Двореца на Царевец
(фотография на терена, 1953 г., фотоархив на НАИМ).*

*Fig. 1. A marble capital with dogs from the Palace on Tsarevets
(field photo, 1953, photo-archive of National Institute of Archaeology with Museum).*

*Обр. 2. Мраморен капител от Двореца на Царевец
(фотографии от различни позиции).*

*Fig. 2. A marble capital from the Palace on Tsarevets
(pictures from different positions).*

Обр. 3. Графична реконструкция на капитела и композицията върху него (Д. Косева).

Fig. 3. Graphic reconstruction of the capital and the composition on it (D. Koseva).

Обр. 4. Релеф, от украсата на южния портал на църква от полуостров Jylland, Дания, XIII в. (по http://www.fotoviajero.com/de/tags/medieval-bestiarium/romanische-hauptstadt-geflugelte-hund-zahlen_1028).

Fig. 4. A relief from the decoration of the south gate of a church on Jylland peninsula, Denmark, the 13th c. (after http://www.fotoviajero.com/de/tags/medieval-bestiarium/romanische-hauptstadt-geflugelte-hund-zahlen_1028).

Обр. 5. Капител от катедралата на манастира „San Pedro“, Soria, Испания от XII в. (no http://www.fotoviajero.com/search/Soria/capitel-romanico-figuras-caninas-aladas_1028).

Fig. 5. A capital from the cathedral in San Pedro Monastery, Soria, Spain from the 12th c. (after http://www.fotoviajero.com/search/Soria/capitel-romanico-figuras-caninas-aladas_1028).

Обр. 6. Релефи от южния портал на църквата „Св. Богородица и св. Давид“, Килпек, Herefordshire, края на XII в. (no <http://www.alamy.com/stock-photo/kilpeck-church.html>)

Fig. 6. Reliefs from the south gate of the Church of St Mary and St David, Kilpeck, Herefordshire, late 12th c. (after <http://www.alamy.com/stock-photo/kilpeck-church.html>)

Обр. 7. Фриз около входа на романска катедрала на „La Canonica“, Mariana, Корсика, XII в. (no <http://www.alamy.com/stock-photo-animal-stone-sculptures-above-west-door-of-the-romanesque-cathedral-22050597.html>)

Fig. 7. A frieze around the entrance of the Romanesque Cathedral La Canonica, Mariana, Corsica, the 12th c. (after <http://www.alamy.com/stock-photo-animal-stone-sculptures-above-west-door-of-the-romanesque-cathedral-22050597.html>)

Обр. 8. Релефна украса на капител от енорийската църква „Св. Михаил и св. Мария“ в Melbourne, Derbyshire, Англия от началото на XIII в. (no <https://www.church+in+melbourne+derbyshire+england&biw=1040&bih=712&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiD5v7L7qnNAhUH1hQKHb3wD90QsAQIWg&dpr=1#imgrc=pj0rzmEcoxVO-M%3A>)

Fig. 8. Relief decoration of the parish church of St. Michael and St. Mary in Melbourne, Derbyshire, England from the early 13th c. (after <https://www.church+in+melbourne+derbyshire+england&biw=1040&bih=712&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiD5v7L7qnNAhUH1hQKHb3wD90QsAQIWg&dpr=1#imgrc=pj0rzmEcoxVO-M%3A>)

Обр. 9. Релеф от фасадата на енорийската църква „Вси светии“ в Lathbury, Англия от началото на XIII в. (no <http://www.crsbi.ac.uk/site/3133/>)

Fig. 9. A relief from the façade of the All Saints parish church in Lathbury, England from the early 13th c. (after <http://www.crsbi.ac.uk/site/3133/>)

Обр. 10. Фасадна украса на романската църква „San Vito sul Cesano“, Италия. (XII в.) (по <https://www.pinterest.com/pin/33565959699665810/>)

Fig. 10. Façade decoration of the Romanesque church of San Vito sul Cesano, Italy (the 12th c.) (after <https://www.pinterest.com/pin/33565959699665810/>)

Обр. 11. Релеф, открит в базиликата на нос Скамни в гр. Созопол, датиран от XII–XIII в. (по Кр. Панайотова. Свещеният нос Скамни – гр. Созопол. // Каталог на изложба „Българска археология 2011“, С., 2012.)

Fig. 11. A relief found in the basilica on the Skamni cape in the town of Sozopol, dated to the 12th–13th c.c. (after Kr. Panayotova. The holy cape of Skamni – the town of Sozopol. // Catalogue of the 2011 Bulgarian Archaeology exposition, S., 2012.)

СЪРМЕНИ МАТЕРИАЛИ ОТ ГРОБ В СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА КРАЙ СЕЛО ГОРСКО НОВО СЕЛО, ОБЩИНА ЗЛАТАРИЦА, ОБЛАСТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Иван Чокоев

През 2004–2006 г. Й. Алексиев и К. Дочев извършват археологическо проучване на останките от средновековна църква в околностите на с. Горско Ново село, община Златарица, област Велико Търново. Тя е еднокорабна, едноапсидна с главен вход от запад и допълнителен от юг. Вътрешните размери на наоса са 6,60 x 4,40 м, а притворът е 4,40 x 2,60 м. Отвън църквата е имала керамопластична украса, а вътре са разкрити частично запазени стенописи и няколко гроба. Около храма е локализиран некропол, от който са проучени около 30 гроба. В наоса на църквата са открити три гроба, а в притвора, от двете страни на входа, – два. В североизточната част на притвора са намерени костните останки на млад подрастващ индивид¹ с дължина 118 см – гроб № 1 (Обр. 1) (Алексиев, Дочев 2005, 296–298; Алексиев 2006, 284–288; Алексиев 2007, 413–416).²

При разчистването на скелета върху лобната част на черепа са намерени сърмени нишки, а в долната част на бедрените кости – тъмни петна. Поради тези причини бях извикан на археологическия обект.³

Част от костите бяха оцветени в кафяво, но не бяха забелязани следи от текстил. При фалангите на ръката бяха открити два фрагментирани пръстена (Алексиев 2006, 287). Черепът, заедно с околната укрепена пръст, бе пренесен в Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – Велико Търново, където находката бе допроучена.

Черепът бе полегнал надясно, като на място е останала долната челюст. Той се оказа премазан от тежестта на пръстта. От двете страни на черепа бяха открити масивни сребърни обеци – големи кръжила с по-една куха сфера, ограничени от двете страни с филигранни намотки по около 5 мм всяка (Алексиев 2006, 287). По мястото на откриване тези украшения трябва да са по-скоро обеци, а не наушници, въпреки сравнително дебелото си кръжило.

При изследването на пръстта от горната част на черепа бяха открити само отделни метализирани нишки (Ил. 1–2)⁴. На други места не бе открита сърма. Метализираните нишки са от типа „предена“ сърма. Металната лентичка от позлатено сребро⁵ е била увита около някаква текстилна сърцевина (ядро),

която напълно е изтляла (Ил. 3). Поради този факт може да се предположи, че сърцевината е била ленена. От една страна, ленът много рядко се запазва в почвени условия, а от друга изследването на откриваните при археологически разкопки текстилни останки показва, че те и съответно ядрото на сърмата най-често са от коприна, която има много по-големи шансове за съхраняване⁶. Освен това прави впечатление и доста добрата съхраненост на металната лентичка от сърмата. За корозията на среброто в метализираните нишки спомага сярата, съдържаща се в коприната. При нейната деструкция се отделят серни съединения, които атакуват среброто, и съответно то се открива в по-лошо състояние.⁷

Според част от литературата върху историята на стария текстил сърмата, произведена във Византия, Испания, а по-късно и в Италия, има копринена сърцевина, докато в Египет, Близкия и Средния Изток тя е ленена (Ržiga 1932, 405; Фехнер 1971, 215; Фехнер 1972, 200; Инкова 1979, 21, 40). В по-новата литература за сърмените нишки от XIII–XIV век се представят по-други данни. L. Monnas отбелязва, че в Италия по това време използвали копринени, памучни или ленени нишки за сърцевина на метализираните нишки (Monnas 2009, 7). M. Járó събира и обобщава данните от публикувани изследвания на различни по тип сърмени нишки. Те показват, че копринена сърцевина е използвана в сърмата с позлатени сребърни лентички във Франция, Италия, Германия, Англия, Испания, Сицилия (Járó 1990, 49, Tabl. 2). В сърмените нишки с позлатен органичен носител като сърцевина в Западна Европа (Италия и Германия) е влагана коприна и лен, в Испания⁸ – също коприна и лен, в Близкия Изток – лен, памук, коприна (Járó 1990, 52, Tabl. 3). Освен това от XIII век има засилен износ на сърмени нишки от Западна Европа в източна посока (Balletto 1986, 277–278, no. 24; Pegolotti 1936, 36, 61, 71, 90–91; Jacoby 2004, 237–238). Вижда се, че природата на сърцевината на сърмата от Горско Ново село, а в случая тя е и предполагаема, не може да ни насочи към евентуалния произход на текстилното изделие.

Позлатата на сребърната лентичка от сърмата, намерена в църквата край с. Горско Ново село, е със светложълт цвят. Този цвят се наблюдава при позлатените сребърни накити, откривани в средновековните некрополи от XIV век. Светложълтият – по-студен цвят, на сърмата от Горско Ново село доста я отличава от позлатените сърмени нишки в различните текстилни останки, намерени в гробове от дворцовата църква на Царевец във Велико Търново. Плътната позлата на тези нишки има наситен тъмножълт цвят, характерен за висококаратното злато.⁹

Сребърните лентички на сърмените нишки от Горско Ново село са едностранно позлатени (Ил. 4). Известни са два способа за изработване на позлатени сребърни лентички, предназначени за сърмените нишки. При по-стария лентичките са изрязвани от изчукана позлатена от едната страна сребърна пластина, а през втората половина на XVI век започват да валцуват фини позлатени сребърни жички. Оттук и позлатата на тези лентички е двустранна,

а широчината им – равномерна (Bock 1884; Falke 1921; Weibel 1952; Braun-Ronsdorf 1961, 2–16; Schuette, Müller-Christensen 1963; Geijer 1979; László 1983, 293–306; Wilckens 1991; Járó 2005, 67–89).

Широчината на позлатената сребърна лентичка, използвана за разглежданата сърма от Горско Ново село, е около 0,25 мм, но на места варира от 0,12 мм до 0,35 мм.¹⁰ Дебелината ѝ е под 0,005 мм. Наблюдаващата се неравномерна широчина на металната лентичка е една особеност, която не говори за много високо качество на вложените материали в сърмата от Горско Ново село (Ил. 5). При металните лентички, получени чрез изрязване, обикновено се забелязва изтъняване – по-точно намаляване на широчината в краищата, докато в разглежданата сърма редуващи се по-тесни и по-широки участъци се долавят по цялото протежение на позлатените лентички.

От друга страна сърмената нишка, получена от обвиването на позлатената сребърна лентичка около текстилна сърцевина, е тънка – около 0,25 мм, като варира от 0,24–0,28 мм. Това обстоятелство я прави доста фина и съответно подходяща за тясната 5–6 мм, сърмена лента (ширит). В случая срещашата се на места неравномерност в широчината на вложената метална ивичка в сърмата не се забелязва.

За изтъкване е фактът, че в снаждането на металните ивички при усукването им около текстилното ядро (Ил. 6.) не се забелязва удебеляване и съответно огрубяване на сърмата, което говори за много висок професионализъм на производителите. Между впрочем писмените документи показват, че за изработването на сърмените нишки през Средновековието е съществувало разделение на труда – едни са изготвяли позлатените лентички, а други – обвивали с тях текстилното ядро (Monnas 2009, 7). За сърмените нишки от Горско Ново село може да се каже, че точно последните са били твърде добри в занаята си.

Отделните сърмени нишки бяха открити върху лоба на черепа в хоризонтална ивица с дължина около 60 мм и широчина до 10 мм. Не бяха намерени следи от неметализиран текстил. Видът на сърмените нишки, въпреки че повечето са разтеглени, показва, че са от изделие, в което тези нишки през 5–6 мм обръщат посоката си на 180° (Ил. 7). Може да се направи изводът, че сърмените нишки най-вероятно са вътъци от тясна тъкана лентичка с широчина 5–6 мм и дължина около 100–120 мм.¹¹

Според проучвателя на археологическия обект край с. Горско Ново село Й. Алексиев некрополът при средновековната църква има три периода. Най-ранни са гробовете в наоса. Те предхождат изграждането на църквата. При съществуваща църква са двата гроба в притвора, а след разрушаването ѝ са гробовете около нея. Археологът отнася изграждането на църквата към 30-те години на XIII век, което според него е свързано с цар Иван Асен II (1218–1241). По-скоро към втората половина на XIII век отнася стенописите в храма техния изследовател – М. Прашкова (Прашкова 2011, 71–75). Църквата е съществувала до средата на XIV век, когато е била разрушена и около нея възниква некро-

полът (Алексиев 2006, 288). В тази хронологическа схема гроб № 1 от притвора на църквата, в който са открити изследваните тук метализирани нишки, се датира най-общо от средата на XIII до средата на XIV век.

Сърменото изделие, от което произхождат въпросните метализирани нишки, вероятно е елемент от украса за глава: пришитата златна лентичка към нея. От друга страна подобно на някои ленти, като тези намерени в гроб № 28¹ (Чокоев 1998, 286–288) и гроб № 91¹ (Тотев 2001, Обр. VIII)¹² от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в столичния през XIII–XIV век Търнов, тя може да е декорирала челото. Евентуално над нея се е развивала сложна украса за глава, но без метализирана тъкан, поради което не са останали никакви други следи от премяната. Посочените два гроба от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ могат да бъдат отнесени към XIV век.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Епифизите на костите са отделени.
- ² Гробът е открит през септември 2005 г. (Алексиев 2006, 287).
- ³ Изказвам своята признателност към доц. д-р Й. Алексиев и доц. д-р К. Дочев за доверието и възможността да публикувам резултатите от проучването си върху текстилните материали от гроба.
- ⁴ Илюстрациите без посочен произход са на автора.
- ⁵ В публикацията е отбелязано „запазени са златните нишки“, но в действителност за сърмените нишки са използвани позлатени сребърни лентички (Алексиев 2006, 287).
- ⁶ За деструкцията на различните по природа текстилни влакна вж.: Инкова 1985, 17–48.
- ⁷ В публикацията на проучвателя на църквата и гробовете е записано, че за сърмата е използван копринен конец (Алексиев 2006, 287), но както се вижда няма данни за влагането на коприна в изследваните метализирани нишки.
- ⁸ През Средновековието испанското текстилно производство спада към източното.
- ⁹ Наблюдения на автора.
- ¹⁰ Измерванията са извършвани с окуляр микрометър на стереомикроскоп Optika модел SZM.
- ¹¹ Не може съвсем да се изключи и възможността сърмените нишки да произхождат от везба, тъй като при нея те също обръщат на 180°. Във везбите от XIII–XIV век са везали със сдвоена нишка, каквито не се наблюдават сред наличните сърмени останки. Това обстоятелство намалява вероятността със сърмата да е било везано. Ако все пак това е било везба, то тя е била лентовидна с посочените по-горе размери – широчина 5–6 мм и дължина около 100–120 мм.
- ¹² Вж. също и корица на сп. Археология, 2001, 1–2.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 2006: Й. Алексиев. Проучвания на средновековна църква при с. Горско Ново село, община Златарица. – В: Археологически открития и разкопки през 2005 г., София, 2006, 284–288.

Алексиев 2007: Й. Алексиев. Археологически разкопки на средновековна църква в с. Горско Ново село, община Златарица. – В: Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, 413–416.

Алексиев Дочев 2005: Й. Алексиев, К. Дочев. Археологически разкопки на средновековна църква при с. Горско Ново село, община Златарица, през 2004 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2004 г., София, 2005, 296–298.

Инкова 1979: В. Инкова. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. София, 1979.

Инкова 1985: В. Инкова. Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. – Във: Въпроси на консервацията и реставрацията. 2, София, 1985, 17–48.

Прашкова 2011: Новоразкрити стенописни фрагменти в средновековната църква в Горско Ново село. – В: Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа. Сборник с доклади от международна научна конференция, 2009 г., София, 2011, 69–77.

Тотев 2001: К. Тотев. Царската църква „Св. четиридесет мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически проучвания). – Археология, 2001, 1–2, 30–46.

Фехнер 1971: М. В. Фехнер. Шелковые ткани как источник для изучения экономических связей Древней Руси. – В: История и культура Восточной Европы по археологическим данным. Москва, 1971, 207–227

Фехнер 1972: М. В. Фехнер. Ткань с изображением львов и птиц из великокняжеской гробницы во Владимире. – В: Новое в археологии. Москва, 1972, 198–201.

Чокоев 1998: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – Известия на исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 282–296.

Balletto 1986: L. Balletto. Fonti notarili genovesi del secondo Duecento per la storia del Regno latino di Gerusalemme. – In: G. Airdi, B. Kedar (eds.). I comuni italiani nel Regno crociato di Gerusalemme, Collana storica di fonti e studi, diretta da G. Pistarino 48, Genoa, 1986.

Baumgartel-Fleischman 1983: Baumgartel-Fleischman, R. Ausgewählte Kunstwerke aus dem Diözesanmuseum Bamberg. Bamberg, 1983.

Bergstrand, Hedhammar, Nord, Tronner 1999: M. Bergstrand, E. Hedhammar, A. G. Nord, K. Tronner. All that Glitters is not Gold: An Examination of Metal Decorations on Ecclesiastical Textiles. – In: Preprints of the 12th Triennial Meeting of the International Council of Museums – Committee for Conservation. Lyon, 1999, II, p. 623.

Bock 1884: F. Bock. Goldstickerei und Webereien in alter und neuer Zeit und das dazu verwandte Goldgespinnst. Nürnberg, 1884.

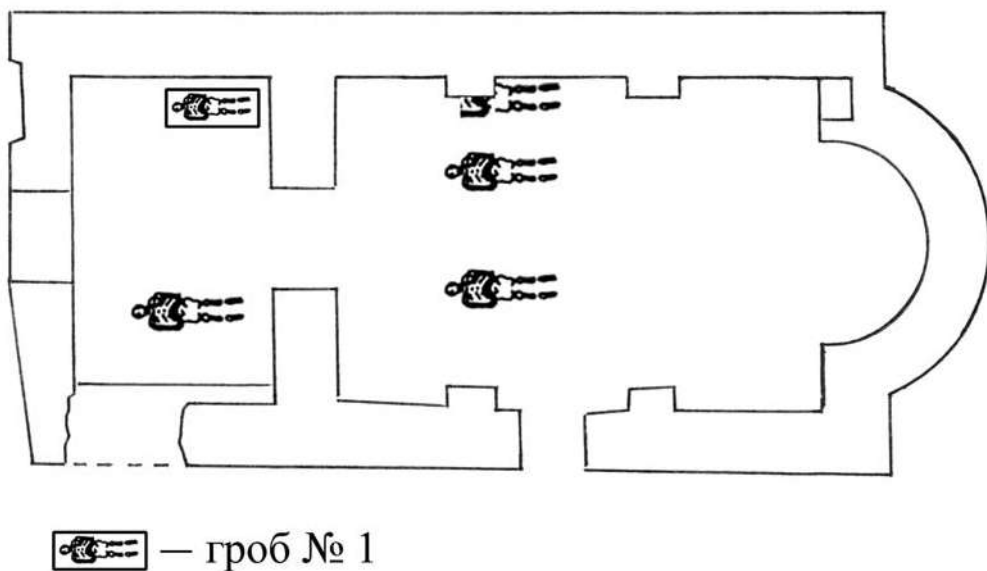
- Braun-Ronsdorf 1961:** M. Braun-Ronsdorf. Gold and Silver Fabrics from Medieval to Modern Times. *Ciba Review*, 1961, 3, 2–16.
- Falke 1921:** O. v. Falke. *Kunstgeschichte der Seidenweberei*. Berlin, 1921.
- Geijer 1979:** A. Geijer. *A History of Textile Art*. Leeds, 1979.
- Jacoby 2004:** D. Jacoby. Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West. – *Dumbarton Oaks Papers*, 58, 2004, 197–240.
- Járó 1990:** M. Járó. Gold embroidery and fabrics in Europe: XI–XIV centuries. – *Gold Bulletin*, 23, 1990, 2, 40–57.
- Járó 2005:** M. Járó. The Gold Threads in the Hungarian Coronation Mantle. – In: I. Bardoly (ed.) *The Coronation Mantle of the Hungarian Kings*. Hungarian national Museum. Budapest, 2005, 67–89.
- László 1983:** E. László. Művészi szövetneműek [Artistic textiles]. *Régiségek könyve*. P. Voit (ed.). Budapest, 1983, 293–306.
- Monnas 2009:** L. Monnas. Merchants, princes and painters: silk fabrics in Italian and Northern paintings 1300–1550. Yale University Press. New Haven, London, 2009.
- Ržiga 1932:** V. F. Ržiga. О тканях до-монгольской Руси. – *Byzantinoslavica*. IV, 1932, 399–417.
- Pegolotti 1936:** Francesco Balducci Pegolotti. *La Pratica della Mercatura*. A. Evans (ed.). Cambridge, 1936.
- Schuette, Müller-Christensen 1963:** M. Schuette, S. Müller-Christensen. *Das Stickereiwerk*. Tübingen, 1963.
- Weibel 1952:** A. Weibel. *Two Thousand Years of Textiles*. New York, 1952.
- Wilckens 1991:** L. v. Wilckens. *Die textilen Künste. Von der Spätantike bis um 1500*. München, 1991.

GOLD-THREAD MATERIALS FROM A GRAVE
IN A MEDIAEVAL CHURCH NEAR THE VILLAGE OF
GORSKO NOVO SELO, ZLATARITSA MUNICIPALITY,
DISTRICT OF VELIKO TARNOVO

Ivan Chokoev

(Abstract)

A grave of a girl was unearthed during archaeological excavations of a mediaeval church near the village of Gorsko Novo Selo, Zlataritsa Municipality, district of Veliko Tarnovo. Fine metal threads (0,25 mm thick) were found on the forehead – a silver strip, gilded on the one side, and wound around a textile core. The latter was completely destroyed. The metal threads are most probably weft from a narrow woven ribbon about 5–6 mm wide and 100–120 mm long. The item was probably a component of a headgear. Judging by the archaeological situation the grave can be generally dated to the period from the mid-13th to the mid-14th century.

Обр. 1. План на църквата край с. Горско Ново село с мястото на гроб № 1, в който е открита сърмата (по Й. Алексиев 2007).

Fig. 1. Plan of the church near the village of Gorsko Novo Selo with the location of grave No 1 where the metal threads were unearthed (after Y. Alexiev 2007).

КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН БОЕН НОЖ-ТЕСАК ОТ ЕКСПОЗИЦИЯТА НА МУЗЕЙ „ВЪЗРАЖДАНЕ И УЧРЕДИТЕЛНО СЪБРАНИЕ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Деян Рабовянов

Предмет на изследването е един боен нож-тесак¹, изложен в експозицията на Музей „Възраждане и Учредително събрание“, който е част от РИМ – Велико Търново.² Оръжието е записано в музея с пол. инв. № 703 като „меч-палаш от XV в.“, предаден от АИМ – БАН (сега НАИМ при БАН) през 1985 г. Тази оскъдна информация показва, че той произхожда от археологическите проучвания на Царевец във Велико Търново. За съжаление липсват други данни, които да подсказват от коя част на крепостта и от каква среда идва тази находка.

Оръжието има прав едноостър клин (Обр. 1), който в края си се стеснява асиметрично – по-изразено към страната на режещия ръб, оформяйки връх. С лек отстъп от към страната на режещия ръб клина преминава в пластината за закрепване на дръжката. Тя има форма на силно издължен трапец с разширяващ се край. В отвор в основата на дръжката, перпендикулярно на острието, е вмъкнат малък предпазител. Той представлява кръгла пластина с диаметър 3 см, дебела в основата си 0,5 см, която се стеснява към отчупения си връх. На противоположната страна на дръжката не са запазени следи от издатъка-нит за закрепване на този предпазител. Почти по цялата дължина на острието, под гърба на клина, откъм страната на издаващия се предпазител се забелязва силно обезличен плитък жлеб, широк около 2,3 см. Под него клина се стеснява, за да оформи режещия ръб. Този жлеб достига до скосяването на клина, оформящо върха, като продължава и на пластината на дръжката. Там горния ръб на дръжката се издава над жлеба, а тила на пластината е заоблен. На около 1 см от края на дръжката е запазен един железен нит за прикрепването на пластините от органичен материал – дърво, кост, които са я оформяли. Той има дебелина 0,55 см и се издава на 0,5 см пред заоблената повърхност на тила на пластината на дръжката. Като се изключи този нит и предпазителя на дръжката на оръжието липсват следи от други отвори. Тесака има следните размери:

- обща дължина: 55,3 см;
- дължина на острието: 43,3 см;
- ширина на острието: 3,8 см;
- ширина на острието на 5 см зад върха (при стесняването): 3,1 см;
- дебелина на острието в основата: 0,57 см;

- дебелина на острието в средата на клина: 0,4 см
- дебелина на острието при върха: 0,3 см;
- дължина на пластината за дръжката: 12 см;
- ширина на дръжката в края: 3,2 см;
- ширина на дръжката при основата: 2,7 см;
- дебелина на дръжката: 0,6 см;
- тегло: 250 гр

Третирането на оръжието с киселинен агент по време на неговата консервация е довело до частично унищожаване на режещия ръб, а вероятно и на леки промени във формата на острието (Обр. 1). Това, наред с покриването на предмета със смоли и предпазен лак напълно прикрива оригиналната повърхност на метала и практически е унищожило следите от клейма, които биха могли да дадат допълнителни данни за датировката и произхода на тесака. Тъй като няма видими следи от запълнени отвори върху дръжката на оръжието трябва да приемем, че двете пластини от органичен материал, които са я оформили са били държани на място от нита в краят ѝ и от цилиндричното тяло на напречния предпазител. Липсват следи тесака да е имал предпазител-кръстачка, т.е. той може да се причисли към по-просто устроените оръжия от този вид, при които защитата на ръката се осигурява само от малката пластина, издаваща се от едната страна на дръжката.

Липсата на данни за средата на намиране и отсъствието на запазени клейма върху тесака предопределиха неговите произход и датировка да се определят на база формално-типологическите му особености. Оръжието от този вид – бойни ножове, не са непознати на Балканите (Minić, Vukadin 2007, 119–121; Sijarić 2004, 86–91) и в частност в българските земи през периода на Второто българско царство. Такива са откривани в цитаделата на Червен (Нешева 1985, 182, обр. 69в), в крепостта Аневско кале до Сопот (Джамбов 1991, 87, обр. 60а), на Трапезица и Царевец във Велико Търново (Рабовянов 2015, 225). Техния брой постоянно се увеличава, което дава известна представа за популярността на бойните ножове в комплекса на въоръжението на Второто българско царство. Специфичната форма и предпазителя на тесака от музея „Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново обаче изключва той да бъде отнесен към паметниците с домашен произход. Той принадлежи на една многобройна група оръжия за близък бой които получават разпространение между XIII и XVI в. в големи части от Европа между Източна Англия и Елзас на запад, Трансилвания и Прибалтика на изток и Северна Италия на юг. Най-голяма популярност те придобиват обаче през XV и XVI в. в територията на днешните Чехия, Словакия, Източна Германия, Югозападна Полша и Северна Унгария (Kalmar 1971, 117–118; Marek 2006, 206; Michalak 2005; Žákovský 2013; Žákovský 2014, 13–31). Имено към произход от този регион насочват и характерните черти на оръжието.

Формата и пропорциите на острието го свързват с тесаците с клин от типове А3 и А4 по развитата от П. Заковски типология³, но размерите му го по-

ставят по-скоро в А4 (Žákovský 2014, 208–212). Типични за Централна Европа, те са популярни през целия XV и началото на XVI в. Опростеният кръгъл напречен предпазител попада в тип t5 от използваната по-горе типология, който е характерен за целия XV в. (Žákovský 2014, 422–425, obr. 365). Преки аналогии на тесака от Велико Търново откриваме основно в централноевропейския регион – Словакия, Чехия, Силезия и Полша (Обр. 2.2–4) (Michalak 2005, 95, 106, Рyc. 31–3; Marek 2006, Рyc. 1a, c, 4a-c; Žákovský 2011; Žákovský 2014, kat. № 50, 56, 100, 104). Всички те са датирани в по-широки или по-тесни граници в рамките на XV – началото на XVI в. За съжаление това са оръжия в по-голямата си част произхождащи от недатирана среда. Това възпрепятства търсенето на изразена зависимост между формата и предназначението на острието и датировката, особено когато се отнася за мултифункционално оръжие каквото е тесака от Велико Търново (Обр. 1).⁴

Оръжията от този вид не са изключение в българските музейни колекции. През последните петнайсетина години бяха публикувани над 10 тесака с различни форма и размери (Парушев 1999, 141–143; Парушев 2004, 33–41; Парушев 2008, 240–241; Плетньов 2000, 196–197, обр. 16). Два от тях (Парушев 2004, №2, Таб. 2, 2а; Парушев 2008, №2, обр. 2а, б) дори демонстрират близост, но не и еднаквост с тесака от Търново (Обр. 2.1). Изследователите, които са ги публикували традиционно ги свързват с похода на полско-унгарския крал Владислав III Ягело през Северна България през 1444 г. и то най-вече с предполагаемите сражения между отстъпващите след поражението при Варна кръстоносци и преследващите ги османци (Парушев 2004, 33; Парушев 2008, 239). Всъщност с военните действия през 1444 г. е свързано не малко на брой и разнообразно като характер въоръжение.⁵ Достоверността на тази атрибуция обаче би трябвало да се подложи на известна доза съмнение. Голяма част от представеното въоръжение произхожда от иманярска дейност. Тоест, авторите априори са приели за достоверни представените им несигурни данни за мястото и обстоятелствата на намиране. Много от публикуваните паметници имат широка датировка. Факт, който е посочван от изследователите, но е игнориран при обвързването им със събитията от 1444 г. Трябва да се има предвид възможността оръжия, които като датировка биха могли да бъдат използвани по време на похода на Владислав III Ягело да са „намерили“ своя път до българските земи в един по-късен период и по друг начин. Като пример за подобни възможности можем да посочим, че през втората пол. на XV и началото на XVI в. Османската империя води почти непрестанни военни действия с Унгарското кралство.

Разбира се за част от публикуваното въоръжение с Централно- и Западно-европейски произход може да се предположи връзка с кръстоносната армия. В полза на това свидетелстват не само датировката му, но най-вече мястото на откриване. Такива например са шлема произхождащ от лозята над кв. Владиславово на Варна (Димитров, Хрисимов 2006, 84–95), едноострите мечове-палаши, открити при с. Изворско, Варненско и същия квартал Владисла-

вово (Плетньов 2000, 196–197, обр. 16; Парушев 1999, 141–143, сн. 11–13). Съществуват обаче и примери, когато видимо по-късно от похода през 1444 г. оръжие е обвързвано с него.⁶

Всичко това дава основание за допълнително внимание при представянето на тесака от Велико Търново. Неговите форма и характеристики го определят като оръжие с централноевропейски произход, което може да бъде датирано в широките рамки на целия XV в. Произхода му – от цитаделата на Търново Царевец, вероятно би изкушила някои изследователи да го свържат с военните действия, водени от кръстоносците на Владислав III Ягело и Янош Хуняди в района на Горна Оряховица и Велико Търново (Кузев 1973, 139–143; Тошев 2015, 396–403; Цветкова 1979, 303). Едно такова атрибутиране обаче трябва да се отхвърли дори с риск паметника да бъде по-малко „интересен“. Причините за това са няколко. На първо място, в късносредновековна България е съществувала традиция в употребата този вид оръжия още преди османското завоевание. Наред с това през XV в. Османската империя води военни действия с райони, където употребата на тесаци също е била популярна. Това създава предпоставки за възприемане на този вид въоръжение независимо от кръстоносните походи през 1443–1444 г. При условие, че с изключение на общата информация „от Царевец“ нямаме други данни за оръжието, личното мнение на автора е, че тесака от Музей „Възраждане и Учредително събрание“ трябва да се разглежда като пример за проникването на централноевропейско въоръжение в балканските провинции на Османската империя и като паметник, обогатяващ представата ни за този все още слабо познат етап от военното дело по българските земи.⁷

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В българския език липсва термин с домашен произход за назоваването на този вид оръжие. То най-често е право и по-късо от меча и сабята едноостро оръжие, което е наричано на различни езици *falchion*, *tesak*, *dussak*, *kord* и т. н. Автора приема тук названието „тесак“, което вече е навлязло в българската военна терминология за паметници от този вид от периода XIX–XX в.
- ² Изказвам своите благодарности на д-р Иван Църков, директор на РИМ – Велико Търново за предоставената възможност да изследвам този паметник, и на Михаил Стойчев, Уредник в отдел „Фондове и Научен архив“.
- ³ Използван е дисертационния труд на чешкия изследовател П. Заковски (Žákovský 2014), който засега е най-пълното изследване на оръжията от този вид за района на Централна Европа.
- ⁴ Полския изследовател Л. Марек в една своя публикация представяща тесаци от Силезия например счита, че за оръжията от първата половина на XV в. е характерно острие подходящо за мушкане, докато за тези от втората половина на столетието доминират по-пригодните за сеч (Marek 2006, 206).
- ⁵ Виж: Апостолов 1983, 100–109; Апостолов 1987, 80–84; Кузев 1973, 149, Табл. I–III, обр. 2; Парушев 1999, 141–143; Парушев 2000, 89, 91; Парушев 2004, 33–44; Парушев

- 2008, 239–257; Парушев 2008а, 258–265; Плетньов 2000, 195–198; Димитров, Хрисимов 2006, 84–95; Димитров, Хрисимов 2008, 227–238; Jotov 2015, 91–104.
- ⁶ Биха могли да се посочат например една „шпага“ (Парушев 2008а, 258–265) и публикуваните от същия автор бойни чукове (Парушев 2008, 241–242, 247–249, обр. 5–11), които не биха могли да бъдат по-ранни от XVI в.
- ⁷ Идентичен пример за оръжие от този тип произхождащо от български средновековен град е един сходен по размери и със същата датировка тесак открит в църква № 6 в Червен. Той е отбелязан като средновековен от публикувалата материалите В. Нешева (Нешева 1985, 182, обр. 29) и е онагледен със снимка на дръжка и описание. Инвентарираното в музея оръжие с № III – 1222 обаче очевидно не принадлежи на периода на Второто българско царство и със сигурност не може да се свърже с публикуваната от Нешева дръжка, която е част от друг боен нож. Благодаря на колегата С. Великова от РИМ – Русе, която ми предостави възможност да разгледам въоръжението във фонда на музея, което предстои да бъде представено в наша съвместна публикация.

ЛИТЕРАТУРА

Апостолов 1983: Ш. Апостолов. Средновековно оръжие и снаряжение в парка музей на бойната дружба 1444 г. във Варна. – Известия на Националния военноисторически музей, V, 1983, 100–109.

Апостолов 1987: Ш. Апостолов. Оръжие и снаряжение от похода и полесражението край Варна през 1444 г. – Известия на Националния военноисторически музей, VII, 1987, 80–84.

Джамбов 1991: Ив. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991.

Димитров, Хрисимов 2006: Ст. Димитров, Н. Хрисимов. Една реликва от Паметната битка на народите край Варна (10 ноември 1444 г.). – Известия на народния музей Варна, XLII (LVII), 2006, 84–95.

Димитров, Хрисимов 2008: Ст. Димитров, Н. Хрисимов. Предпазна яка (goggerin) на участник в похода на крал Владислав III Ягело през 1444 г. – Известия на народния музей Варна, XLIV (LIX), 2008, 227–238.

Кузев 1973: А. Кузев. Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна. – Известия на народния музей – Варна, IX (XXIV), 1973, 139–152.

Нешева 1985: В. Нешева. Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обушарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов. – В: Средновековният Червен. Том 1. Цитаделата на града. София, 1985, 166–216.

Парушев 1999: В. Парушев. Средновековни мечове от Североизточна България. – Военно исторически сборник, LXVIII, 2, 1999, 140–144.

Парушев 2000: В. Парушев. Няколко Паметника на средновековно въоръжение от Североизточна България. – Добруджа, 17–18, 2000, 89–96.

Парушев 2004: В. Парушев. Нови находки на оръжие от кръстоносния поход през 1444 г. – Известия на народния музей Варна, XL (LV), 2004, 33–44.

Парушев 2008: В. Парушев. Оръжие и снаряжение на войската на Владислав III Ягело. Непубликувани находки. – Известия на народния музей Варна, XLIV (LIX), 2008, 239–257.

Парушев 2008а: В. Парушев. Унгарска шпага на кръстоносец от похода на крал Владислав III Ягело през 1444 г. – Известия на народния музей Варна, XLIV (LIX), 2008, 258–265.

Плетньов 2000: В. Плетньов. Два меча от времето на втория поход на крал Владислав III Ягело (1444 г.). – Acta musei Varnaensis, I, 2000, 195–198.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапевица. Том 1. Средновековният град. Велико Търново, 2015.

Тошев 2015: М. Тошев. За маршрута на кръстоносната армия предвождана от Владислав III Варненчик през Централна и Североизточна България до Шумен в 1444 година. Проблеми, теории, хипотези – опит за отговор. – В: България в европейската култура, наука, образование, религия. Част 1. Шумен, 2015, 393–409.

Цветкова 1979: Б. Цветкова. Паметна битка на народите. Варна, 1979.

Fight Earnestly... 2006: Fight Earnestly – the Fight-Book from 1459 AD by Hans Talhoffer. Transcription, translation and commentary by Jeffrey Hull. http://www.thearma.org/Fight-Earnestly.htm#.V9fRs03_qpo (2016 г.)

Jotov 2015: V. Jotov. Traces of the retreat after the battle near Varna in 1444: European weaponry and equipment discovered in North-Eastern Bulgaria. – In: Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe. Edited by Zeno Karl Pinter, Anca Nițoi. Sibiu, 2015, 91–104.

Kalmar 1971: J. Kalmar. Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.

Marek 2006: L. Marek. Średniowieczne i nowożytnie kordy ze Śląska. – Acta Militaria Mediaevalia, II, 2006, 189–206.

Michalak 2005: A. Michalak. O chronologii korda z Lutola Mokrego, pow. Międzyrzecz uwag kilka. – In: Ziemia Międzyrzecka śladami historii. Red. B. Mykietów, H. Tureczek. Międzyrzecz – Zielona Góra, 2005, 95–106.

Minić, Vukadin 2007: D. Minić, O. Vukadin. Srednjovekovni Stalać. Beograd, 2007.

Sijarić 2004: M. Sijarić. Mačevi 10.–15. stoljeća iz Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 2004.

Žákovský 2011: P. Žákovský. Tesáky s prořezávanými zástitnými trny z moravských sbírek. – Archeologické rozhledy, LXIII, 2011, 501–516.

Žákovský 2013: P. Žákovský. “... s tesákem aby žádný v městečku do krčmy nechodil, pakle bude choditi, jdi na své právo”, aneb nález tesáku v pochvě Opavy. – Časopis Slezského zemského muzea, Série B, 62, 2013, 319–338.

Žákovský 2014: P. Žákovský. Tesáky a problematica jednosečných zbraní středověku a raného novověku. Dizertační práce. Brno, 2014.

TESAK INFANTRY BLADE FROM THE LATE MIDDLE AGES
IN THE MUSEUM OF THE BULGARIAN REVIVAL AND
CONSTITUENT ASSEMBLY, VELIKO TARNOVO

Deyan Rabovyanov

(Abstract)

The subject of this paper is one tesak infantry blade from the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, localized on the hill of Tsarevets – one of the two citadels in the capital city of the Second Bulgarian Kingdom, Tarnovo.

The weapon has a straight single-blade wedge with an asymmetric top and trapezoidal handle with a round horizontal cross-guard (Fig. 1). Its total length is 55.3 cm, and the 43.4 cm long blade is 3.8 cm wide. As the object had been treated for conservation purposes, any traces of stamps on the blade had been eliminated, and the original surface of the metal had been varnished.

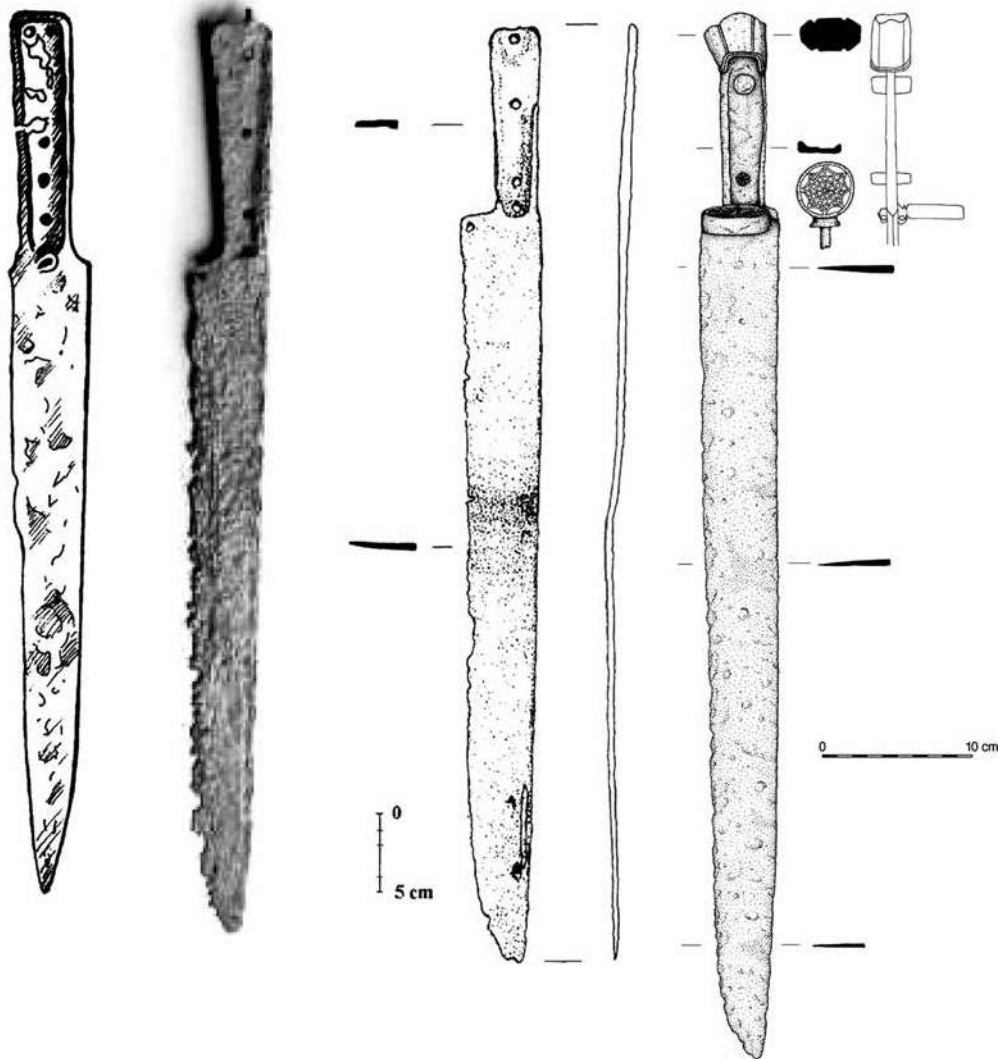
Although weapons of this type were popular during the Second Bulgarian Kingdom (the 13th – the 14th c. c.), this particular item dates back to the 15th c. and is of Central European origin (Fig. 2). Similar weapons were not unknown in Bulgaria and are traditionally associated with military operations in relation to the march of the Polish-Hungarian King Vladislav III Jagiello in 1444, ending in defeat near Varna. Such attributions, however, should be taken with a large grain of salt, and this is why the author considers the tesak from Tarnovo as an indication that Central European arms penetrated the Balkan provinces of the Ottoman Empire in the 15th c.

Обр. 1. Боев нож-тесак от Рим – Велико Търново. Сн. Д. Рабовянов.

Fig. 1. Tesak from the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo.

Photo: D. Rabovyanov

Обр. 2. Паралели на тесака от Велико Търново: 1. Боен нож-тесак от района на Дулово, по Парушев 2008, обр. 2б; 2. Боен нож-тесак от Мушковитце, Полша, по Marek 2006, Рyc. 1а; 3. Боен нож-тесак от Лутола Мокрего, Полша, по Michalak 2005, Рyc. 1; 4. Боен нож-тесак от музея в Брунтал, Чехия, по Žakovský 2011, обр. 1а.

Fig. 2. Tesak analogies from Veliko Tarnovo: 1. Tesak from the vicinity of Dulovo, after Parushev 2008, Fig. 2b; 2. Tesak from Mushkovitse, Poland, after Marek 2006, Ryc. 1a; 3. Tesak from Lutola Mokrego, Poland, after Michalak 2005, Ryc. 1; 4. Tesak from the museum in Bruntal, the Czech Republic, after Žakovský 2011, Fig. 1a.

ГОРНА ОРЯХОВИЦА – ТЪРГОВИЯ И ТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ XVIII–XIX ВЕК

Светла Атанасова

През XVIII век възрожденските селища Търново, Горна Оряховица, Арбанаси и Лясковец са икономически обвързани с конкретни търговски и производствени взаимоотношения. Тази тенденция продължава и търпи развитие през XIX в., базираща се на взаимното проникване на капитали на основата на търговски сделки, съдружия, откупки на имоти, съвместни домашни индустрии, манифактурни производства, реализиране на крупни държавни поръчки и други. Географската близост и стратегическото им местоположение са също сред определящите фактори за стопанското взаимодействие.

В началото на XVIII в. Горна Оряховица се оформя като важно търговско средище. Благоприятното географско положение на границата между Дунавската равнина и Предбалкана, наличието на плодородна обработваема земя и оживените търговски контакти със съседните селища способстват за побългаряването на селото (демографски процес, започнал още през втората половина на XVII в.) и задълбочаването на процесите на социална диференциация. На организираният седмичен пазар в Горна Оряховица се стичат стокопроизводители от Търново, Елена, Трявна, Габрово и околните села (Плетньов 1995, 6).

С развитието на стоково-паричните и капиталистическите отношения през втората половина на XVIII в. в Горна Оряховица се формира прослойката на богатите търговци и занаятчии, които се явяват посредници между производството и пазара, и в редица случаи организатори на производствено-търговски структури. Икономическите им позиции в живота на селището определят техните отговорности и привилегии пред централната власт и активното им включване в общинското управление на населеното място (Плетньов 1995, 5–6).

Със силно обществено влияние и позиции пред търновския окръжен управител през XIX в. се ползват х. Сотир Петков, х. Лазар х. Христов, х. Рачо Рачев, Атанас х. Иванов (Снегаров 1936, 43). Същите заможни граждани фигурират и в състава на създадения през 1872 г. смесен енорийски съвет, който разглежда възникналите проблеми в селищата Горна Оряховица, Лясковец, Арбанаси и Долна Оряховица (НБКМ, БИА, II. А, а. е. 2853, 2854).

Стопанският напредък на селището през XIX в. довежда до административното му израстване след Кримската война (1853–1856 г.) в център на нахия, влизаща в състава на Търновския санджак. При преброяването от 1865 г. Горна

Оряховица има 1 732 жители християни, 158 мюсюлмани, 116 цигани мюсюлмани и 60 цигани немюсюлмани (Тодоров 1972, 228). В последните десетилетия на османското владичество населението на Горна Оряховица наброява 5 044 жители, като преобладаващата част от тях са българи (Иречек 1974, 308).

През XVIII век в Горна Оряховица се развива търговията със селскостопанска продукция, а през следващото столетие се изграждат и профилирани пазарни средища. Стокопроизводители от балканските и равнинни селища предлагат стоки на специализираните пазари – птичи, зеленчуков, житен, пазар за добитък и други.

Със султански ферман от 7 януари 1837 г. пазарният ден в Горна Оряховица е определен в събота (Плетньов 2000, 152). В януарския миней на църквата „Св. Георги“ в Арбанаси е отбелязано: „На 24 септември 1816 г. дойде владиката в Търново и развалиха пазара в Горна Оряховица да бъде в събота, защото сега беше в неделя“. (Папазов 1936, 74). Приписката към Еленския препис на Паисиевата история потвърждава и взетото решение: „Да са знай кога развалиха пазара на Търново и Ряховица, че го направиха в събота на сене 1837 януария.“ (Гандев 1976, 216).

Богатият на стоки и артикули горнооряховски пазар привлича търговци от различни краища на българските земи. Местните предприемачи натрупват значителни капитали от търговия със земеделски произведения и животни. Конкретен пример в това отношение е лясковският първенец Димитър Буров, който напуска родното място и установява своите кантори в Горна Оряховица. Неговата компания търгува с пашкули, добитък, кожи, колониални стоки и спиртни напитки.

Горнооряховските търговци участват и в провежданите ежегодни панаири. Много често обаче търговските кервани стават жертва на разбойнически шайки. В един от докладите на руския консул в Русе се споменава, че „от Оряховица в Търновски окръг се отправили осем търговци християни на път (за панаира в Ески Джумая) и всички били убити от турски злодей“.

Възрожденските стопански деятели овладяват успешно вътрешния пазар и насочват своите усилия към европейските икономически центрове. За участието във външната търговия те обединяват труд и капитал, като установяват търговски съдружия. На този принцип е изградена стопанската структура на „Г. Марков, Ст. Кръстев и Ангел Тасюв“, които сключват едногодишен договор за съдружие (Плетньов 1995, 10).

Природните бедствия, посегателствата върху живота и имуществото на изявени стопански дейци и некоректното отношение от страна на централната власт в редица случаи имат негативно отражение върху развитието на търговията и търговските контакти.

В резултат на поройните дъждове в началото на октомври 1849 г. пазарът в Горна Оряховица е наводнен (Папазов 1936, 64).

Юлският миней на църквата „Св. Георги“ в Горна Оряховица от 1866 г. отбелязва стихийен пожар на търговската чаршия в Оряховица през нощта на

15 юли, в който изгарят 120 дюкяна – бакалски, абаджийски, кюркчийски и терзийски (Константинов 1969, 12).

Дописник във в. Дунавска зора от 13 май 1868 г. съобщава, че правителството конфискува от търговците зърнени храни, за да набави провизии за черкезите и абазите, преселени от Русия в българските земи: „Оряховица 14 април у нас е станала голяма скъпотия на житните плодове. Правителството взема насила у когото намери готово жито, ечемик, кукуруз, едно за редиците и друго за башибозуците“ (Дунавска зора, 26, 13.05.1868).

Неустойчивото политическо развитие и феодалните междуособици в края на XVIII и началото на XIX в. също затрудняват българската търговия и производство. Жертви на кърджалийските набези стават Горна Оряховица и Арбанаси. По-заможните търговци от Горна Оряховица се преселват в Свищов, или в съседните страни Влашко и Трансилвания. Емиграционната вълна не спира своя ход до края на първата четвърт на XIX в. (Панайотова 1995, 133).

Въпреки споменатите проблеми местната власт се стреми да прилага на практика Османското законодателство в областта на търговията, утвърдено през 50–60-те години на XIX в.

В писмо от валията на Дунавския вилает, адресирано до мюдюра на Горна Оряховица от 23 април 1874 г., са посочени условията за продажба на добитък с оглед ограничаване на възможностите за търговия с крадени животни (Веков, Груевски, Иванова и колектив 1993, 480).

С цел ограничаване на контрабандната търговия със сол и тютюн, търновският управител уведомява с писмо русенския валия, че в старата столица данъчните власти продават конфискувана стока от Горнооряховската нахия през месец юли 1874 г. (Веков, Груевски, Иванова и колектив 1993, 495).

За прилагането на Османското законодателство през третата четвърт на XIX в., свидетелства и решението на търговския съд в Търново от 20 април 1874 г., според което на търговеца хаджи Йорги Гано от Горна Оряховица е наложена глоба за неизплатени задължения към фиска в размер на 430 гроша (Веков, Груевски, Иванова и колектив 1993, 480).

В писмо от 23 август 1874 г. търновският мютесариф уведомява мюдюра на Горна Оряховица, че отдаването на къщи и търговски дюкяни под наем, следва да е съпроводено със сключени договори. При неспазването на Търговския закон нарушителите понасят съответни парични наказания (Веков, Груевски, Иванова и колектив 1993, 497).

Тук следва да споменем, че Горнооряховската община отдава свои имоти под наем – дюкяни, ханове и парцели земя на търговци и занаятчии от града. Така например Христо Пеев наема един от шестте дюкяна, собственост на общината срещу месечен наем от 30 гроша. В същото време административната институция се явява и кредитор, като отпуска заеми на нуждаещите се от средства търговци и занаятчии (Плетньов 1995, 13).

От отчета на училищното настоятелство в града през 1875 г. е видно, че реализираните приходи от наеми на общ хан са 6000 гроша, от наем на дюкя-

ни – 2 000 гроша, от лихварство – 3 000 гроша, от дискосите в църквите – 2 000 гроша, от вули и антили – 2 000 гроша и от църковни помощи – 14 700 гроша. С тези средства се покриват заплатите на учителите (НБКМ, БИА, II. А, а. е. 7803).

Горнооряховските църкви са икономически стабилни собственици на недвижимо имущество, и също подкрепят инициативите на общинското управление.

Църквата „Св. Георги“ през 1824 г. притежава 8 дюкяна, 2 декара земи, 68 черници, които отдава под наем и редовно отпуска кредити в размер на 4 754 гроша. Църквата „Апостол Петър“ притежава 1 къща, 3 дюкяна, 20 черници и дадени заеми в размер на 2 428 гроша. Църквата „Св. Атанасий“ разполага с 1 къща, 3 дюкяна и 12 черници. Най-богат собственик е църквата „Св. Богородица“, която има 16 дюкяна с годишен доход 551 гроша, други 7 дюкяна, 1 къща, 25 декара земи, 60 черници, 13 ореха, 5 оки сребро, пари в записи и наличност 17 475 гроша. Освен на частни лица настоятелството на тази църква отпуска заеми и на общината (Снегаров 1936, 37–43). Утвърдената практика за откупуването на данъците от богати търговци засяга пряко местните производители. През 1868 г. децятъкът в Търновско е откупен от крупният индустриалец Стефан Карагъзов. Той облага с данък подготвените семена за посев от горнооряховските градинари, въпреки че посадъчния материал не подлежи на фискални налози. Местните производители се оплакват на търновския управител от произволите на събирачите на децятъка. Техният протест обаче остава без последствие и те заплащат по 60 гроша на ока лучено семе (Плетньов 1995, 15).

Най-ранните сведения за развитието на стопанската дейност в Горна Оряховица се съдържат в „Регистър за поголовния данък джизие – и геберан от края на XVII и началото на XVIII в.“. От 364 облагаеми с данък мъже – християни във висока имуществена категория са посочени 19 души, от които 7 търговци и 8 земеделци. Търговците Панто Пано, Боро Сава, Нико Пано, Яно Сино, Марко Димитър, Гьон Михо и един безименен, обслужват предимно вътрешния пазар. В споменатия документ не се уточнява предмета на търговската им дейност (Мутафов 1992, 201).

От средата на XVIII в. се утвърждават първите търговци на животни, тъй като екстензивното скотовъдство добива големи размери в Горнооряховско. Те изнасят жив добитък за продажба и угояване на пазарите в Трансилвания. Значителна част от тях се ориентират към износ на обработени кожи, коприна, памучни и вълнени тъкани, връв, канап и хранителни продукти. В митническите регистри на гр. Сибиу фигурират имената на горнооряховските търговци Никола, Панго, Вота, Дойко, Мойсе, Бора, Марко, Бия и Димитър (Маслев 1991, 136–137, 262, 397). Включването на балканските земи в сферата на европейския капиталистически пазар оказва благотворно влияние за развитието на местното производство и търговия. Съобразявайки се с потребителското търсене на определени суровини и материали на външния пазар, широко разпространение добиват отглеждането на животни, преработката на животинска про-

дукция, отглеждането на зърнени храни, плодове и зеленчуци, суров тютюн, памук, лен, коноп, пашкули, сурова източена коприна и други.

През XVIII в. възрожденските търговци от Горна Оряховица изнасят стоки за външния пазар, изработени и в близките градове. Така например обработените кожи и вълнените платове са дело на търновски майстори (Панайотова 1995, 131).

Горнооряховският търговец Михал Нико се занимава предимно с износ на кожи и коприна за големите търговски центрове в Османската империя и италианските градове. Той е роден в махалата „Апостол Петър“ в Горна Оряховица през 1775 г. Първоначално практикува табашкия занаят, а по-късно започва сам да организира продажбите на своята стока. Включва се в масштабните правителствени поръчки за производството на кожи за обувки, предназначени за турската армия. Това е един от поводите да установи своята производствено-търговска дейност в Търново през 1822 г. Купува терен и построява къща в Табашката махала. Брат му Теодор Нико е уважаван лясковски търговец и предприемач (Панайотова 1994, 71–88).

През 1824 г. Михал Нико получава кредит от църквата „Апостол Петър“ за строежа на новата къща в Търново и за попълване на оборотния си капитал (Снегаров 1941, 39–41). Върху запазена и до днес стара дървена врата от дома му в Асенова махала се съдържат текстове с описания на неговите пътувания до Пиза и Бурса по дати и години, както и на видовете изнасяни стоки – предимно кожи и коприна (Панайотова 1994, 71–88).

През 1824 г. наематели на дюкяните на църквата „Св. Богородица“ са заемните жители: Слави, Янаки Георгу, Димитър Тоту, Добри Драган, Пейо бакал, Христо Динка, Петър х. Йовану, Драгановия син, Моско ковача, халача Велizar и кафене, х. Станчо и Каличогли. В същото време заеми от епитропията към храма срещу лихва от 8,5% вземат 34 горнооряховски търговци, земеделци и занаятчии: Теодор поп Мосху, Канчена, Николина, Моско Папазоглу, Боньо Илия, Янаки Заарли, Илия Кольо, Димитри Тотоглу, Параскева Трифон, Коцо Никола, Петко Рахни, х. Йован Теодору, Теодораки Григориу, Никола Казак, Геньо Христо Фигоглу, Георги Константину, Панайот х. Йовану, Христена, Кольо Христо Шопоглу, Петър Димитру, Мили Динка, Теодор Стати поп Нико, Христо Динка, Динка Лефтери, Стоян Бошняк, Динка Паницу, Елефтер Йовану, Янаки Драгану, Георги Стояну, х. Георги Вачу, Моско Панчоглу, Динка Топал и х. Станчо (Снегаров 1936, 37–43).

В Търновският църковен кодекс за 1824 г. се споменават имената на х. Калчо, който отглежда буби и търгува с коприна и Атанас х. Кируглу – собственик на воденица в Горна Оряховица (Снегаров 1941, 40–41).

Наематели на дюкяните, собственост на църквата „Св. Георги“, са горнооряховските търговци и занаятчии Моско, Христо Теодору, Параскева Койну, Ганю Пеню, Панайот Димитриу, Христо Георгиу, Ганчо Ганчу, папуджията Стойко. Епитропът Димо Моску отпуска малки парични заеми на Моско Калчоглу, Йованчо Георгиу, Недо Костоглу, Христо Георгиу, Панайот Димитриу,

Теодора Петру, Боню Илиу, Велчо, Нейко Пею, Христо Теодору, Йован Геран, Геню Пеню, Георги х. Стояну, Димитри Тотоглу, Моско Васибеки, Христо х. Пагони, Сидер Андрони, Константин Миню, Параскева, Анастас Андрони, Стефани Теодорану, Миню Христу и Константин Тоню (Снегаров 1941, 41–42, 92).

Дюкяните към църквата „Св. Атанасий“ се експлоатират от търговците Йован Гиазичоглу, уста Хусеин и чорбаджи Трифон. В същото време църковното настоятелство отпуска заеми на стопанските дейци Петко Начу, Пенчо Георгиу, Руси Миху, Пенчо Наваглу, Стоян Славу, Петър Пасана (Снегаров 1941, 42, 92).

Конкретните факти са показателни, че през първата четвърт на XIX в. значителна част от мъжкото население в селището е ангажирано със стопански дейности. Местните занаятчии – абаджии, халачи, кантарджии, сапунджии, бояджии, папукчии, кожухари, куюмджии, калпакчии, касапи и ковачи се ориентират към стокото производство и самите те организират пласирането на продукцията. Част от заможните търговци се изселват във Влашко, без да прекъсват връзките с родното място. Но друга част остават в Горна Оряховица и натрупват значителни капитали от вътрешно и външнотърговска дейност. Титлата хаджия, поставена пред собствените и бащините имена на голяма част от изброените местни първенци е белег за икономически просперитет.

Към представителите на тази прослойка принадлежат х. Йоан Теодору – собственик на дюкяни, ниви, лозя и друго недвижимо имущество; х. Симо х. Пенчу чорбаджи – собственик на търговски и производствени чаршии и кир Трифон Николау – богат търговец и епитроп на църквата „Св. Богородица“ (Панайотова 1995, 136).

През втората четвърт на XIX в. местните производители успешно влизат и в ролята на търговци. Те организират стопанските процеси, като се адаптират към изискванията на пазара, относно асортименти, видове, количество и качество. Създават трайни търговски контакти.

Представителите на посредническата търговия се ориентират към организиране и кредитиране на манифактурното производство в града. В редица случаи изкупуват годишната продукция на отделни еснафи, като договарят цената директно с техните ръководства.

Вътрешният пазар се стабилизира. В Горна Оряховица се формират стопански средища. За едно от тях се споменава в издадено удостоверение от 26 юни 1833 г. Закупен е празен парцел от 6 декара в пазара на Раховица. Крепостният акт е издаден на името на горнооряховските първенци Петър х. Йоану, х. Панайот Пенчу, Константин Йоану, Янаки Гергиу, Симо х. Пенчу, х. Христо Йоану и Яно Йовчу. Собствениците декларират пред Търновската митрополия, че приходите от това място принадлежат на горнооряховските църкви.

Около новия стопански терен се намират търговските и занаятчийски дюкяни на Инджеоглу на пътят за Лясковец, на Мулла Хасан, кафенето на Теодораки Григориу, дюкянт на Анастасия Рахноглу на пътя за Галатоница, дюкянт на хаджи Станчо на пътя за Темниско (днес с. Първомайци 1), дюкянт на

Христо Бояджиоглу, дюкянът на Яновик, дюкянът на Константин ковач по пътя за Търново (Снегаров 1936, 48–50).

Представителите на заможната търговска прослойка имат не само икономическо, но и политическо и обществено влияние в Горна Оряховица. Горнооряховските търговци Петър х. Йоану, Симеон х. Пенчу, Янаки Георгиу, х. Йоан Стефану, Йоан Пеню, Христо Йоану, Спирос Йоану, Вълчо Георгиу и Панайот Пенчу участват в управлението на селището от 1824 г. до 1833 г. (Снегаров 1935, 6–7).

През втората четвърт на XIX в. горнооряховските търговци натрупват значителни капитали от откупуването на държавни данъци. На 25 март 1846 г. търговецът Георги х. Йоану, пребиваващ в Цариград в съдружие с х. Константин Теодору, участват в подобно предприятие. Тяхната дейност е свързана със Заид Мехмед ефенди (Снегаров 1935, 8).

Формира се групата на собствениците на огромни масиви с лозови насаждения с винени сортове, достигащи до 50–60 дка. Производството на вино и спиртни напитки се превръща в една от водещите дейности на горнооряховските търговци. Така например х. Пенчо х. Панайотов завещава на своите наследници голям и малък казан за ракия от токатски бакър, две бурии по 250 ведра всяка и каца за шест кораба грозде (Снегаров 1937, 128, 135).

На основата на добре развитото скотовъдство и суватчийство широко разпространение добива и търговията с добитък. Оформя се група от хора, които се занимават с пазарната оценка на добитъка – джамбази. Обособяват се специализираните професии, свързани с производство на месо и дълбочинната му преработка и консервиране – касаплък, колбасарство, суджукарство. Еталон за качество и вкусови данни стават горнооряховският суджук, луканка, пастърма и саздърма. Към средата на XIX в. в Горна Оряховица се произвежда червиш, лой, мас, костно брашно (Панайотова 1995, 138).

С разрастването на уседналата търговия, настъпва социалното разделение на търговци на дребно и на едро. Засилва се видовата специализация. На мястото на смесените магазини се появяват дюкяни на отделни браншови организации. Оформят се специализираните търговски улици, съответстващи на 14-те еснафски организации на майсторите бакърджии, абаджии, терзии, памукчии, мутафчии, сарачи, кундурджии, ковачи, грънчари, бъчвари и други.

С развитието на търговията широко разпространение получават арабаджийството и кираджийството – производството на каруци и транспорт с каруци. Самите кираджии се превръщат и в експедитори на стоките (Панайотова 1995, 140–141).

През 50–60-те години на XIX в. солиден търговски капитал натрупва горнооряховският първенец Янко Георгиев. Според подготвеното от него завещание на 12 февруари 1863 г., той притежава къщи, ханове и свободен капитал в размер на 50 000 гроша, които дарява на своите трима синове и пет дъщери. В същото време чорбаджи Янко оставя на разположение на общината сумата от 5 000 гроша. (Снегаров 1936, 43).

За богатството и влиянието на х. Пенчо х. Панайотов съдим по оставеното от него завещание от 2 май 1873 г. Горнооряховският търговец произвежда и продава предимно вино и спиртни напитки. Той притежава търговски склад с три отделения и кантора на терзийската чаршия, два дюкяна под джамията, един под часовниковата кула, три магазина на абаджийската и два на папукчийската чаршии. Към имуществото му се прибавят една идеална част от съдружеския дюкян с х. Панайот, част от х. Ивановата салхана, дял от Тодоракевата салхана и около 2,25 дюлюма с два сайванта на лясковското джаде. Х. Пенчо х. Панайотов е собственик на 43 дюлюма земя в землището на Горна Оряховица. Участва в съдружие с х. Панайот и Стефан за управлението на две воденици в с. Сергювец (днес с. Първомайци 2) (Снегаров 1937, 128–129).

Търговското дружество „Анастас Буров и Сие“ – Лясковец премества централния офис на своята дейност в Горна Оряховица през 1861 г. и тук открива голямо питейно заведение. Семейната фирма и учреденият кредитен институт разкриват филиали в Търново, Свищов и Русе. Търговска къща „Анастас Буров и Сие“ е основана в Лясковец през 1847 г. от братята Анастас, Цони, Илия и Димитър Бурови с предмет на дейност търговия с вина и ракии и износ на добитък за Цариград, Анадола и Александрия (Египет). Стопанската и предприемаческата дейност бързо се разрастват и през 1851 г. с част от натрупания капитал възрожденските търговци откриват модерна спиртна фабрика. Пречистващите инсталации са доставени от градовете Белград и Лугош (Унгария). Паралелно с тези дейности братя Бурови търгуват с хранителни стоки и земеделски произведения в завещаните им бащини магазини в Лясковец (Минев 1944, 292).

През 60-те години на XIX в. в търговията с манифактурни стоки се включва търговска къща „Братя Петкови“ – Горна Оряховица. Дружеството успешно си партнира с търновската фирма „Хаджи Николи Минчоолу и Евстати Селвели и дружие“ (ДА – ВТ, ф. 82 К, оп. 1, а. е. 61, л. 1).

Информация за дейността на търговска къща „Стоян Рачев и Сие“ – Горна Оряховица откриваме в архива на търновската фирма „Тодор Василев и Сие“ от 70-те години на XIX в. Горнооряховската компания търгува с манифактурни и колониални стоки внос от Цариград и Румъния. Посредник при доставките е търновското дружество „Тодор Василев и Сие“. От кореспонденцията между Тодор Василев в Търново и Георги Мартинов в Русе, става ясно, че горнооряховското дружество в лицето на основния съдружник Стоян Рачев получава фесове, спирт и мостри за кафе, задоволяващи нуждите на местния пазар (ДА – ВТ, ф. 92 К, оп. 1, а. е. 47, л. 64–65).

През същото десетилетие горнооряховският предприемач Георги Табаков търгува с колониални и манифактурни стоки. Той изкупува и едър добитък за угояване от местния животински пазар и след необходимата преработка на суровините, предлага месните изделия в своя бакалски магазин. В търговския тефтер на дружеството „Георги П. Табаков“, започнат на 22 август 1875 г. и завършен на 1 май 1878 г., са описани предлаганите изделия – морска сол, черен пипер, кимион, газени лампи, тефтери, гвоздеи, газ, ракия, лой, черва, чер-

виш, шкембе, пастърма, суджук. Постоянни клиенти и партньори на Табаков са горнооряховските майстори – занаятчии и производители Драган Милков, Алекси Христов, Христо Тодоров, Пенчо Христов, Димитър Стойков, Михаил Михов, Симеон х. Станюв, Иван х. Савов, Иван Петров, Димитър Недюв, Стоян Христов, Петър поп Симеонов, Милко Недюв сапунджи, Иванчо х. Стефанов, поп Михо х. Поп Савов, Алекси х. Тодоров, Велчо Христов, Дачо Мурдичиту, Недялко х. Попов, Дончо дели Драганов, Драган Папурлията, Стоян Христов, Христо Стоянов Трошоглу, Пею Памукчи, Алекси Илиюв, х. Никола и Драган Николов. В търговските записи фигурират имена на производители от габровските и еленските села – Кънчо дели Юрданов, Драган Парлюв и Иван Недюв от Палици; Илия бахчованджи и сапунджи от Чакали; Янко Кирчооглу от Марян.

От стр. 1 до стр. 3 в търговския тефтер Георги Табаков описва конкретни търговски операции, свързани с купуването на едър добитък – волове и биволи от пазара в Горна Оряховица от местните предприемачи Петър Тодоров и Христо Тодоров, и от собствениците на животни Реджеб ага, Ахмед Али, Омер и Тодор. От направената рекапитулация за покупко-продажбите е видно, че вложеният капитал възлиза на 17 633 гроша. Споменава се и за търговия със сурови и обработени кожи.

От стр. 19 до стр. 33 следват записи на различни по вид и характер търговски операции, разплащания с клиенти в брой и със стоки на кредит.

През месеците февруари и март 1878 г. Георги Табаков купува овес от жителите на Кипилово – Сава Мереметчиоглу, Петко Цончев и Велико Нейков; от жителите на Коздере – Драган Димов, Иван Христов и Стоян Стоюв и от земеделския производител Христо от Елена. На 1 май 1878 г. търговецът изготвя обща рекапитулация за направените разходи за вино, жито, овес и лични разноски на стойност 52 000 гроша. (ДА – ВТ, ф. 65 К, оп. 1, а. е. 7, л. 1–33).

От края на XIX в. и в началото на XX в. с търговия на едро (внос на колониални стоки) се занимават горнооряховските търговци Никола Церовски, Христо Бъчваров, Коста Димитров, Пенчо Шимширев, Антон Попов, Коста Илиев, Иван Михалев, Пенчо Стоянов, Коста В. Халачев, Стефан Н. Рачев, Георги П. Табаков, „Никола Ламбринов и Сие“, Стоян Г. Чолаков, „Чолаков и Ковачев“, Васил Стоянов, Иван х. Пенчов, „Братованов и Бакърджиев“, „Братя х. Николови“, х. Иван х. Ангелов, Кръстю Димитров, „Братя х. Стоянови“ и Марин Г. Статев.

Внос и продажба на манифактурни изделия извършват Константин Грозев, Димитър Амиорков, Петко Русев, Петър Смилов, Коста Куюмджиев, Панайот Стефанов, Петър М. Скорчев, дружеството „Попов и Киров“ и Костадин Н. Велчев.

Във възрожденския град поддържат работилници и оборудвани търговски магазини майсторите обушари Стоян Аврамов, Васил Николов и Ганчо Ненов, както и местните кожухари Димитър Махмудиев и Георги Маринов. Последният притежава работилница за кожухарски и шапкаарски стоки. Внася готова продукция от Европа, която продава на едро и дребно. В този период в Горна

Оряховица функционират книгопродавниците на Димитър Иванов и Симеон Минчев; магазинът за галантерийни стоки на Георги Бостанджиев; сладкарницата на Димитър Николов; фотографското ателие на Иванчо Захариев и златарската работилница на Лазар Иванов. Услуги, свързани с търговската дейност, извършват Христо Т. Рибаров и Константин Т. Каранешев – прошенопис; Александър Хр. Папазов – кърджийство; фирмата на „Коста Димитров и син“ и Божидар Лукич – железария.

Стопанска практика в Горна Оряховица установява и арбанашкия търговец Спиро Константинов. Братя Мандаджиеви участват в търговията със сурови кожи, а търговското дружество „Церовски и Стойнов“ – Горна Оряховица влага свои капитали във фабрика за брашно. Крупните предприемачи от компанията „Димиев и Милчев“ се занимават с износ на храни, сурови кожи, пашкули и земеделски произведения. Те откриват фабрика „Янтра“ за производство и износ на брашно. Търговското дружество „Христо Ж. Бъчваров и Кръстю Димитров“ – Горна Оряховица притежава складове за колониални и железарски стоки и складове за дървен и строителен материал. С внос и износ на земеделски семена се занимава Георги Кучемидов. Фабрика за спиртни питиета и складове за вино и ракия в града открива Пеню Генов от Лясковец. Складове за железария и колониални стоки в Свищов поддържа Иван П. Буров. Търговската къща „Димитър Атанасов Буров и Сие“ разкрива филиал на своята дейност в Русе (Юбилеен български алманах 1908, 620, 694–695; ДА – ВТ, ф. 104, оп. 1, а. е. 4, л. 2, 7, 71).

Възрожденските търговци не остават безучастни към просветното, църковното и националноосвободителното движение по българските земи. Социалната и благотворителна дейност добавя нови шрихи към професионалните им биографии.

Влиятелните стопански дейци Сидер и Вичо Грънчарови и Петко Арнаудов участват активно в изграждането на Вътрешната революционна организация и подготовката на Априлското въстание. Атанас П. х. Иванов и х. Рачо Рачев (мухтарин на махалата „Св. Георги“) стават членове на Горнооряховския частен комитет.

Местните първенци Атанас Брадата, х. Христо Чартазана и х. Христо Рачев оказват материална подкрепа на революционните движения (Плетньов 1995, 23).

В спомените си Анастас Бендерев записва: „Благодарение на влиянието на братята Сидер и Вичо Грънчарови всички горнооряховски чорбаджии жертваха пари за комитета, с които между другото бяха купени около 100 револвера за горнооряховските съзаклятници. Друг чорбаджия – Атанас х. Иванов Брадата – също взе голямо участие в подготовката на въстанието и после първото предателство бе хвърлен в затвора“. (Плетньов 1995, 23).

Редица горнооряховски търговци даряват средства за издаването на религиозна учебна и научно-популярна гръцка литература през XIX в. Сред имената на спомоществователите фигурират Христо Велизариу, Георгиос Антониу,

Илия Георгиу, Атанасиос Йоану, Харалампис Йоану, Спиридон Георгиос, Панайотис Станчо, Димитриос Теодору и Христодул поп Теодору (Стоянов 1978, 353, 357, 374–375, 401–403, 405–406).

В навечерието на Освобождението стопанското развитие на Горна Оряховица се характеризира с производство и търговия на занаятчийски изделия; производство и търговия на добитък и животинска продукция; с търговия на зърнени храни и фуражи; с производство и търговия на зеленчуци, плодове и семена. Икономическата криза в Османската империя, започнала от 1875 г., се отразява пагубно за множество горнооряховски търговци. Вносните фабрични стоки изместват на пазара местните занаятчийски изделия. По-едрият горнооряховски търговец напуска родното място и се установяват в София, Варна, Русе и Пловдив. Част от тях запазват европейските си кантори (Панайотова 1995, 141–143). В края на XIX в. Горна Оряховица вече има свой специфичен облик в общото стопанско развитие на българските земи. В същото време е налице икономическата обвързаност с другите селища в Търновския район, базирана на значително стеснения вътрешен пазар и отварянето на българското стопанство към световното.

Стопанските и социални инициативи на горнооряховските търговци налагат следните изводи:

Търговията със селскостопанска продукция е сред основните приоритети на Горна Оряховица през Възраждането. Изграждането на профилирани пазарни средища за птици, зеленчуци, жито и едър добитък през XIX в. стимулира стопанската инициатива на местните производители и предприемачи.

Богатите търговци се явяват като посредници между производството и пазара, и в редица случаи организатори на капиталистически структури. Горнооряховските стопански дейци х. Сотир Петков, х. Лазар х. Христов, х. Рачо Рачев, Атанас х. Иванов, Димитър Буров, Атанас х. Кироглу успешно овладяват вътрешния пазар и насочват своите усилия към европейските икономически центрове.

На вътрешния пазар през XVIII в. стопански практики утвърждават търговците Панто Пано, Боро, Сава, Нико, Яно Симо, Марко Димитър и Гьон Михов. След кърджалийските нападения от 1798 г. много заможни търговци емигрират от Горна Оряховица и се установяват във Влашко и Трансилвания. Сред имената на търговците християни – посредници в австро-турската търговия от края на XVIII в. и началото на XIX в. фигурират Никола, Панго, Вота, Дойко, Мойсе, Бора, Марко, Бия и Димитър от Горна Оряховица.

Обекти на износната търговия за Дунавските княжества и Средна Европа през Възраждането стават добитъка, зърнените храни, лена, конопа, памука, плодовете и зеленчуците, пашкулите и суровата коприна. Горнооряховските търговци внасят от Австро-Унгария и столицата на Османската империя предимно манифактурни и колониални стоки.

Значителни капитали от търговска дейност, от инвестиции в стопански терени и земеделски земи натрупват х. Йоан Теодору, х. Симо х. Пенчу и кир

Трифон Николау. През втората четвърт на XIX в. местните предприемачи кредитират манифактурното производство в селището. Капитали от откупуването на данъци реализират х. Георги Йоану и х. Константин Теодору в Цариград. Местните предприемачи участват в социалния живот и общинското управление на селището. Формират се прослойките на едрите земеделци, на търговците извършващи специфични дейности, свързани с преработката на месо и оценката на добитъка.

Уседналата търговия бележи просперитета на възрожденските търговски дружества на Янко Георгиев, х. Пенчо х. Панайотов, „Атанас Буров и Сие“, „Стоян Рачев и Сие“, „Братя Петкови“, „Георги П. Табаков“, „Г. Марков, Ст. Кръстев и Ангел Тасюв.

ЛИТЕРАТУРА

Веков, Груевски, Иванова и колектив 1993: А. Веков, П. Груевски, Св. Иванова, М. Михайлова – Мръвкарлова, Н. Робев, Е. Силянова. Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI–XIX в.). София, 1993.

Гандев 1976: Х. Гандев. Проблеми на Българското възраждане, София, 1976.

ДА – ВТ: Държавен архив – Велико Търново, фонд 65 К, опис 1, архивна единица 7.

ДА – ВТ: Държавен архив – Велико Търново, фонд 82 К, опис 1, архивна единица 61.

ДА – ВТ: Държавен архив – Велико Търново, фонд 92 К, опис 1, архивна единица 47.

ДА – ВТ: Държавен архив – Велико Търново, фонд 104, опис 1, архивна единица 4.

Дунавска зора, г. I, бр. 26, 13 май 1868 г.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България, София, 1974.

Константинов 1969: И. Константинов. Икономическо и политическо развитие на Горна Оряховица от 50 до 70 години на XIX в., като предпоставка за културния живот на селището. – В: 100 години читалище „Напредък“ – Горна Оряховица, 1869–1969, София, 1969.

Маслев 1991: Ст. Маслев. Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в., София, 1991.

Минев 1944: Д. Минев. Град Ляковец. Минало, сегашно състояние и дейци. Варна, 1944.

Мутафов 1992: В. Мутафов. Етнографски, социален и стопански облик на Горна Оряховица (XV–XVIII в.). – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VII, 1992, 193–213.

НБКМ, БИА: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив, фонд II. А, архивна единица 2853, 2854, 7803.

Панайотова 1994: К. Панайотова. Неизвестен летопис върху стара дървена врата в Асенова махала във В. Търново (1822–1924). – Известия на Исторически музей – Велико Търново, IX, 1994, 71–88.

Панайотова 1995: К. Панайотова. Формирането и ролята на възрожденските традиции и изискванията на новото време за икономическото развитие на Горна Оряховица. – В: Страници от историята на Горна Оряховица. Възрожденска Оряховица. Велико Търново 1995, 128–149.

Папазов 1936: Д. Папазов. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – Сборник на Българска академия на науките, XXXI, София, 1936.

Плетньов 1995: Г. Плетньов. Горнооряховската община през Възраждането. – В: Страници от историята на Горна Оряховица. Възрожденска Оряховица. Велико Търново – Горна Оряховица, 1995, 5–25.

Плетньов 2000: Г. Плетньов. Стопанско и обществено развитие на града през втората и третата четвърт на XIX век. – В: История на Велико Търново, Т. 2, В. Търново, 2000, 138–180.

Снегаров 1935: И. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Богословски факултет, XII, 1, 1934–1935, 1–48.

Снегаров 1936: И. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Богословски факултет, XIII, 1935–1936, 1–74.

Снегаров 1937: И. Снегаров. Нов кодекс на Търновската митрополия – Българска академия на науките, XXXI, 1937, 1–181.

Снегаров 1941: И. Снегаров. Друг търновски църковен кодекс. – Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Богословски факултет, XVIII, 2, 1940–1941, 1–106.

Стоянов 1978: М. Стоянов. Стари гръцки книги в България, София, 1978.

Тодоров 1972: Н. Тодоров. Балканският град XV–XIX в., София, 1972.

Юбилеен български алманах 1908: Юбилеен български алманах за 1902–1908 г., София, 1908.

GORNA ORYAHOVITSA – TRADE AND TRADE RELATIONS IN THE 18th–19th C. C.

Svetla Atanassova

(Abstract)

Trading in agricultural goods is one of the major priorities of Gorna Oryahovitsa during the Renaissance. The constructed specialized market centres for poultry, vegetables, wheat and livestock in the 19th c. were an incentive for the business of the local producers and entrepreneurs.

The wealthy merchants acted as mediators between the producers and the market and in a number of cases they organized capitalist entities. The following businessmen from Gorna Oryahovitsa – Hadji Sotir Petkov, Hadji Lazar Hadji Hristov, Hadji Racho Rachev, Atanas Hadji Ivanov, Dimitar Bourov, Atanas Hadji Kiroglou were a success at the domestic market and focused their efforts onto the European economic centres. The 18th c. domestic market was dominated by the following merchants – Panto Pano, Boro, Sava, Niko, Yano Simo, Marco Dimitar and Gyon Mihov. After the raids of the kardzhalii in 1798 many well-to-do merchants emigrated from Gorna Oryahovitsa and settled in Wallachia and Transylvania. The following Christian merchants – Nikola, Pango, Vota, Doiko, Moyce, Bora, Marco, Biya and Dimitar from Gorna Oryahovitsa – acted as brokers in the Austro-Turkish trade in the late 18th – early 19th c. c.

During the Renaissance livestock, grain, flax, hemp, cotton, fruits and vegetables, cocoons and raw silk were exported for the Danubian principalities and Central Europe. The merchants from Gorna Oryahovitsa imported predominantly manufactured and colonial goods from Austro-Hungary and the capital of the Ottoman Empire.

Ioan Teodorou, Hadji Simo Hadji Penchu and Kir Triphon Nikolau made substantial capital gains from trade and investments in business terrains and agrarian land. During the second quarter of the 19th c. the local entrepreneurs credited the manufacturing in the town. Hadji Georgi Ioanou and Hadji Constantin Teodorou made gains from redeemed taxes in Tsarigrad. The local entrepreneurs participated in the local authorities and were actively involved in the public life of the settlement. The following strata appeared: large farmers, traders in specific areas related to meat processing and livestock estimation.

Trade brought about the prosperity of the Renaissance trading companies of Yanko Georgiev, Hadji Pencho Panayotov, Atanas Bourov & Co., Stoyan Rachev & Co., the Petrovs Brothers, Georgi P. Tabakov, G. Markov, St. Krastev and Angel Tassyuv.

АНГЛИЙСКИТЕ ПОЗИЦИИ НА БАЛКАНИТЕ И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И РУСИЯ (1895–1896 г.)

Емил Врежаков

Към средата на 1894 г. може да бъде отбелязан края на активното участие на България в голямата общеевропейската политика през XIX в. В края на столетието Българският въпрос временно слиза от сцената на европейския външнополитически живот. През същата година се поставя нов етап в държавното развитие на Българското княжество.

След 1894 г. в българския политически живот настъпва относително спокойствие. В Княжеството вътрешният ред е нормализиран, на фона на напрежението, което е съществувало поради действията на радикалната опозиция през изминалите няколко години. Новите управляващи в София поемат към преориентация на българската външна политика. Сред многото въпроси, които трябва да разрешава съставеното на 18-ти май 1894 г. Народняшко правителство, оглавено от Константин Стоилов, е възстановяването на руско-българските политически отношения, прекъснати през месец ноември 1886 г. По време на осемгодишното управление на Стефан Стамболов, Българската държава попада в положение на изолация от страна на Руската империя, въпреки направените няколко опита дипломатическите отношения между двете страни да бъдат нормализирани. За българските държавници става все по-ясно, че значението на руската позиция по всички общобалкански въпроси не може да бъде елиминирано и без подкрепата на Санкт Петербург трудно биха могли да бъдат разрешени както княжеският въпрос, така и Българският национален въпрос в Източна Тракия и Македония. Членовете на новото българско правителство разбират добре, че възстановяването на дипломатическите контакти и политическите връзки с Руската империя продължава да бъде условие, имащо особено значение за успеха на каквито и да било външнополитически начинания. От друга страна, преодоляването на проблемите във взаимоотношенията с България е желано и търсено и от дипломатическите среди в Санкт Петербург, въпреки че след монархическата промяна в Кралство Сърбия, руските позиции на Балканите са частично подобрени (Пантев 1975, 147).

Заинтересоваността на Санкт Петербург от преодоляване на политическите противоречия с България се определя от плановете, които има Руската

империя по отношение на проливите (Хвостов 1930, 100–130), а също така и от необходимостта да бъде преустановено проникването на чуждото влияние на Балканския полуостров. Не са маловажни и съображенията, които имат за цел да бъде запазен международния престиж на Руската империя, тъй като той оказва значително влияние не само в България, но и в другите балкански и славянски държави. Затрудненията, които биха възникнали и за двете страни, при поставянето на въпроса за възстановяване на дипломатическите отношения, са пряко свързани с условията, при които ще се извърши евентуалното помирение. Друга пречка, която трябва да преодолее българското правителство, е възникналото по редица причини взаимно недоверие между София и Санкт Петербург. Бъдещото направление във външната политика на съставеният нов български кабинет, което в крайна сметка трябва да доведе до сближаване на позициите с Русия, ще се осъществява от хора като Константин Стоилов, Григор Начович, Рачо Петров, Иван Евстратиев Гешов и т. н. Всички те до неотдавна са участвали по един или друг начин в демонстративно дистанцираната по отношение на Русия политика, провеждана от Стефан Стамболов. Проф. Андрей Пантев смята, че съвсем не на последно място стои и личното негативно и подозрително отношение, което съществува между Софийския дворец и Двореца в Санкт Петербург. Той правилно отбелязва, че поради особеното значение, което имат за стратегическото равновесие на Балканите отношенията между България и Русия, те придобиват общополитически и международен характер. Своята заинтересованост към тях не крият както Великите сили в Европа, така и съседните на България държави (Пантев 1975, 148).

Великобритания се явява един от най-решителните противници на руското политическо влияние в България. Политиката, която провежда Лондон по отношение на руско-българските дипломатически контакти се изразява в изкуствено създаване на конфликти между София и Санкт Петербург, с цел да бъдат трайно прекъснати приятелските връзки между двата народа. Тези действия на английското правителство представляват един от значимите външни фактори, които изиграват особена роля за дългогодишното продължаване на руско-българската политическа конфронтация.

Още в първите месеци на 1894 г. в международните отношения настъпват значителни изменения, които дават началото на многостранни външнополитически процеси. Резултатите от това раздвижване на международната политическа сцена се проявяват по-осезаемо едва през първите години на XX век. Особено важен е фактът, че се извършва ново мащабно прегрупиране на световните сили. Трудното и напрегнато десетилетие, след провеждането на Берлинския конгрес, изпълнено с борби за влияние между Австро-Унгария и Русия, завършва с известен компромис между двете държави. Този компромис прави възможно постигането на австрийско-руското споразумение, което ще бъде подписано през 1897 г. Подобни тенденции към търсене на разбирателство се забелязват и в традиционното остро руско-английско съперничество. Великобритания ще започне постепенно да се отдръпва от контактите си с Гер-

мания, Австро-Унгария и Италия. В бъдеще тя вече няма да бъде така близка до Тройния съюз, както през най-силните дни при управлението на Стефан Стамболов. Една от стъпките предприети в тази посока е фактът, че Лондон отказва да поднови Средиземноморските съглашения от 1887 г., насочени срещу Русия и Франция, а през 1898 г. за пръв път ще се опита да доближи позициите си до тези на Руската империя по въпроси, свързани със световната политика (Пантев 1975, 149).

Промените в международните отношения намират израз и в промяната на нагласите и позициите, отстоявани от дипломатите на отделните европейски държави. Докато през месец декември на далечната 1832 г. британският дипломат и политик Стратфорд Канинг, дългогодишен посланик на английската кралица в Османската империя заявява, че *„Съдбата на Османската империя никога няма да бъде безразлична за Англия“* (Plant 1968, 182), то през 1895 г. дори за Робърт Сесил – лорд Солсбъри е ясно, че *„банкрутът на тази империя е неизбежен“* (Grenville 1964, 202). От друга страна, започва охлаждане на отношенията между Австро-Унгария и Великобритания, поради засилване на съперничеството между двете държави за проникване към Балканския полуостров. Още по времето на руската инициатива за преминаване на руския доброволчески флот през Проливите, организирана и предприета през 1891 г. (Пантев 1972, 208–209), Австро-Унгария отказва да подкрепи протестите на Лондон срещу тази руска акция. В един от последните си разговори като министър на външните работи на Австро-Унгария, граф Густав Калноки с твърд тон напомня на сър Едуард Монсон, който от 1893 г. заема поста английски посланик във Виена, че английското правителство трябва да изясни позицията си спрямо Русия, преди да насочва Австро-Унгария срещу нея. Граф Густав Калноки пише още, че Австро-Унгария няма намерение да застава срещу Руската империя сама, без да има ясна заявка за подкрепата и участието на Великобритания в това противопоставяне (Bridge 1971, 253). Опитите на английския либерален кабинет да си сътрудничи с руската дипломация по теми, касаещи уреждането на Арменския въпрос в края на 1894 г., засилват убеждението на австрийците, че подновяването на австро-английското сътрудничество срещу Русия ще бъде трудно осъществимо. Желанието на граф Густав Калноки да използва Средиземноморската антанта в съперничеството си с Руската империя на Балканския полуостров претърпява неуспех. Проф. Радослав Мишев констатира факта, че тази коалиция остава изолирана и непостоянна, сключена само за да удовлетвори временните интереси на държавите, участващи в нея (Мишев 2007, 94).

Използвайки тази сложна международна обстановка, българският княз Фердинанд Кобургготски, който все още не е получил официално признаване на своето княжеско достойнство, решава да пренебрегне предупрежденията на Австро-Унгария и Великобритания, направени в подкрепа на Стефан Стамболов. Князът предпочита да се освободи от конкуриращия го авторитет на българския министър-председател и да даде удовлетворение на проруски на-

строените среди в България, като по този начин се надява да си осигури благо-разположението и признаването на короната си от страна на Руската империя. Нарастващото сближаване между Русия и Франция след 1892 г. и официалното обявяване на френско-руския съюз две години по-късно е обстоятелство, което улеснява планираните по този начин действия на Фердинанд. Роднинските връзки на българския княз с френската аристокрация му дават основание да смята, че уреждането на отношенията с Русия може да бъде осъществено чрез подкрепа от френска страна. Фердинанд Кобургготски разчита, че френското правителство би могло да поеме ролята на посредник между него и руския император (Панайотов 1941, 250).

Правителствените среди в Санкт Петербург също обмислят как биха могли да бъдат подобрени отношенията между Русия и Българското княжество, по взаимно изгоден и за двете страни начин. В тази връзка, на 15 август 1894 г., министърът на външните работи Николай Карлович Гирс дава докладна записка на руския император Александър III. В нея руският дипломат се обръща към Негово Величество относно Българския въпрос, но императорът *„не искал и да чуе за каквото и да било помирение с княз Кобургготски“* (Ламздорф 1991, 138). Николай Карлович Гирс съобщава на своя близък помощник, ученик и директор на министерската канцелария Владимир Николаевич Ламздорф, че *„Негово Величество е настроен против каквото и да е съглашение, което допуска присъствието на принц Фердинанд в България“* (Ламздорф 1991, 139). Известна роля, която определя позицията на руския самодържец има освен личното му отношение към австрийския принц Фердинанд Кобургготски, така и все още разнопосочните мнения, които битуват сред руските правителствени кръгове и руската интелигенция по Българския въпрос. В Русия първите външнополитически стъпки на новия кабинет са възприети като запазване на насоките в провежданата до момента външна политика. За предпазливата позиция по княжеския въпрос в България известно влияние оказва и българската емиграция, настояваща за отстраняването на Фердинанд Кобургготски от българския престол. Тази идея е подкрепяна от кръга около Петко Каравелов чак до 1896 г. (Христов 1991, 316).

Правителствените среди във Великобритания наблюдават внимателно новите изменения в българските политически реалности. С повишено внимание се отнася английската дипломация към ролята, която би имала Френската република в бъдещото уреждане на българо-руските отношения. Посредническата роля на Франция привлича вниманието на Лондон, тъй като тя би могла да бъде поставена във връзка с френско-руския съюз и укрепването на позициите на този съюз на Балканите. *„Господин Начович ме уведоми днес, че френското правителство е направило всичко възможно да се стигне до помирение [между България и Русия], но това по негово мнение не е добре посрещнато от руснаците, които не ценят подобна намеса.“* – пише по този повод английският дипломат Хенри Елиът в конфиденциално съобщение от 6 септември 1895 г. (PRO FO 78/4663). Разбира се, последната информация би могла да се

приеме като тактически ход от страна на Григор Начович, който предоставя на Лондон толкова информация, колкото е необходимо, с оглед на това да не бъде излишно провокирана английската подозрителност за промяна на българската външнополитическа ориентация.

От друга страна, първите прояви на кабинета на Константин Стоилов изострят скептичното отношение на Русия. Още на 2 юни (стар стил) Константин Стоилов, който неофициално е отговорен за политическите отношения на България с останалите държави, изразява благодарността за подкрепата, която оказва Англия на новото правителство в България. Според информацията, която изпраща Петър Димитров до Григор Начович, в Цариград също изглеждат спокойни и са готови да приемат правителствената промяна в България без излишни емоции. Първите опити на българското правителство, на Българската църква и общественост за сближаване с Русия са внимателно следени от страна на Великобритания. Предишната остра непримиримост, която Лондон изразява открито към руско-българското приятелство по време на управлението на Стефан Стамболов, е принудително трансформирана в едно по-умерено изразено желание да се предотврати поне временно възобновяването на руско-българското сътрудничество и да се ограничат неговите последици (Пантев 1975, 151).

Мълчанието в Санкт Петербург по отношение на правителствените промени в България и упоритостта на руския цар се явяват като предварително оправдание на неохотата, с която кабинетът на Константин Стоилов се заема да разреши въпроса за нормализирането на отношенията с Русия. Не е тайна, че в действителност новият български министър председател Константин Стоилов и външният министър Григор Начович са представители на прозападната ориентация в България. Независимо от това те са принудени да търсят нормализация на отношенията с Русия главно от две основни движещи сили. На първо място стои позицията на самия княз, тъй като Фердинанд Кобургготски е убеден, че не би било възможно да бъде призната короната му без съгласието на Русия. Вторият фактор е силната русофилска вълна, която се активизира в Българското княжество в средата на 90-те години на XIX в. Едновременно с това българските държавници си дават сметка, че враждебните отношения с Русия не биха позволили на България да развие изцяло и докрай своята балканска политика. Без подкрепата на Санкт Петербург би било изключително трудно да се осъществи идеята за освобождение на Македония. Факт е, че поради изострените отношения с Русия, България вече не може да разчита на политическия авторитет и военната мощ на Руската империя, които се пренасочват в подкрепа на Кралство Сърбия (Христов 1991, 279).

Започналата предизборна кампания в България през лятото и ранната есен на 1894 г., отначало за общински съветници, а след това и за представители в VIII Обикновено Народно събрание, е проведена предимно под вътрешнополитически лозунги. В началото на юни Константин Стоилов дипломатично изразява надеждата си пред английския дипломатически агент и генерален консул Артър Никълсън, че Англия „ще подкрепи едно министерство, което има за

цел да увеличи и развие свободата и независимостта на отделния гражданин по модела на свободата, която има в Англия“ (PRO FO 78/4568). От своя страна новият министър на финансите Иван Евстратиев Гешов напомня, че е бил „винаги добър приятел на Англия“ и че при евентуални българо-английски търговски преговори „няма да има трудности при постигането на споразумение“ (PRO FO 78/4568). В края на същия месец Григор Начович призовава Артър Никълсън да не отдава значение на „онова, което той [Никълсън] нарича русофилски тенденции в сегашното министерство“ (PRO FO 78/4568).

На 31 юли 1894 г. английското правителство отправя важно запитване чрез телеграфно съобщение към българския министър на външните работи. В Лондон са заинтересовани да разберат желае ли българският княз, който по това време се намира в Карлсбад, да бъде приет в английското посолство във Виена, където да му бъде връчено послание от правителството на Нейно величество кралицата на Великобритания. Имайки предвид, че подобно послание може да има наставнически характер, Григор Начович умишлено не урежда тази среща, като бави българския отговор, оправдавайки се с неизправности на телеграфната поща. Българският външен министър все пак заявява, че Фердинанд Кобургготски с удоволствие би посрещнал английския дипломатически агент Артър Никълсън при своето завръщане в София. Планираната аудиенция се състои още на следващия ден след завръщането на Фердинанд – на 26 октомври 1894 г. На нея Артър Никълсън изразява разочарованието си от осуетяването на срещата във Виена (Пантев 1975, 152).

Междувременно на 5 (17) септември австро-унгарският министър на външните работи граф Густав Калноки излиза пред австрийските делегации с остра декларация, отнасяща се до положението в България. Той изказва съжаление за старата власт – гаранция за сигурност и стабилност – и окачествява новата власт като ера на смущения. Тези негови думи са разкритикувани като намеса от страна на Виена във вътрешните работи на България, а българският дипломатически агент д-р Димитър Минчович изразява своето възмущение.

Английското правителство отново иска да поеме инициативата по българските работи и да излезе с официална декларация по въпроса, която, както уверява Никълсън, „щеше да бъде по-благоприятна за България, отколкото речта на Калноки“ (PRO FO 78/4568). Фердинанд Кобургготски уверява Артър Никълсън, че няма да позволи започващото работа Народно събрание да се занимава с външна политика, която самият той не одобрява. С тези свои заявления княз Фердинанд се стреми да се оправдае пред Артър Никълсън за осезаемото русофилско присъствие в новия правителствен кабинет, след провеждането на изборите за VIII Обикновено Народно събрание. Английският дипломат заявява на княза, че Англия не възразява против помирение с Русия, но няма да одобри „господството на Русия в Българските работи“ (PRO FO 78/4568). Английският дипломат се опитва да стресне българският княз, като го предупреждава, че евентуалното връщане на руски офицери в българската армия ще настрои зле към княза българските офицери. Като причина за това

Артър Никълсън посочва, че след оставката на българския генерал от пехотата Данаил Николаев през юни 1893 г., между българското офицерство няма много висши чинове и поради тази причина във войската ще се почувства ревност от идване на руски висши офицери. Той повтаря съветите, които по-рано дава и на Константин Стоилов и Григор Начович, че България в никакъв случай не трябва да приема предварително руските дипломатически агенти или съветници, без да са формулирани ясно условията за тази стъпка. Артър Никълсън не пропуска да спласи Фердинанд Кобургготски още веднъж, като му изтъква наличието на многочислена емигрантска прослойка в Русия, която по негови думи отдавна крои заговори против княза и която може би ще получи възможност да се завърне в България. Английският дипломатически агент умишлено преувеличава в своите твърдения, сочейки, че завръщането на емиграцията ще се превърне в застрашаващо обстоятелство, *„което ще създаде условия за опасни борби и интриги в страната“* (PRO FO 195/2134). В действията си с антируска насоченост Артър Никълсън не се ограничава до тук. От 21 юни 1894 г. той предприема продължителна обиколка в страната, като посещава градовете Русе, Свищов, който по негово мнение е *„най-русофилския град в страната“*, а също така Търново и Пловдив. Водачите на Съединистката партия в Пловдив, уверяват генералният консул на Англия, че *„те нямат ни най-малко намерение да предприемат стъпки, които могат да се превърнат в акт на подчинение, спрямо правителството в Петербург“* (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 1063, л. 74). Артър Никълсън и местният английски консул заявяват пред пловдивските политици, че *„Англия няма да оттегли симпатиите си към страна, която се стреми към независимост“* (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 1063, л. 74). Същите декларации отдавна е направил и английският посланик в Цариград – Филип Къри. Той предупреждава българския дипломатически представител в Цариград Петър Димитров, че не трябва да се допуска руските консули да идват в България, преди да бъде признат князът.

През юни 1894 г. Софийският кабинет опитва да използва връзките и познанствата, които има българският екзарх Йосиф I, за да установи контакти със служители в руското посолство в Цариград. Българската дипломация се стреми да избягва преки разговори с руския посланик там Александър Иванович Нелидов, който е известен със своята негативна позиция към външнополитическия курс, провеждан от политическия режим в България. Александър Нелидов е ангажиран лично в борбата против княз Фердинанд Кобургготски, което създава значителни пречки за нормалното протичане на българо-руските преговори. За тези нови обстоятелства и българската дипломатическа инициатива Филип Къри сигнализира в Лондон. Английският посланик в Цариград отправя своето настойчиво предупреждение към екзарх Йосиф I, че за българите би било *„безсмислена капитулация да се хвърлят в ръцете на русите“* (PRO FO 195/2134).

Филип Къри предупреждава за тези свои разговори и Високата порта, въпреки влошените отношения между Османската империя и Великобритания към средата на 90-те години на XIX век. Едновременно с това става известно,

че кралица Александрина Виктория е силно обезпокоена от високата популярност на русофилските партии в България. В разговор с Петър Димитров, вторият секретар на английското посолство сър Хенри Елиът му заявява, че *„българо-руското споразумение е желано и в Лондон, но вие [българите] се заблуждавате, ако мислите, че Англия ще одобри някога предишното подчинение на България от Русия“* (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 2703, л. 137). Във Виена английският пълномощен министър Едмънд Монсон прави подобно изказване пред българския дипломатически агент д-р Димитър Минчович. Той отбелязва, че *„Англия няма да създава пречки на новото правителство, стига да се сложат спирачки на руските агитатори в страната“* (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 2703, л. 138–139).

Любопитно е да се отбележи, че по това време английските дипломатически представители в Княжество България водят разговори с бившия министър-председател Стефан Стамболов и неговите съмишленици по-често, отколкото с новите официални представители на българската власт. В Пловдив английският консул Вратислав дори организира и председателства тайни заседания на местната опозиция. По време на беседите си с английските дипломати Стефан Стамболов изтъква голямата сила на русофилската политическа група в България, но в своите доклади Артър Никълсън отбелязва, че това са повече пристрастни преувеличения на бившия премиер, отколкото действителна реалност.

Кончината на руския император Александър III на 18 октомври 1894 г. е приета като възможност от Софийският кабинет българската страна да поеме инициатива за подобряване на дипломатическите отношения между България и Русия. След смъртта на руския самодържец Народното събрание в България обявява траур и взема решение да се отслужи панихида в памет на императора. На 21 октомври 1894 г. княз Фердинанд Кобургготски изпраща телеграма, в която изказва своите съболезнования към бъдещия император на Русия Николай II Романов. Българският министър-председател Константин Стоилов също изпраща телеграма, която е адресирана до руския министър на външните работи Николай Карлович Гирс. Българските държавници са окуражени от благодарствения отговор от руската страна. Те приемат руския отговор като знак на добра воля от страна на империята за възстановяване на дипломатическите контакти. Ето защо представителите на българската държавна власт правят опит да получат разрешение от руска страна официална българска делегация да присъства на погребението на император Александър III. Поради все още съществуващите неуредени въпроси и не съвсем изгладените разногласия между София и Санкт Петербург, на България е отказано официално присъствие (Попов 1985, 43–51).

Английската дипломатия обръща особено внимание на проявената от българска страна външнополитическа активност по отношение на уреждането на отношенията с Русия. С видимо изразена тревожност, Артър Никълсън своевременно осведомява Лондон за новите обстоятелства и събитията, протичащи в България: *„Руският цар е изпратил благодарствен отговор на събо-*

лезнованията, изпратени от българското правителство. Размяната на тези естествени любезности ще съживи желанията на русофилите, които представляват мнозинство в Камарата, да предприемат в скоро време конкретни стъпки към повторното спечелване на доброто разположение на Русия. Смятам, че водачите на партията показват тенденция към преувеличаване на значението и важността на нещо, което вероятно представлява само жест на учтивост след изпращането на съболезнователна телеграма.“ (PRO FO 78/4568).

Въпреки, че в края на своето съобщение, Артър Никълсън по завоалиран начин опитва да омаловажи значението на руския отговор и да представи тенденциите към българо-руското сближаване като нещо незначително, информацията предизвиква раздвижване в английското външно министерство. След като докладва за посочените събития, Артър Никълсън е инструктиран едновременно от Лондон и от английските посолства в Цариград и Виена да поиска подробни обяснения от българското правителство, дали „това не е първата стъпка към разбирателство с Русия“. Следвайки изпратените му указания, английският дипломат предприема съответните действия. Скоро след това той докладва каква информация е получил при събеседването си с българския министър-председател: „Вчера се възползвах от възможността да запитам г-н Стоилов как стои въпросът за подновяването на отношенията с Русия и дали е направен определен прогрес към помирение. Той отговори, че по негово мнение „руският въпрос“ е приключен и че правителството със сигурност няма да направи по-нататъшни стъпки за подновяване на отношенията. Не е вярно, продължи той, че са били правени запитвания от страна на правителството в руското посолство във Виена, дали ще бъде приета депутация в Петербург по случай погребението на покойния руски император. Правителството изобщо не е имало ни най-малкото намерение да изпраща подобна депутация. Връщайки се на главния въпрос за отношенията с Русия, г-н Стоилов каза, че по-голямата част от руската преса се показва много по-ожесточена спрямо българското правителство, отколкото обикновено. Следователно дори и най-ревностните русофили в България ще започнат да успокояват желанията си за по-нататъшни аванси. Негово превъзходителство беше решен да не предприема други стъпки. Той е категоричен да третира тези въпроси при посредничеството на великите сили. Той се безпокоеше да не би руското правителство да изпрати без предупреждение агент и консули в България, като остави въпроса за признаването открит. Това ще бъде сериозен въпрос и неизбежно ще доведе до оживление и интриги, справянето с които ще бъде трудно. Той лично не желае да види руската агенция заета отново при каквито и да са обстоятелства“ (PRO FO 78/4568).

Изразената по този начин позиция от Константин Стоилов пред генералния консул на Великобритания в Българското княжество е продиктувана от ня-

колко взаимно свързани причини. От една страна стои неговият стремеж да отклонява вниманието от този така наболял за английската дипломация проблем. Българският министър-председател се стреми да не предоставя повече от необходимата информация пред Артър Никълсън, имайки предвид непримиримото отношение на Лондон към сближаването между България и Русия. От друга страна Константин Стоилов в известна степен е разколебан в позицията си за сближаване с Русия, след отказа да бъде допусната официална българска делегация на погребението на цар Александър III. Той предпочита да действа постепенно, без да избързва и е внимателен в своите изявления. Освен това, изказванията му пред Артър Никълсън представляват до някъде и израз на предишните убеждения, които Константин Стоилов в известна степен продължава да следва (Пантев 1975, 155).

Въпреки това в една от своите речи пред Народното събрание от 24 октомври 1894 г. Константин Стоилов изразява общото намерение на правителството да „*влезе в правилни отношения с Русия*“ (Дневници VIII ОНС, I РС, 2, 43). Пред народните представители обаче Константин Стоилов прави намек, че колкото и да е голямо желанието на българското правителство да бъде постигнато задоволително разрешаване на въпроса, касаещ българо-руските отношения, може да се говори за постигане на успех само при условие, че и другата страна покаже подобно силно желание. Официалната позиция на българското правителството е, че то няма намерение да прави каквито и да било жертви за евентуалното възстановяване на приятелските отношения с Русия.

На 28 ноември българското Народно събрание приема резолюция да се изпрати златен венец в Санкт Петербург, който да бъде поставен от името на българския народ на гроба на покойния император. Дипломатическата акция на българското правителство, проведена в периода октомври-декември 1894 г. във Виена и Цариград, не успява да донесе очакваните резултати. По мнение на съветският историк А. К. Мартыненко, неуспехът се дължи на обстоятелството, че българските власти все още не са склонни да приемат разглеждането на съществени за руската страна въпроси, като съдбата на емигрантите, а също така и вероизповеданието на престолонаследника (Мартыненко 1967, 47–53).

Арменският въпрос, който се разгаря с особена острота през лятото на 1894 г. и активната роля на английската дипломация по повод на събитията в турските провинции в които живее изцяло арменско население карат българското правителство да не предприема прибързани решения в своята външнополитическа дейност. Това предизвиква критики сред русофилски настроените обществено-политически среди. В първата аудиенция на завърналия се в България Драган Цанков, той изразява своето безпокойство, че по въпроса за подобряването на политическите отношения с Русия няма особени резултати. Като знак за добрите намерения на българското правителство, на 16 декември (стар стил) 1894 г. е приет Закон за амнистията и завръщането на политическите емигранти, който позволява на Драган Цанков да се завърне в България, а Петко Каравелов е освободен от затвора (Панайотов 1941, 230).

През пролетта на 1895 г. въпросът за възстановяването на дипломатическите отношения отново е открит за разглеждане в Цариград. Руският посланик Александър Нелидов уведомява Петър Димитров, че българското правителство трябва ясно да отговори на въпроса дали предпочита да насочи курса на своята външна политика към страните от Тройния съюз или ще се придържа към добри отношения с Русия. От своя страна Петър Димитров поставя въпроса, дали е възможно да бъде направено официално признаване на легитимността на княза. Отговорът, който получава е, че решението ще се отложи, докато се види на практика, че България в действителност е с Русия по отношение на своята външнополитическа линия. На 18 февруари 1895 г. Александър Нелидов проявява интерес към въпроса дали бившият министър-председател Стефан Стамболов е даден под съд.

Едновременно с постъпките пред руската дипломация, правителството и князът в България се стремят да поддържат паралелни връзки и с противниците на балканската политика на Русия. Докато Драган Цанков е изпратен с тримесечна мисия в Санкт Петербург, княз Фердинанд Кобургготски и Константин Стоилов от началото на 1895 г. предприемат продължителна обиколка в Европа. Вестник „Народни права“ от 13 април 1895 г. пише следното: „Г-н Стоилов пътува два месеца в Европа, за да убеди правителствата на държавите от Тройния съюз, че той е поклонник на западната култура и че няма нищо общо с руските домогвания на Изток“ (Народни права, 41, 13.04.1895).

С развитието и изострянето на арменския въпрос, българското правителство вижда възможност да окаже натиск върху Османската империя и Великите сили, за да извоюва повече права за онези българи, останали под игото на турската власт. Проектите на английската дипломация за разрешаване на арменския въпрос засягат по един или друг начин и македонското освободително движение. При тези обстоятелства българското правителство няма как да бъде съвсем безразлично спрямо английското виждане във връзка с руско-българските политически отношения. Поради тази причина, докато в Цариград, в Карлсбад и във Виена се провеждат нови тайни преговори, в които участват Григор Начович, Петър Димитров, екзарх Йосиф I, Константин Стоилов и самият княз Фердинанд Кобургготски, Петър Димитров е натоварен с допълнителната задача непрекъснато да успокоява Филип Къри, че дори и да бъдат възстановени връзките със Русия, то тя не би имала възможността да установи особени позиции в България, а „става въпрос за едно обикновено възстановяване на дипломатическите отношения между двете държави“ (PRO FO 195/2134).

Докато в различни точки на Европейския континент кипи усилена дипломатическа активност по подготовката на българо-руското сближаване, в София Артър Никълсън се опитва да внуши негативни настроения у Константин Стоилов и Григор Начович и да ги тласне срещу руското правителство. Английският генерален консул заявява, че отклоняването от страна на Русия на предложението за участие на българската правителствена делегация на императорското

погребение е надменен ход от страна на Санкт Петербург. Артър Никълсън отива още по-далеч в своите твърдения, като се опитва да стресне Константин Стоилов и Григор Начович, че съобщението до екзарх Йосиф I, че Русия може да приеме делегация от български градове, но не и на правителствено ниво, целят zlepоставянето на Софийския кабинет, дискредитирането му вътре в България и неговото сваляне (Пантев 1975, 157).

Независимо от опитите на английската дипломация да попречи на българските външнополитически инициативи за възвръщане към приятелски отношения с Русия, българското правителство се придържа към новоустановения политически курс. Министър-председателят Константин Стоилов и министърът на външните работи Григор Начович не възприемат английските внушения срещу идеята да бъде изпратена делегация в Санкт Петербург. Кабинетът в София не се съобразява и с турското предупреждение, направено на Петър Димитров лично от султан Абдул Хамид II, още през януари 1895 г., в което е изказана негативната позиция на Високата порта към българската дипломатическа активност по отношение на Русия. За това Димитров съобщава в поверителен доклад от 18 февруари 1895 г.

През юни 1895 г. Консервативната партия във Великобритания, начело с лорд Солсбъри, удържа нова изборна победа. С връщането на власт на английските консерватори във външната политика на Лондон се проявяват две нови паралелни тенденции. Едната тенденция се изразява в новия курс, който е открит към търсене на сближение с Русия и Франция по определени въпроси. Втората тенденция е желанието да се поеме по пътя към укрепване на предишното сътрудничество с Германия и Австро-Унгария. През лятото на 1895 г., използвайки арменските размирици, лорд Солсбъри е готов да предприеме сериозни промени в традиционната английска политика по Източния въпрос (Арутюнян 1959, 108–122).

С активното съдействие на френската дипломация през юни 1895 г. българска делегация от осем официални лица заминава за Санкт Петербург, за да поднесе венец на гроба на покойния император Александър III. Предвидено е пътуването да премине през австрийската столица Виена. В делегацията влизат Иван Вазов, д-р Димитър Минчович, д-р Васил Моллов, председателят на VIII Обикновено Народното събрание Теодор Иванов Теодоров и митрополит Климент, който разговаря с цар Николай II за преминаването на престолонаследника в православната вяра. В голяма степен българското посещение постига предварително набелязаните цели. Външният министър на Русия Алексей Борисович Лобанов – Ростовски желае да пренесе инициативите във външната политика на Руската империя в Далечния Изток. Поради тази причина той е за провеждане на гъвкава политика към България и иска своевременно да уреди руските балкански позиции (Христов 1991, 316).

Дипломатическият агент на България във Виена Харалампи Сърмаджиев в свое писмо до Григор Начович от 16 август 1895 г. съобщава за предположенията в европейските страни, че това посещение на Руската столица от

български дипломати „ще предизвика силно русофилско течение в България“ (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3469, л. 35–44). По повод на българското посещение в Русия, вестник „Прогрес“ пише, „че пътуването на депутацията разсърди цяла Западна Европа, без Франция“ (Прогрес, 82, 01.08.1895). Вземайки предвид близките отношения между Париж и Санкт Петербург, обусловени от съществуването на френско-руския съюз, министър-председателят Константин Стоилов прави изявление пред френския дипломатически агент в София Лако, в което споделя надеждата си за скорошно разбирателство с Русия. Според него то би могло да стане факт веднага след завръщането на българската депутация от руската столица. Паралелно с това, по същото време от Цариград за Лондон заминава със специална дипломатическа мисия българският дипломатически агент Петър Димитров. Целта на посещението му е да бъде потърсена английска подкрепа по Българския национален въпрос в Македония (Панайотов 1941, 244). Като изключим резкия тон на лорд Солсбъри по повод убийството на Стефан Стамболов, Петър Димитров получава някои окуражителни обещания за скорошно уреждане на македонския въпрос. През септември и ноември 1895 г. с мисия относно македонския въпрос пътува до Виена и Григор Начович. Официалната цел на неговите визити са сключването на австро-българско търговско споразумение, получаване на дипломатическа подкрепа за удовлетворяване на българските искания пред Високата порта и не на последно място засвидетелстване на лоялността на София пред Виена (Лалков 1994, 463). Той разговаря с австрийския външен министър Агенор Голуховский, за да го успокои, че предстоящото възстановяване на дипломатическите отношения с Русия няма да засегне принципите на следваната от България след 1885 г. външна политика.

За разлика от управляващите във Виена, които разчитат, че посредством княз Фердинанд Кобургготски ще запазят стабилни позициите си в България, подозренията от страна на Лондон срещу Софийския кабинет се засилват след убийството на Стефан Стамболов (Пантев 1966, 92–93). Тъй като убийството съвпада с посещението на българската делегация в Русия, английският генерален консул Артър Никълсън си позволява да направи няколко остри демонстрации против българското правителство, Двореца и софийската полиция. Поради дръзкото му поведение княз Фердинанд Кобургготски отказва да го приеме и да изслуша възмущенията му по повод на събитията около атентата срещу бившия министър-председател. Този случай е яростно раздухан от консервативните вестници във Великобритания, според които убийството е свързано по един или друг начин с руско-българските отношения. Вестник „Стандарт“ излиза с абсурдно твърдение, че убийството трябва да засвидетелства „*отвратителното раболепие към Русия*“ (The Standart, 15.08.1895). В България, вестник „Свобода“ също излиза със статия по този повод: „*Отказът на княза да приеме представителя на Англия в България, на тази държава, която първа позволи на своя представител да влезе в лични отношения с княза ни, който пример бе последван отпосле и от представителите на някои от другите сили и в столицата на която държава князът ни намери от кралицата почти официален*

прием, показва, че князът и правителството са си осигурили поддръжката на мощна Русия.“ (Свобода, 1736, 18.08.1895).

По същото време английската преса подема негативна кампания срещу България. В английските вестници са публикувани статии от журналистите Ардърн Хюлм Биман и Джеймс Баучер, в които българското правителство е обвинявано в жестокост към мюсюлманското население в Родопите и за подготовката на чети, които да нахлуят на територията на Македония. Ардърн Биман и Джеймс Баучер, който по принцип е сочен като застъпник за българската кауза, отиват твърде далеч, поставяйки искане за създаване на международна анкетна комисия, която да санкционира българите, сочейки ги като смутители на мира на Балканите. За известно спадане на напрежението между българското правителство и английската дипломация допринася обстоятелството, че на 18 август 1895 г. английският генерален консул Артър Никълсън отпътува от България. Показателен е фактът, че никой от българското правителство не присъства на прощалния обед, даден на английският дипломат от бившия министър на външните работи в правителството на Стефан Стамболов – Димитър Греков. След заминаването на Артър Никълсън английското правителство дълго време не назначава свой нов титулярен представител в София, а вместо това изпраща временно там втория секретар на британското посолство в Цариград сър Хенри Елиът. В своите септемврийски доклади Хенри Елиът изтъква, че съществува силна русофилска опозиция срещу княза, която може да извърши заговор, подобен на този срещу Александър I Батенберг. Според него след това не би било изненада *„да се посочи какъвто и да е княз, назначен от руснаците“*. *“Вярва се, че тази опасност е много реална. Изглежда г-н Стоилов няма да се задържа на власт и с неговата оставка ще се засили русофилската секция на министерството.*“ (PRO FO 78/4663) – пише Хенри Елиът в секретен рапорт от 4 септември 1895 г. Английският дипломат цитира сведенията, които е получил чрез румънския представител в България. Според тяхното съдържание Русия има намерение да изпрати търговски агенти във Варна, Бургас, Русе и Видин, чиято политическа цел ще бъде *„да увеличат недоволството към негово височество [Фердинанд] и да подтикнат българите да предприемат стъпки за постигане на споразумение независимо от неговото признаване“* (PRO FO 78/4663). Развитието на събитията в България и на Балканите, както в краткосрочен, така и в дългосрочен план показва, че в мрачните сценарии, които вещае английският дипломат не се съдържа ни най-малко количество истина. Константин Стоилов остава на власт до 1899 г., като неговото правителство може да разчита на вътрешнополитическа стабилност, а княз Фердинанд Кобургготски не е детрониран от българския престол.

В своите донесения Хенри Елиът напомня и за възможността от завръщане на многобройната емиграция на офицерите-русофили. Английският дипломат е притеснен от това, че те биха имали възможността да заемат ключови командни постове в българската армия. На 26 септември Константин Стоилов заявява пред Хенри Елиът, че *„принципите на правителството не са претър-*

пели промяна след връщането на депутацията. Правителствените кръгове са решени да изразят приятелство към Русия, без каквито и да са концесии“. Констатирайки, че „крайните русофили са несъмнено ядосани от настоящото забавяне на одобряването“ (PRO FO 78/4663), Хенри Елиът продължава да поддържа напрежението като посочва в своя рапорт от 26 септември 1895 г., че представителите на Петко Каравелов и Драган Цанков са си осигурили „враждебно към правителството мнозинство“ (PRO FO 78/4663).

Оставяйки встрани нереалните заплахи, които Хенри Елиът предвещава, следва да се отбележи, че в своите рапорти той отразява действителните настроения на голяма част от обществото, което трудно припознава австрийският принц Фердинанд Кобургготски за български държавен глава. Това се потвърждава и от разговор, проведен между Александър Нелидов и екзарх Йосиф I, по време на който българският екзарх отбелязва, че Фердинанд все повече губи подкрепата на българското население, тъй като в него българите виждат главната причина за лошото отношение на Русия към Княжеството.

Попаднал в неблагоприятна политическа среда, nepолучилият признание български княз, е принуден да прояви отстъпчивост, за да си осигури вътрешнополитическа и международна подкрепа. През пролетта на 1895 г. Фердинанд Кобургготски не отхвърля руското предложение престолонаследникът на българския трон да бъде покръстен в православната вяра, което възвръща чл. 38 от Търновската конституция, обезсилен през 1893 г. от Стефан Стамболов. Това решение, взето по начин, който удовлетворява Русия, е една от малкото съществени отстъпки, направени от българска страна. По време на преговорите в края на 1895 г., проведени при посредничеството на екзарх Йосиф I и Найдено Геров, българското правителство успява да отложи за следващата година решаването на допълнителни важни въпроси от условията за уреждане на политическите отношения, като въпроса за емиграцията, руско-българската търговска конвенция и т. н.

Правителството на Великобритания отново е изправено пред старата дилема. То трябва да избере дали да приеме една България, начело на която стои непопулярият в Лондон и не получил официално признание княз Фердинанд Кобурггодски или да се изправи пред евентуално възможната алтернатива в България да бъде избран друг княз, с риск той да бъде предан на Русия. Английската дипломация безуспешно продължава с опитите да повлияе върху решенията на българското правителство, в желанието си да пресече българо-руското приятелство. Филип Къри се обръща назад във времето и припомня нелеките за България дни през 1886 г., мисията на руския генерал Николай Василиевич Каулбарс и агитацията му против тогавашното регентство. Той съветва Петър Димитров в Цариград „по никакъв начин да не се приемат руските искания за установяване на отношения без признаване на княза. Вие разбирате, че идването на руски емисари при едно неустановено положение в страната може да възроди хаотичните дни от пребиваването на ген. Каулбарс“ – продължава Къри (PRO FO 195/2134).

Английската дипломация е осведомена за тайните срещи и преговорите в началото на август 1895 г. между министъра на външните работи на Франция Габриел Аното и пълномощника на българския княз. В Лондон става известна и срещата на самият Фердинанд Кобургготски с руския дипломат Сергей Спиридонович Татищев на 2 август 1895 г. Един от пътищата за тези осведомявания минава от Азиатския департамент до румънския дипломатически департамент в София. От 1888 г. поста на английски посланик в Букурещ заема близкият на Стефан Стамболов дипломат Чарлз Хардинг, който осведомява Лондон за състоянието на руско-българските отношения много по-добре, отколкото го правят английските дипломатически представители в София. В края на месец септември 1895 г. се осъществява конфиденциална среща между Филип Къри, който в свое пътуване минава през София, чиновникът от британската агенция Макгрегър, Хенри Елиът и българският министър-председател Константин Стоилов. Основен предмет на проведените разговори е руско-българският въпрос. По време на дискусиата Филип Къри уведомява Константин Стоилов, че *„Англия признава правото на една страна да развива връзките си с държава, на която българите дължат толкова много, но не бива да се отива до нежелателни за българската независимост крайности“* (Пантев 1975, 162).

Филип Къри уверява Константин Стоилов, че когато правителството се е държало мъдро, Великобритания никога не е оставала безучастна към неговите затруднения. Той намеква за сключената българо-английска търговска конвенция, която по негови думи показвала намерението на правителството на Нейно величество да поддържа предишните си добри отношения с България. Самият Константин Стоилов не пропуска да отбележи в една от своите речи, че *„сполуката да сключим договор не само с Австрия, но и с Италия и Англия... е голям дипломатически успех“* (Стоилов 1939, 148). Във връзка с това Филип Къри декларира пред българския министър-председател нежеланието на Великобритания да бъде изпратена втора българска делегация в Санкт Петербург. В свой доклад до лорд Солсбъри английският дипломат обръща внимание на факта, че единственият съществен пункт, по който България прави отстъпки пред Русия, е свързан с вероизповеданието на престолонаследника, но *„като имаме пред вид важното значение на вековната религиозна връзка между Русия и българите, това несъмнено ще има значение за допълнителните им взаимни симпатии“* (PRO FO 195/2134).

При откриване на втората редовна сесия на VIII Обикновено Народно събрание, от името на народните представители е изказано *„всенародно пламенно желание княз Борис да премине в православната вяра“* (Дневници VIII ОНС, II РС, 2, 43). На 29 октомври 1895 г. княз Фердинанд Сакскобургготски приема официално това предложение. Той среща значителна съпротива от страна на Ватикана и някои свои роднини, изповядващи католицизма, но въпреки това през януари 1896 г. издава манифест, с който обявява съгласието си за кръщаване на престолонаследника Борис по православен обред (Петков 2002, 261), а руският император Николай II се съгласява да стане негов кръстник.

При тази обстановка става ясно, че проблемът по признаването на Фердинанд Кобургготски за български княз скоро ще бъде преодолян. За да вземе инициативата по княжеския въпрос в свои ръце и за да демонстрира сюзеренитета на султана над Българската държава, Османската империя бърза да изпрати преди тържествената церемония в София ноти до великите сили, с молба да признаят княжеската титла на българският държавен глава. Покръстването на принц Борис става в присъствието на представителя на руския император граф Арсений Аркадиевич Голенищев-Кутузов, а също така и на представители на Османската империя, Сърбия и Гърция (Александров 2004, 278). Френският шарже д'афер Лако също присъства на тържеството по случай покръстването на българския престолонаследник в качеството си на официален представител на френското правителство. В обръщението към госта си българският княз Фердинанд Кобургготски изразява своите добри чувства към Франция, към която заявява, че храни особени симпатии. В същото време манифестация от граждани на София се отправя към френската легация, за да изрази признателността на българския народ към Франция.

Възстановяването на приятелските отношения с Русия открива нови положителни перспективи към разрешаването на въпроса за признаването на княз Фердинанд Кобургготски. Тъй като е видимо недоволна от сближаването между българския кабинет и Санкт Петербург, Великобритания умишлено не бърза да заяви официално своята позиция по княжеския въпрос в създадените нови условия. С шифрована телеграма от 5 февруари 1896 г. Петър Димитров съобщава на Григор Начович следното: „*До тоя момент всичките велики сили са дали на Високата порта съгласието си за официалното припознаване на нашия господар, освен Англия*“ (ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а. е. 1148, л. 5–7). Демонстративното закъснение на Англия, която признава княз Фердинанд Кобургготски едва на 8 февруари 1896 г., е оправдавано с отсъствието на английският министър-председател лорд Солсбъри от Лондон. Многозначителен е фактът, че Великобритания е страната, която първа и преди всички други велики сили, влиза в контакт с новия български монарх, а в този съдбовен момент изразява последна своето официално признаване на неговото княжеско достойнство. Това поведение следва да покаже неодобрението, което английското правителство демонстрира срещу промените във външната политика на Княжество България и подновяването на връзките с Русия.

На 2 март 1896 г. Високата порта връчва два фермана на княз Фердинанд Кобургготски. С първия документ го признава за княз на Княжество България, а с втория – за генерал-губернатор на Източна Румелия.

Възстановяването на политическите отношения между София и Санкт Петербург е значимо постижение не само за парламентарния кабинет на Константин Стоилов, но и за руското имперско правителство. Без да създава и най-малки колебания към своя престиж на велика държава и нация, Русия успява да излезе от неблагоприятното положение в което се намира след прекъсване на политическите контакти с България. Царуването на младият руски импера-

тор Николай II започва със забележителен дипломатически успех. С този акт Санкт Петербург преодолява затрудненията, които има по отношение на своята балканска политика. Дипломацията на Руската империя може да си отдъхне от неспирните дипломатически борби с Австро-Унгария и Великобритания на Балканския полуостров и да съсредоточи вниманието си върху разрешаване на далекоизточните въпроси и реализирането на своите планове в Тихоокеанския басейн. Възобновени са успешно дипломатическите отношения между Руската империя и Княжество България. Следва да се отчете обаче, че междувременно в системата на международните отношения на Балканският полуостров са настъпили известни изменения. Към края на XIX век Русия вече е по-тясно ориентирана към сътрудничество с някои балкански съперници на Българското княжество. Народняшкото правителство от своя страна по много въпроси опитва в една или друга форма и с внимателни стъпки да продължи външната политика, провеждана от Стамболовия кабинет.

Отношението на Англия към руско-българското сближаване се определя от новите елементи, които навлизат в провежданата от нея външна политика. От една страна Лондон се стреми да оказва подкрепа на всякакъв вид дипломатически съюзи с противоруско предназначение, докато от друга, английските управляващи демонстрират привидно тенденции за търсене на споразумения по някои въпроси с руското царско правителство. Тези на пръв поглед взаимно изключващи се стремежи са ловко балансирани от двуликата английска дипломация, която има опит в провеждането на подобен тип дейности. На практика, през 90-те години на XIX век, Лондон дълго време води паралелни преговори едновременно с френско-руския блок и с държавите от Тройния съюз.

По отношение на Балканите, до декември 1894 г. основна задача на английската дипломация се явява стремежът ѝ да осуетява пристигането в България на руски дипломатически, търговски или военни представители, без да бъде предварително признат Фердинанд Кобургготски за български княз. Великобритания не изпитва симпатии към Фердинанд и не би искала да бъде засилено австрийското влияние в България. Но правителствените среди в Лондон допускат, че би било възможно на княжеския престол да се възкачи нов монарх, който би имал по-благосклонна позиция спрямо Русия. Поради тези опасения, английската дипломация е принудена да действа като защитник на българския княз. След декември 1894 г., засилващият се процес на сближаване между България и Русия започва да създава все по-големи тревоги на английското правителство. За да неутрализира възможните нежелани от нея последствия, Великобритания продължава да води характерната си политика на подстрекателство и насочване към конфликти. Дипломацията в Лондон тласка Народняшкото правителство към съпротива срещу руските предложения и насърчава към неотстъпчивост българския кабинет по въпроси, касаещи преди всичко и основно България и Русия. Българският кабинет, подобно на външнополитическите маневри, изпълнявани от Стефан Стамболов, умело използва продължаващото руско-английско противопоставяне. Позицията на Англия е една от външнопо-

литическите предпоставки за твърдостта на кабинета при преговорите с Русия и постигнатите успехи. От друга страна Народняшкият кабинет през лятото на 1895 г. си позволява рязко противопоставяне на английското вмешателство. В крайна сметка обаче английската остра политика, целяща да вклинява противоречия между отделните държави е един от важните външни фактори, който не позволява да се достигне до задълбочаване на руско-българското приятелство, така необходимо на България. Английската дипломация търси стратегически изгодно за нея равновесие на Балканите, като не позволява на нито една балканска държава да вземе преимущество и нито една Велика сила да получи привилегировани позиции на полуострова. Целейки да запази умерено-балансираните позиции на останалите Велики сили и да остави слаби балканските страни, Лондон иска да запази за по-дълго време своите собствени приоритетни позиции на Балканите.

ЛИТЕРАТУРА

Александров 2004: Е. Александров (Ред.). Българската дипломация от древността до наши дни. София, 2004.

Арутюнян 1959: Г. М. Арутюнян. Англия и армянският въпрос в средина 90-х годов XIX века. – Новая и новейшая история, кн. 6, 1959.

Дневници VIII ОНС, II РС – Дневници на VIII Обикновено народно събрание, II Редовна сесия.

Йоцов 1945: Д. Йоцов. Русия и България (вчера, днес, утре) Второ допълнено издание. София, 1945.

Лалков 1994: М. Лалков. България в балканската политика на Австро-Унгария. София, 1994.

Ламздорф 1991: В. Н. Ламздорф. Дневник. Москва, 1991.

Мартыненко 1967: А. К. Мартыненко. Русско – българские отношения в 1894–1902 г. Киев, 1967.

Мишев 2007: Р. Мишев. Балканската политика на Австро-Унгария 1867–1914 г. В. Търново, 2007.

Народни права, 41, 13.04.1895.

НБКМ, БИА: Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Български исторически архив, фонд 14 (Григор Начович), архивна единица 1063, 2703, 3469.

Панайотов 1941: И. Панайотов. Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд 1888–1896. София, 1941.

Пантев 1966: А. Пантев. За англо-българските отношения след падането на Ст. Стамболов (1894–1896 г.) – Исторически преглед, 1966, 4, 87–96.

Пантев 1975: А. Пантев. Англия и руско-българското помирение (1894–1896) – България и европейските страни през XIX–XX в. София, 1975.

- Пантев 1972:** А. Пантев. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. София, 1972.
- Петков 2002:** П. Петков. Документи за новата история на България XIX – началото на XX век. В. Търново, 2002.
- Попов 1985:** Р. Попов. България и Русия (1894–1898) Политически отношения. София, 1985.
- Прогрес 1895:** Прогрес, 82, 01.08.1895.
- Свобода 1895:** Свобода, 1736, 18.08.1895.
- Стоилов 1939:** К. Стоилов. Речи. София, 1939.
- Хвостов 1930:** В. Хвостов. Проблема захвата Босфора в 90-х годах XIX века. – Историк-марксист 1930, 20, 100–130.
- Христов 1991:** Х. Христов (Отг. ред.). История на България. Т. 7. София, БАН, 1991.
- ЦДА:** Централен държавен архив, фонд 321К, опис 1, архивна единица 1148.
- Bridge 1971:** F. Bridge. From Sadowa to Sarajevo. The foreign policy of Austria-Hungary 1866–1914. London, 1971.
- Bridge, Bullen 2004:** F. R. Bridge, R. Bullen. The Great Powers and the European States System 1814–1914. Harlow, 2004.
- Grenville 1964:** J. A. S. Grenville. Lord Salisbury and Foreign policy. The Close of the Nineteen Century. London, 1964.
- Plant 1968:** D. C. M. Plant. Finance, Trade and Politics in the British Foreign Policy. Oxford, 1968.
- PRO, FO:** Public Record Office, Foreign Office, File 78 (Turkey-Diplomatic).
- PRO, FO:** Public Record Office, Foreign Office, File 195.
- The Standart 1895:** The Standart, 15.08.1895.

THE ENGLISH POSITIONS ON THE BALKANS AND
RESUMPTION OF DIPLOMATIC RELATIONS
BETWEEN BULGARIA AND RUSSIA
(1895–1896)

Emil Vrezhakov

(Abstract)

The Bulgarian political life was characterized by relative calmness after 1894. Public order was normalized. Tension, generated by the actions of the radical opposition during the previous several years, subsided. The party in office in Sofia took a course towards reorientation of the Bulgarian foreign policy. One of the numerous issues facing the new government, taking office on 18 May 1894, headed by Constantine Stoilov, was to restore the Russian-Bulgarian political relations, severed in November 1886. During the 8-year office of Stefan Stambolov the Bulgarian government found itself isolated by the Russian Empire in spite of the several attempts to restore the diplomatic relations between the two countries. The Bulgarian politicians realized that the Russian position on any Balkan issue could not be bypassed. The Bulgarian national problem in Eastern Thrace and Macedonia could not be resolved without the support of St. Petersburg. The ministers in the new Bulgarian government recognized that the restoration of the diplomatic relations with the Russian Empire was crucial for the success of any foreign policy initiative. The diplomatic circles in St. Petersburg were also willing to overcome the problems in the relations with Bulgaria, in spite of the fact that the Russian positions on the Balkans had been stabilized.

The interest of St. Petersburg to overcome the political contradictions with Bulgaria was driven by the plans of the Russian Empire concerning the Straits and by the need to prevent any other influence on the Balkan Peninsula. These are important considerations as to protect the international prestige of the Russian Empire, because the Russian Empire was influential not only in Bulgaria, but in the other Balkan and Slavic countries. Due to their special significance as far as the strategic balance on the Balkans is concerned, the relations between Bulgaria and the Russian Empire became an issue of political and international magnitude. Neither the Great Powers in Europe, nor the neighbouring Balkan countries concealed their interest into the matter.

Great Britain appears to be one of the most adamant opponents to the Russian political influence in Bulgaria. The policy of London on the Russian-Bulgarian diplomatic contacts was to create artificial conflicts between Sofia and St. Petersburg. Their purpose was to sever the amicable relations between the two countries once and for all. These actions of the British government were a substantial international factor, which plays an important role in the lasting Russian-Bulgarian political confrontation.

The Bulgarian Prince Ferdinand of Saxe-Coburg and Gotha, who had not as yet received formal recognition, decided to get rid of the authority of his competitor – the Bulgarian Prime Minister Stefan Stambolov. This satisfied the pro-Russian circles in Bulgaria. Thus he hoped to gain the benevolence of the Russian Empire and to get recognition for his crown. The growing rapprochement between Russia and France after 1892

and the official announcement of the Franco-Russian alliance two years later facilitated the planned actions of Ferdinand. His kinship with the French aristocracy gave him every reason to believe that the relations with Russia could be settled with support on behalf of France. Ferdinand of Saxe-Coburg and Gotha believed that the French government could assume the role of intermediary between him and the Russian Emperor. The government in St. Petersburg was also considering how to improve the relations between Russia and Bulgaria in a way beneficial for both countries. The death of the Russian Emperor, Alexander III, on 18 October 1894 is an opportunity for the government in Sofia to take the initiative to improve the diplomatic relations between Bulgaria and Russia. After the death of the Russian Emperor, the National Assembly in Bulgaria declared mourning. A memorial service was held in honour of the Emperor. On 21 October 1894 Prince Ferdinand of Saxe-Coburg and Gotha sent a condolence telegram to the future Emperor of Russia, Nicholas II. The Bulgarian Prime Minister, Constantin Stoilov, also sent a telegram addressed to the Russian Foreign Minister, Nikolai Karlovich Gershom.

The British diplomacy paid special attention to the international activity of the Bulgarian government. London expressed their concerns about the eventual settlement of the relations between Bulgaria and Russia. Despite the efforts of the British diplomacy to foil the Bulgarian international initiatives towards restoring the amicable relations with Russia, the Bulgarian government kept the new political course. Great Britain failed to prevent the Prime Minister, Constantin Stoilov, and the Minister of Foreign Affairs, Grigor Nachovich, from sending a delegation to St. Petersburg. This was the reason why the British press launched a negative campaign against Bulgaria. The English diplomat, Arthur Nicolson, was called back from Sofia and was replaced by Henry Elliot.

The attitude of Great Britain to the Russo-Bulgarian relations is a function of the new elements in its foreign policy. London did its best to support all anti-Russian diplomatic alliances. Along with this the British government demonstrated ostensible predisposition towards agreement with Russia on certain issues. These seemingly mutually exclusive aspirations were cleverly balanced by the double-faced British diplomacy. Great Britain is experienced in doing this. Actually, in the 90s of the 19th c. London for a long time led parallel negotiations with the French-Russian bloc and with the countries from the Triple Alliance.

The British diplomacy sought a strategic balance on the Balkan. It was unwilling to let any of the Balkan countries have any advantage before the others, and let any of the Great Powers enjoy privileges on the Balkan Peninsula. London wanted to keep the positions of the other Great Powers moderate and balanced, to leave the Balkan countries weak and thus to retain its own positions on the Balkans for as long as possible.

БЪЛГАРСКАТА АДВОКАТУРА (1944–1989 г.) СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА НОРМАТИВНА УРЕДБА

Катя Митова-Ганева

Политическият преврат на 09.09.1944 г. довежда до радикални обществено-политически промени в България. Установена е отечественофронтовска власт. С новата Конституция от 1946 г. е въведена републиканска форма на управление. Междупартийната коалиция, в която водеща е Комунистическата партия, започва изграждането на българския модел на следвоенен тоталитаризъм, познат на много места в Европа. Тези промени налагат появата на нови държавни органи, а заварените институции в по-голямата си част са трансформирани или заменени с нови. Започва да се налага марксистко-ленинската идеология. България се ориентира към изграждането на социализъм от съветски тип. Тоталното скъсване с близкото минало води до комунизацията и съветизацията на държавно-административните структури, на местната власт и всички институции. Не остава незасегната и отделната личност, подложена на ревизии и преоценки, особено онези с буржоазно минало.

Деветосептемврийският акт едни определят като революция, а други като поредния държавен преврат в страната. Тази проблематика е спорна, но истината е, че тоталните промени в повечето случаи са постигнати насилствено върху политическия опонент. Адвокатското съсловие във Велико Търново също е въввлечено в това противоборство. За едни от тях въведената диктатура е справедлива, а на другите е залепено клеймото „фашист“ и „враг на народа“. Една голяма част от адвокатите от страх и несигурност лесно се колаборират с новата власт. Този всеобхватен процес естествено намира отзвук и в повсеместните кадрови промени.

Новото време изисква и нови законодателни промени. Назначеното след смъртта на цар Борис III Регентство на малолетния цар Симеон II, включващо проф. Богдан Филев, ген. Никола Михов и принц Кирил съществува до 09.09.1944 г. В новия състав на второто Регентство влизат проф. Венелин Ганев, Цвятко Бобошевски и Тодор Павлов. То упражнява номинално конституционните си прерогативи и узаконява до лятото на 1945 г. всички решения и законопроекти на правителството.

Животът и обществото вървят по своя неизбежен ход и между странните, а понякога безпрецедентни закони се появява един прогресивен нормативен акт още през 1944 г. Чрез издаването с **Указ №30/13.10.1944 г.** на регентите

на **Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола** (ДВ, №227/16.10.1944 г.), най-сетне се дава възможност на нежната половина от юристите в България да упражняват съдийска и/или адвокатска професия. До края на Втората световна война единствените страни на Балканите, в които жените-правнички нямат това право, са България и Албания. В съседна Гърция този въпрос е решен още през 1926 г., в Югославия – през 1927 г., в Турция – 1928 г., а в Румъния – през 1929 г. (Туртуриков 2015, 258).

Съществен нормативен акт е **Наредба-закон за съдене от Народен съд на виновниците за въвличането на България в световната война**. Той е приет от Министерският съвет след продължително обсъждане в три последователни заседания от 28 до 30.09.1944 г. Утвърден е с Указ на регентите на 03.10.1944 г. и публикуван в „Държавен вестник“ (ДВ, №219/6.10.1944 г.). Създава се един непознат до този момент закон, който съгласно чл. 2 цели унищожаването на противниците на новоизграждащата се власт, присвояване на имуществото им. Законът е валиден до 01.01.1945 г., но поради настъпилите допълнителни обстоятелства е удължен до 01.04.1945 г. Наредбата-закон гласи: „*Народният съд се състои: а) от народни съдии – пълнолетни български поданици от двата пола, избрани от областните комитети на Отечествения фронт; б) от назначени съдии от министъра на правосъдието измежду съдиите и адвокатите в страната*“ (ДВ, №219/6.10.1944).

Новоустановената власт проправя пътя си не само чрез разстрели. Възползвайки се от страха и несигурността на хората, тя предприема масови чистки между „наши“ и „ваши“. Този реваншизъм добива чудовищни размери. 68 състава на т. нар. Народен съд провеждат 135 процеса в цялата страна и произнасят 9 155 присъди, от които 2 730 смъртни и 1 305 на доживотен затвор. Освен смърт и различни срокове затвор се присъждат и много други тежки наказания: глоби, конфискация на движимо и недвижимо имущество, лишаване от права и пр. Като съпоставка: Нюрнбергският съд осъжда на смърт 12 души, а Токийският – 7. (Мешкова, Шарланов 1994, 158). Самата наредба-закон грубо погазва Търновската конституция, забраняваща създаването на изключителни съдилища, противоречи и на действащия тогава Наказателен кодекс. Той не допуска прилагането на закони с обратна сила. Така наречените „народни обвинители“ се назначават от изпълнителната власт – Министерският съвет, а „народните съдии“ се избират от областните комитети на Отечествения фронт, без да се изисква от тях задължително юридическо образование или квалификация. Така съставите на Народния съд и народните обвинители са от централното и местните ръководства на компартията.

Според доклад от 03.06.1945 г. на Главния народен обвинител Георги Петров Народният съд издава 2 618 смъртни присъди и 1 226 доживотни. На 20 години са осъдени 8 души, на 15 години – 687, под 10 години – 3 741. Изпълнени са 1 576 смъртни присъди. Много от осъдените на смърт вече са убити в чистките след 9 септември. Осъдени са на смърт дори хора, убити от комунистическите терористични групи през 1943 г. Издадената смъртна присъда на

вече убит човек освен политически акт е и тежка морална и материална репресия върху близките, защото Наредбата-закон предвижда конфискация на имуществото на осъдения. Преписките по Наредбата-закон за народния съд продължават да се разглеждат и да се изпълняват смъртни присъди и през 1946 г. Оценката на министъра на правосъдието, комунистът д-р Минчо Нейчев, е че основният съкрушителен удар върху старото държавно устройство е бил нанесен от първите два централни процеса „*От всички регенти, министри, царедворци и народни представители, всичко на брой 166 души, нито един не биде оправдан, а 103 от тях бяха осъдени на смърт. Не по-малък бе ударът срещу полицаите и военните престъпници.*“ (Мешкова, Шарланов 1994, 23).

Към края на Народния съд Георги Димитров дава заповед за нова вълна репресии спрямо близките на подсъдимите. С радиograma до Трайчо Костов от 19.04.1945 г. разпорежда: „*Обсъдете с Югов необходимите спрочни мероприятия за изселването на тези хора в подходящи за целта райони. Част от тях трябва да бъдат изпратени на принудителни работи. Никакви съображения за хуманност и милосърдие не трябва да играят в дадения случай каквато и да е роля*“ (Мешкова, Шарланов 1994, 153).

Още преди началото на Народния съд голяма част от близките на обвиняемите са изселени, а след него това сполетява още стотици семейства. По данни на Дирекцията на народната милиция, предоставени на Секретариата на ЦК на БРП (к) към юли 1945 г. са изселени 4 325 семейства на „*наказани от народната власт*“ с 11 875 членове. Според доклад на Държавна сигурност до ЦК на БРП (к) от септември 1944 г. до май 1945 г. всички изселени лица в страната са 28 131 души. Засегнати са и съдебните учреждения, респективно и българската Адвокатура. Министърът на правосъдието д-р Минчо Нейчев в специален доклад до министър-председателя Кимон Георгиев докладва за цялостното прочистване в системата за времето от 09.09.1944 г. до 22.02.1945 г. За „*фашистки прояви*“ са уволнени 134 съдии и други 28 са уволнени „*в интерес на службата*“. Това представлява една четвърт от съдийския състав. Чистката засяга също така и съдебните кандидати, съдия-изпълнителите, допълнителните членове, нотариусите, служителите при затворите. Какъв е броят на арестуваните, изчезналите и предадените за съдене от „Народния съд“, министърът не посочва (Мешкова, Шарланов 1994, 30–33).

На 27.12.1944 г. е обнародвана в Държавен вестник, №289, на основание чл. 47 от Конституцията, **НАРЕДБА-ЗАКОН за изменение и допълнение на закона за устройство на съдилищата**. Изменен е чл. 29 като е допълнен с нов чл. 29 а, който внася важното уточнение: „*Стажуват шест месеца лицата, които са завършили правните науки до влизането на тази наредба-закон в сила и които „са участвували в народоосвободителните въстанически дружини; са били задържани поне шест месеца като политически затворници, в концентрационни лагери или в наказателни трудови групи или са служили като военно мобилизирани след 1 септември 1944 г. в част, която е действала на фронта*“.

За лицата, които след като са завършили правните науки, са прослужили до влизането на тази наредба-закон в сила, поне две години като секретари или подсекретари при съдилищата или като писари при адвокат, редовно вписан от адвокатския съвет, стажът е шестмесечен (ДВ, № 289/27.12.1944).

Новият социалистически път на развитие бързо налага промени и в нормативната уредба на адвокатурата. VI-то Велико народно събрание (15.09.1946–6.12.1947 г.) приема нов **Закон за адвокатите**, обнародван в Държавен вестник от 05.11.1947 г. (ДВ, № 257/5.11.1947). Така се отменя действащия повече от 20 години Закон за адвокатурата от 1925 г. В новия закон, т. I. Придобиване право на адвокат, чл. 1 е) гласи: *лице, което има лошо или опозорено име в съда, в адвокатската колегия или в обществото и ж) лице с фашистки или реставраторски прояви* дава още една възможност за пресяване на адвокатите и провеждането на големи съкращения на политическа основа. Тези първи чистки нанасят непоправим удар в средите на адвокатурата и сломяват голяма част от членовете ѝ.

Новият закон запазва Висшия адвокатски съвет, адвокатските съвети и адвокатските колегии, но силно са ограничени правата и независимостта им. Адвокатите са зачислени към колективи, които разпределят делата сред членовете. Утвърдена е тарифа, издадена от МП която определя възнагажденията им. Според нея възнагажденията се определят от колектива, а след това с известни удръжки на съответния адвокат. Така той няма връзка с клиента и не може да договаря заплащането на услугата. Според чл. 30 на новия закон *„Адвокатът не може да упражнява професията ако не е член на адвокатски колектив“*.

„Адвокатите в места, където числото им е по-малко от 6, могат да упражняват професията си без да членуват в колектив“ Според чл. 31 *„Адвокатските колективи се образуват свободно. Числото на влизащите в един колектив адвокати не може да бъде по-малко от три в населени места с по-малко от 10 адвокати, не по-малко от 5 в места с не повече от 50 адвокати и не по-малко от 10 в места, в които адвокатите са повече от 50, а в София не по-малко от 15“*.

В едно населено място трябва да има най-малко 2 адвокатски колектива“.

Общото събрание на всеки адвокатски колектив избира за една съдебна година свой секретар и заместник-секретар, които го представляват (чл. 34). Договарянето с клиентите и разпределянето на делата между членовете на колектива, по възможност равномерно, се извършва само от секретаря или негов заместник (чл. 35).

Преходната разпоредба на т. IX. Наказателни разпоредби, чл. 59 от същия закон гласи: *„След обнародване на закона, комисия в състав: председателя и прокурора на областния съд в центъра на областта или техни заместници, един член на същия съд, двама адвокати, посочени от Адвокатския съвет, представител на областния отечественофронтовски комитет и представител на съответния околийски отечественофронтовски комитет, се произнася кои от вписаните в колегията до влизане на закона в сила адвокати*

отговарят на изискванията на чл. 2 и постановяват да се заличат ония от тях, които не отговарят на тия изисквания. В последния случай трябва да се посочат основанията за заличаването.“ (Добчев, 2004, 177–180).

Създадените по този повод комисии започват една преднамерена кампания за пенсиониране, отстраняване от колективите, забрана за упражняване на професията и лишават от работа много голям брой адвокати. Причините са политически и навсякъде в характеристиките на съответните адвокати се срещат клишираните изрази „с фашистки прояви“, „обслужващ буржоазията“, „неперспективен кадър за колегията“, „неблагонадежден адвокат“, „човек на миналото“, „обществено по-незначим“, „открит приятел на фашистка Германия“, „не съдейства на новата власт“, „открит реакционер и активен реставратор“ и пр.

На 6.11.1948 г. Президиума на Великото народно събрание приема **Решение за тълкуване на чл. 59 от Закона за адвокатите**. Решенията за тълкуване на Централната комисия по чл. 59 от Закона за адвокатите могат да бъдат изменени и отменяни само по реда на прегледа на влезли в сила решения от Върховния съд. Решението е обнародвано в Държавен вестник от 13.11.1948 г. (ДВ, №267/13.11.1948). На 09.06.1950 г. е издаден **Указ за изменение на закона за устройството на народните съдилища и на закона за адвокатите**, който касае стажът на юристите. Чл. 13, ал. I се изменя: „*Стажът трае една година*“, а чл. 3 от Закона за адвокатите уточнява: „*Стажът трае една година при съд или при адвокатски колектив*“. Разпоредбата по преходните параграфи се прилагат и за заварените на стаж съдебни кандидати и стажант-адвокати (Добчев, 2004, 184).

С Указ за изменение на закона за устройството на народните съдилища и на Закона за адвокатите, приет на 20.06.1952 г., отново се променя продължителността на стажа на стажант-адвокатите. „*Стажът трае шест месеца при съд и при адвокатски колектив*“ (Добчев, 2004, 188).

Нови структурни изменения настъпват с издаденият на 03.06.1952 г. **Указ за адвокатурата** (обн., Известия, №49/10.06.1952 г.). Основната му задача е да развие принципите на държавното начало в ръководството и организацията на адвокатската дейност. Той дава възможност по решение на Адвокатските съвети да се формират Юридически консултации като броят им е в зависимост от броя на адвокатите в съответната колегия. Адвокатът не може да упражнява професията си, ако не е вписан в адвокатската колегия и не е член на юридическа консултация. Членуването не е задължително, когато професията се упражнява в място, където няма юридическа консултация (чл. 16). Юридическата консултация се образува по решение на съвета на адвокатската колегия и се вписва в списъка на колегията с точно обозначение на имената на членовете ѝ. Тя е юридическо лице. Нейни органи са общото събрание и секретарят (чл. 17).

Тези структурни преобразования целят да се усъвършенства новия социалистически подход при упражняване на адвокатската професия. Да се наложи колективизмът чрез новосъздадените юридически консултации. Същевременно

но се дават големи права на секретаря. Той се назначава от съвета на Адвокатската колегия по предложение на консултацията. Секретарят представлява консултацията, ръководи работата ѝ и отговаря за нея. Само секретарят договаря с клиентите. Той разпределя работата между адвокатите и контролира изпълнението и. При разпределението на работата секретарят взема предвид и желанието на клиента (чл. 18–19).

Възнагражденията се внасят в касата на юридическата консултация. Всеки адвокат получава от касата ония суми, които са внесени срещу извършената от него работа, след като се спаднат процентът за посрещане общите разности на консултацията и другите удръжки, предвидени в закона и правилниците (чл. 20).

В новите структурни и организационни промени се включва премахването на Висшия адвокатски съвет. Надзорните функции и цялостно ръководство се възлага на Министерството на правосъдието. Според чл. 30 от Указа за адвокатурата министърът на правосъдието има общо ръководство и върховен надзор върху дейността на съветите на адвокатските колегии. Той разглежда жалбите срещу решенията и разпорежданията на съветите на адвокатските колегии. Преписите от всички решения и отчети на съветите на адвокатските колегии се изпращат в Министерството на правосъдието. Министърът на правосъдието може да изменява или да отменява решенията на съветите на адвокатските колегии по всички въпроси, ако това се налага от обществен интерес (чл. 31–32) (Добчев, 2004, 190–191).

Наложените промени целят да противопоставят създаващата се социалистическа адвокатура на предходната, която според новите ръководители обслужвала буржоазното общество и адвокатът защитавал частните интереси, които обикновено са в конфликт с обществен интерес. Според тях адвокатската професия се поставя на нови релси, защитава социалистическото общество, упражнява се колективно чрез Юридическите консултации. Върху фигурата на адвоката се вменяват неприсъщи задачи – да бъде възпитател, пропагандатор, идеен работник за утвърждаване на социализма.

Но действителността е друга. Промените не довеждат до търсената колективизация. Полититическият диктат, който натрапват секретарите на Юридически консултации, благодарение на делигираните права от Указа за адвокатурата, се оказва неблагоприятен за развитието на адвокатурата. Това социалистическо преструктуриране е пагубно. Невъзможността да се извлекат положителните страни на адвокатските колективи предизвиква появата на юридическите консултации, но и те не се оказват достатъчно ефективни.

На 12.08.1952 г. излиза и **Правилник за приложение на Указа за адвокатурата** (ППУА; обн., Известия, год. III, бр. 67/12.08.1952 г.). Според чл. 18 в Правилника се уточнява: „Съветът на адвокатската колегия се състои от 5 члена за колегии до 50 адвокати, от 7 члена за колегии над 50 адвокати, а за София от 15 члена и по толкова допълнителни за всеки съвет на адвокатска колегия“.

Чл. 28 конкретизира „*Числото на адвокатите в юридическата консултация е най-малко трима в места с десет или по-малко адвокати, не по-малко от 5 в места с 11 до 20 адвокати, не по-малко от 10 в места с 21 до 50 адвокати и не по-малко от 15 в места с повече от 50 адвокати.*“ В същия член се добавя, че числото на юридическите консултации по места, както и числото на членовете в юридическите консултации може да бъде изменено от министъра на правосъдието. Там, където броят на адвокатите е по-малък от 6, същите могат да упражняват професията си и без да членуват в юридическа консултация (чл. 29 от Правилника за приложение на Указа за адвокатурата) (Добчев, 2004, 194).

На 04.07.1958 г. е издаден **Указ за изменение и допълнение на Указа за адвокатурата** (обн. Известия, № 53, 4.07.1958; попр., № 55, 11.07.1958 г.). Направени са съществени промени относно кадровия състав на адвокатурата в следните членове на Указа за адвокатурата – 3, 7, 12, 15, 16, 18, 23 и 26. Например чл. 7 се изменя така: „*Министърът на правосъдието с общ годишен план определя броя на адвокатите по адвокатски колегии съобразно с нуждата от правна помощ*“. Към чл. 16 се прибавя следната нова ал. III „*Адвокат, който без уважителни причини и без разрешение на съвета на адвокатската колегия отсъствува от юридическата консултация повече от един месец, се заличава от списъка на адвокатите по решение на съвета*“. Нова алинея II е прибавена към чл. 23 която уточнява, че пред Върховния съд могат да представляват и защитават страните адвокати, които имат най-малко 5 години адвокатска практика или толкова години съдийска или прокурорска служба (Добчев, 2004, 198).

В Държавен вестник от 28.08.1970 г. е обнародван **Указ за изменение и допълнение на Указа за адвокатурата**, който касае осигуряването на адвокатите. Включени са нови чл. 29 „а“ и чл. 29 „б“. Според първият всеки адвокат има право на платен годишен отпуск до 30 календарни дни. Съветите на адвокатските колегии, след вземане мнението на профкомитетите, задължително организират и осигуряват ежегодно ползването на отпуска от адвокатите. Организирането, ползването и начина на заплащане на годишния отпуск на адвокатите се уреждат с правилник. Новият чл. 29 „б“ е със следното съдържание: „*За задоволяване на професионалните и културно-битови нужди на адвокатите при всяка юридическа консултация и съвет на адвокатска колегия се учредява фонд Социално-битови и културни мероприятия към юридическите консултации и съветите на адвокатските колегии със средства, набирани от адвокатите.*“

Източниците на средствата за фонда, съхраняването, разходването и отчитането им се уреждат с отделен правилник.“ (ДВ, № 68/28.08.1970).

На 16.05.1971 г. е приета новата, наречена Живковска конституция на Народна Република България. Тя е провъзгласена от V-то Народно събрание, на неговата единствена 16-та сесия на 18.05.1971 г. Същият ден Конституцията е публикувана в „Държавен вестник“. В нея се утвърждава правото на гражданите на съдебна защита. Чл. 138 (1) гласи: „*При осъществяване на правосъдието*

гражданите имат право на защита“ и (2) „Обвиняемият има право на защита.“ (ДВ, № 39/18.05.1971).

След приемането на новата Конституция, като че ли започва един по-обнадеждаващ процес в развитието на Адвокатурата. Осъзнава се факта, че в социалистическото общество трябва да бъде оценена ролята на институцията и на нейните представители. Търсят се идеи и начини за утвърждаването на нов модел на работа. Нещата се променят през втората половина на 70-те години, когато в адвокатурата настъпват нови организационни промени. Те идват след XI-я конгрес на Българската комунистическа партия, състоял се през месеците март-април 1976 г. и последвалия го Юлски пленум на Централния комитет на Българската комунистическа партия. Започва да се налага генералната линия на Партията за разпределение, квалификация и специализация на кадрите. Така се стига до уреждането на статута и дейността на адвокатурата.

Пет години след приемане на новата Конституция, на 29.11.1976 г. Държавният съвет на Народна Република България издава **Указ за адвокатурата**, обнародван в Държавен вестник (ДВ, № 96/3.12.1976). Влиза в сила от 01.01.1977 г. и изцяло отменя Указа за адвокатурата от 1952 г. В него са отразени основните принципи на Конституцията, които засягат процеса на демократизиране на правораздавателната система и още по-категорично е формулирано правото на защита на всеки гражданин, а адвокатската професия се представя като резултат от още по-ярко открито обществена необходимост.

Глава II на Указа е посветена на „Организация на адвокатурата“ (чл. 3–21). Институцията е обособена в 1. Адвокатски колектив, 2. Адвокатска колегия, 3. Централен съвет на адвокатурата, 4. Адвокатско бюро за работа с чужденци и в чужбина. Премахва се досега ползваното понятие „*юридическа консултация*“, съгласно отменения Указа за адвокатурата (1952 г.) и се връща в употреба старото название „*адвокатски колектив*“, въведено със Закона за адвокатурата (1947 г.). Адвокатският колектив се възстановява като основна организационна единица. Представлява се и се ръководи от секретаря, който запазва предишните си функции. Според чл. 5 секретарят на адвокатския колектив се избира за срок от 2 години. Наблюдава се известен прогресивен елемент по отношение на секретарската институция, защото изборността означава, че той може да бъде сменен. Но ролята му на ръководител и представител на колектива се запазва. Разпоредбите (чл. 2, ал. 1 и 2) не позволяват на Адвокатската институция да функционира сама за себе си, а я превръщат в част от механизма на социалистическата държава и общество.

Върховен орган на адвокатите в страната става новосъздаденият Централен съвет на адвокатурата (ЦСА) със седалище София. Според чл. 15 (2) „*Централният съвет на адвокатурата се състои от адвокати, избрани от общите събрания на адвокатските колегии по един на сто или на част от сто адвокати и по един представител на Министерството на правосъдието, Единния център за наука и подготовка на кадри по право, Централния съвет на Съюза на юристите и Централния комитет на Профсъюза на работниците от ад-*

министративните учреждения и обществените организации, определени от техните ръководства.“ Централният съвет на адвокатурата се избира за срок от пет години (3). Така се внася известна демократичност, тъй като се ограничават правомощията на Министерството на правосъдието, но до независимост на професията не се стига, а само се редуцира държавната намеса. На практика държавното ръководство и надзор върху адвокатурата остават в правата на министъра на правосъдието. Той контролира законосъобразността на решенията на всички органи на институцията, а също има право да ги отменя.

Въвежда се и институцията на младшия адвокат, на която се възлага мисията да подготви известно кадрово обновление. Чл. 24 (т. 1) гласи: *„За адвокат може да бъде прието лице, което е работило две години като младши адвокат, младши съдия, младши прокурор, нотариус, съдебен изпълнител, прокурор, следовател, арбитър, юрисконсулт, юрист в правен отдел и научен работник по правни науки.“* И (т. 2) *„За младши адвокат може да бъде прието лице, което няма две-годишен стаж по предходната алинея. След изтичането на две години младшият адвокат придобива правата на адвокат освен ако не е показал необходимите политически, морални и делови качества* (Добчев, 2004, 204–205).

Министерството на правосъдието издава на 27.09.1977 г. **Правилник за прилагане Указа за адвокатурата** (ДВ, № 75/27.09.1977).

С проблемите на Адвокатурата се занимава и Централния комитет на Българската комунистическа партия. На 28.10.1978 г. Политбюро на Централния комитет на Българската комунистическа партия излиза със следното решение: *„За подобряване действията на Министерството на правосъдието, Главна прокуратура и Върховния съд, за повишаване ефективността на правораздаването и засилване неговата роля в укрепване на социалистическия правов ред и законност.*“ На разширен пленум Политбюро на Българската комунистическа партия взема следните решения по работата на адвокатурата и препоръчва: *„Министерството на правосъдието да засили държавното ръководство над Адвокатурата. Съвместно с Централния съвет на Адвокатурата да упражнява системен контрол за цялостно и точно прилагане новата организация на адвокатска дейност, за пресичане отрицателните прояви при упражняване на адвокатската професия, за изграждане на адвоката като активен сътрудник на социалистическото правосъдие и квалифициран правен съветник на гражданите и социалистическите организации.*“ Това е един красноречив документ, който доказва факта, че не винаги в работата си адвокатите се съобразяват със социалистическите правила. Съдебният процес за истинския професионалист не трябва да бъде подчинен на политическите постулати и конюнктурни съображения, а само на справедливостта и истината, която се доказва в съда.

Относно стажът на юридическите кадри, е издаден **Указ № 1602**, обнародван в Държавен вестник от 02.12.1988 г. В него се уточнява стажа на юристите, завършили в чужбина или чужди граждани. Чл. 68 (3 и 4) гласи: *„За стажант-*

юристи могат да бъдат назначавани завършилите висше юридическо образование в чужбина след легализиране на дипломите им.

По изключение за стажант-юристи могат да бъдат назначавани и чужди граждани (ДВ, №91/2.12.1988).

През разгледания период представителите на адвокатската гилдия са превърнати в част от идеологически обусловената политическа система в Народна република България. Ръководната роля на Българската комунистическа партия, която е конституционно гарантирана, създава възможности за политическо опекунство и контрол върху дейността им чрез членството на някои от тях в първичните партийни организации към съда и прокуратурата. Адвокатите, чието основна задача е свързана със защитата на отделния човек, са принудени да работят в колективи и юридически консултации, в които по-лесно се контролират от управляващата партия и в които е фокусирана цялата система за професионално израстване, за обществена роля, за приноси в развитието на правосъдната система. С настъпването на съдбовната 1989 г. Българската адвокатура постепенно изживява края на тоталитарните години.

ЛИТЕРАТУРА

Добчев 2004: П. Добчев. Българската адвокатура. Нормативна уредба 1878–2000. С., 2004.

Мешкова, Шарланов 2004: П. Мешкова, Д. Шарланов. Българската гилотина – тайните механизми на Народния съд. С., 1994.

Туртуриков 2015: Г. Туртуриков. История на Хасковската адвокатура. В. Търново, 2015.

THE BULGARIAN BAR (1944–1989)
THE SOCIALIST REGULATORY FRAMEWORK

Katya Mitova-Ganeva

(Abstract)

The purpose of this study is to trace the development of the new regulatory framework brought about by the radical changes in the social and political life in Bulgaria after the state coup on 09.09.1944. A new Fatherland Front was established in the country. The complete elimination or breaking off with the past opened doors to ubiquitous communisation and Sovietisation of the Bulgarian society. The new adopted acts during the years led to the emergence of new power bodies, and quite a few of the existing bourgeois democratic institutions were transformed to be compliant with the views of the proletarian apparatchiks and their party political ideology. The study presents an attempt to trace the occurring changes in legislative and judicial systems, in particular in the Bulgarian Bar, during the years of totalitarianism.

АБСТРАКТНО-МИТОЛОГИЧНИ ПРЕДСТАВИ ЗА КАЗАРМАТА В НАЙ-НОВО ВРЕМЕ

Илия Вълев

Днес в България няма наборна армия. Задължителната казарма за мъжете отпадна в началото на 2008 г. Това обаче създаде предпоставки за възникването на множество въпроси, които до днес вълнуват обществото ни. Настоящата статия се спира на един от тези въпроси. Тя разглежда отношението на българите към казармата, формирано въз основа на съхранените във фолклора и националната литература елементи от традиционния народен светоглед. Казано по друг начин в статията се коментират абстрактно-митологичните представи на българите за казармата¹.

Известно е, че митът е историческа, културно формирана категория, която има за цел да организира в определена рамка универсални теми от развитието на човешката цивилизация. Чрез митовете човечеството се опитва да обясни произхода на всичко, което го заобикаля – естествените (т.е. природните) и културните (т.е. човешките) неща. Чрез тях се търси отговор за сътворението на света и хората, за това как е овладян огънят, как са култивирани определени растения и др. (Rosman, Tubel 1994, 213). С използването на абстрактно-митологичния подход обаче може да се обяснят и някои представи за казармата, съхранени под една или друга форма и в съвременното българско общество.

Така например теренните изследвания показват, че в общественото пространство казармата често се асоциира не с какво да е, а с „ковачница“, т.е. „казармата е ковачница за мъже“. Народно обусловена, тази асоциация кратко, но много ясно и точно описва изградената в българското общество представа за казармата. Тя дори замества използвания в литературата израз „школа за мъже“, който също е не по-малко показателен пример по отношение на фолклорното и художественото митотворчество спрямо редовната военна служба. Сравнявайки казармата с „ковачница“ обаче, обществената оценка към нея отива на много по-високо символно ниво.

В българските традиционни народни представи ковачницата, заради връзката си с огъня и метала, се приема за сакрално място, а ковачът се смята за надарен със свръхестествени магически сили (Попов 2006, 158). Свързвайки казармата не с книжовното „школа“, а с народното понятие „ковачница“ като обусловен архетип, голяма част от българите ясно представят същността и предназначението на казармата. В нея младите момчета (асоциирани с горещото и необработено желязо), направлявани от своите командири (които

са аналог на ковача), минават през определени етапи на военно обучение и възпитание (подобно на поэтапната обработка на метала в ковачницата), за да излязат накрая истински мъже, подготвени за житейските превратности (произведен здрав продукт, издържаш на времето, готов да руши и създава). Така описана, представата е част от *колективното неосъзнавано* (Юнг 1999, 51–61). Тя вече не присъства толкова във всекидневния живот, колкото в митичния универсален свят.

Аналогична на тази абстрактно-митологична характеристика за казармата е и широко разпространената в България народна поговорка: „*Мъж, който не е бил в казармата, не е мъж*“. Тя още веднъж описва същността на военната институция в по-новата народна и национална митология². Посочената поговорка обаче има и продължение, което се отнася за другия пол – „*Жена, която не е раждала, не е жена*“. Обединен, този народен афоризъм безусловно показва, че съгласно неписаните обичайни норми, това са граничните моменти, през които момчето и момичето трябва да преминат, за да напуснат света на детето и да постъпят в този на възрастния, зрелия човек. Но, докато при жените това е естествен, биологичен процес, то при мъжете инициацията става чрез обучение, в случая военно. Това обаче още веднъж потвърждава отдавна наложената в етнологията и антропологията теза, че жените по принцип се асоциират с природата, с естествения див свят, докато мъжете – с този на човека, на културата (Rosman, Tubel 1994, 217; Калинаускас 2015, 5).

В този смисъл казармата, като институция и порядък, може да се разглежда като културен обект, като усвоено пространство, защото е създадено от човека с цел обучение за охрана и отбрана. Момчетата, влизайки да отбият редовната си военна служба, се отделят от родителската (най-вече майчина) грижа за известен период от време, за да станат самостоятелни, организирани, подготвени, т. е. „*истински*“ мъже. Във военното поделение те се научават на различни навици, културно заложи в социума и така се посвещават в служба на семейството, което трябва да създадат, а от там и на цялото общество. Младешките се превръщат в бойци, готови да бранят Родината. Така казармата става основен контрапункт на женската традиционна инициация – бременността и раждането, които са природно обусловени. Те са естествено, неусвоено от човека явление, въпреки опитите му за известен контрол над него, посредством т. нар. в етнологията *родилни обичаи*, както и използването на определени практики от народната или научната медицина.

Всъщност погледнато в индивидуален аспект, т. е. през очите на момче, на което тепърва му предстои военна служба, нещата са малко по-различни. „*В казармата придобиваш такива качества, които семейството не може да ги създаде. Там се учиш на неща, които цивилизацията (подчертаването е мое – б. а.) не може да ти даде*“. Това мнение на информатор посочва две много важни неща. За обикновеното момче, което съвсем естествено дълго време се подготвя психически за почти неизбежното влизане в казармата, тя се възприема не само като антипод на цивилната, т. е. гражданската социална среда. Тя

за него е и диво, неусвоено, нецивилизовано пространство, което може да крие много опасности. Преминавайки обаче през първите нормативно определени и традиционно маркирани етапи – *Военномедицинска комисия* и *Изпращане (Новобранска вечер)*, младежът постепенно претръпва към „*неизвестното, което е от татък портала*“. От друга страна, след като прекрачи прага на поделението и особено след *Клетвата*, той вече има възможност да култивира част от казармената среда според собствените си културни разбирания, като същевременно с това и сам се адаптира към вътрешните условия. Получава се процес на взаимно социализиране между среда и човек, който приключва с *Уволнението*. Чак след като напусне казармата „*порасналият*“ вече мъж, започва да възприема военната служба различно от първоначалната си представа. В повечето случаи тя за него вече е значим житейски институт, даващ различни познания и качества. Така например в общественото пространство е широко разпространено мнението, че, ако не са заложили като задължение, много от нещата, придобити в казармата, може и никога да не бъдат постигнати в гражданския живот, а се приемат за необходимост.

Тук трябва да се има предвид обаче, че преминалите през казарма мъже, съзнателно или не, често митологизират войниклъка. Явлението всъщност се наблюдава и сред жените, имащи по някакъв начин съпричастност с казармата. Това може да се обясни отново с концепцията на Карл Юнг за колективното неосъзнавано. Според нея човешката психика има личностно естество, но притежава и колективно-неличностни черти, които влияят върху индивидуалното съзнание (Юнг 1999, 51–61). Адаптирано към разглеждания проблем, това ще рече, че представата за казармата, като военен, строго подреден, възпитаващ и обучаващ институт се е превърнала в митологизиран архетип, който по-скоро се унаследява, а не развива.

Много показателни абстрактно-митологични представи, свързани с преминаването през редовната военна служба, често се откриват и във войнишкия фолклор. Създаден от редовите войници, в него се описват изключително добре етнокултурни явления от казарменото всекидневие. В своето историческо развитие не малко поделения, а и отделни видове войски, започват да издават свои печатни издания, като по този начин част от войнишкото творчество често надхвърля границите на фолклора и се превръща в специфична литературна разновидност, наречена условно *военно-патриотична литература* (Хаджикосев 1988, 7–15). Днес не са малко книгите, в които са публикувани стихове и разкази, сред чиито автори се откриват и бивши наборни войници (Митова 1971; Кръстев 1977).

- 1) *Стоманата прелива и в снагата ни –
незабелязано, но с часове
контурите на юноши загатнати
във фигури мъжествени кове!*³

Вижда се, че тези думи още веднъж напомнят за народно обусловената асоциация на казармата с ковачница, където трябва да се „коват“, т. е. да се изграждат силни и здрави като „стомана“ мъже.

Отделни стихове (някои с посочен автор, а други не) се откриват и в личните работни тефтери и тетрадки, които всеки войник в казармата е трябвало да притежава. Такива се намират и във войнишката кореспонденция, изпращана до дома, любимата или до приятелите. Така например едно писмо от 15.11.1974 г.⁴ завършва с няколко стиха, посочващи характерни преживявания за всички, които са отбивали казарма:

3) *„Аз друг ще се завърна,
но ти остани си съща!
Преди да те прегърна,
преди да те прегърна,
знай: пушка съм прегръщал.*

4) *Не ще усетиш юноша
до топлото си рамо.
Когато те целуна,
когато те целуна,
ще съм целувал знаме.“*

Въпреки че са в литературна форма, тези думи описват реална представа за военната служба сред мнозинството млади войници. Те самите са убедени, че уволнявайки се от казармата, вече ще са други, т. е. няма да са онези „юноши“, които са били преди две или три години. Вече възмъжали, завръщайки се у дома, за да прегърнат и целунат своите близки хора и най-вече момичето на сърцето си (ако го има), те ще са преминали през действително изпитание. В посочените стихове то е описано като „пушка“, която войникът наистина „прегръща“ през цялото време на службата и „знаме“, което той фактически „целува“ на клетвата, за да се посвети в служба на своя (на)род и родина.

За да се разберат по-ясно описаните в стиховете действия, а така да се вникне в съхранените под една или друга форма архетипни вярвания за казармата, трябва да се посочат няколко неща. Първо, често пушката в народните представи е образно и събирателно понятие, описващо всички огнестрелни оръжия, до които войникът има достъп и с които той си служи в казармата. Тя същевременно е и най-важната част от войнишкото снаряжение. Оръжието е лично зачислявано, като „войникът е длъжен да го познава до свършенство, да го държи винаги в изправност и готово за бой“ (УВС 1976, 123). На семантично ниво обаче, то е голям символ и може да се представи като типичен мъжки атрибут, с който мъжът трябва умело да борави, за да бъде истински и пълноценен воин. Като такъв, той ще може да защити дома и челядта си, а така да запази и целия български (на)род.

Другият посочен предмет – знамето, във военната традиция е символ на чест, доблест и слава. То трябва да „напомня на всеки военнотружещ от Въоръжените сили на НРБ за неговия священ дълг предано да служи на своята родина, да я защитава мъжествено и умело, да отстоява от врага всяка педя родна земя, без да щади кръвта и живота си дори“ (УВС 1976, 9). Знамето е и символ на държавност, суверенитет и съпричастност към обществото и

неговите национални и морални ценности, на сигурност и воля за победа и отстояване на висши цели и идеи (Иванов 2010, 7). Той е обединителен символ за цялата нация. Ето защо войникът, сътворил посочените по-горе стихове, уверява своята мнима или реална любима, че той е достоен за нея. Той вече е „прегръщан“, т. е. усвоил е уменията да борави с оръжие (пушката) и така може да я защити. Той е „целувал“ и знамето, т. е. това, което символизира неговите съпричастност и единомислие с (на)родните/националните идеали. Така още веднъж се потвърждава вярването, че отбивайки редовна военна служба, момчетата придобиват онези качества, които ги правят истински, достойни и отговорни мъже.

От казаното до тук става ясно, че дори в коренно различните социално-политически условия, в които живее българската нация след 1944 г. насам, много елементи от традиционния светоглед продължават своето съществуване под една или друга форма до днес. Дали ще са стабилизирани чрез националната литература или подобно на устния фолклор ще се предават на бъдещите поколения чрез разказване, много представи и вярвания за казармата имат все още своето място в живота на българското общество.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Изградената спрямо казармата обществена оценка не зависи само от състоянието на старите народни вярвания в националната памет. Нейното формиране се влияе и от социално-битовата среда, от възрастта и от половата принадлежност на дадения човек. Този проблем е не по-малко важен, но той е разгледан в друга статия (Вълев 2015, 236–250).
- ² Тук е добре да се отбележи, че погледната в исторически план, военната повинност („казармата“) у нас се оформя със създаването на Българската земска войска през 1878 г. (т. е. след Освобождението и образуването на националната държава) и с кратко прекъсване след Първата световна война, тя е в сила до началото на 2008 г. Така, малко повече от век, всяко годно за тази повинност момче при навършването на определена възраст е зачислявано в редовете на българската войска. Генерация след генерация – дядовци, бащи, синове, внуци – преминават през казармата. Постепенно този съществен, неизбежен и нерядко опасен период от живота на младия мъж сериозно започва да променя личния, семейния и обществения светоглед, като едновременно с това бързо се утвърждава като традиция, задаваща морални норми и създаваща нови ритуали.
- ³ „Военни моряци“, автор кап. лейтенант Б. Славов (Кръстев 1977, 95).
- ⁴ Писмото е част от личен архив на информатор. За автор на стиховете се посочва Д. Арабаджиев.

ЛИТЕРАТУРА

Вълев 2015: И. Вълев. „Ковачница за мъже“ или... Задължителната наборна казарма в представите на българина през социализма“. – Епохи, (2014) 2015, 2, 236–250.

Иванов 2010: И. Иванов. Знамената на българската бойна слава. София, 2010.

Калинаускас 2015: И. Калинаускас. Женската мъдрост и мъжката логика. Войната между половете, или принципът на допълнителността. София, 2015.

Кръстев 1977: К. Кръстев (съст.). Теория на дълга. Стихове и разкази. София, 1977.

Митова 1971: С. Митова (ред.). Младост-70. Литературен сборник. Велико Търново, 1971.

Попов 2006: Р. Попов. Ковач. – В: Българска митология – енциклопедичен речник. А. Стойнев (съст.). София, 2006, 158–159.

УВС 1976: Устав за Вътрешната служба на Въоръжените сили на Народна република България. София, 1976.

Хаджикосев 1988: С. Хаджикосев. Надеждна стартова площадка. – В: Войникът в мир. Г. Георгиев (съст.). София, 1988, 7–54.

Юнг 1999: К. Юнг. Архетиповете и колективното неосъзнато. Плевен, 1999.

Rosman, Tubel 1994: A. Rosman, P. G. Tubel. The Tapestry of Culture: An Introduction to Cultural Anthropology. McGraw-Hill Inc. US, 1994, 5th Revised edition.

ABSTRACT MYTHOLOGICAL IDEAS
ABOUT THE CONSCRIPTION IN MODERN TIMES

Iliya Valev

(Abstract)

Currently Bulgaria has no conscript army. The compulsory military service for men was abolished at the beginning of 2008. However, this gave rise to numerous questions in the public realm. This paper sheds light on one of these questions. It examines the attitude of the Bulgarian people to the service in the army, conditioned by elements of the traditional popular attitude expressed in folklore and national literature. In other words the paper dwells on the abstract-mythological ideas of the Bulgarians about the service in the army. The examined period is the time after 1944 which is characterized by exceptionally intensive social, cultural, economic and urbanization processes leading to drastic changes in the traditional Bulgarian culture.

ПИСТОЛЕТИТЕ „ЗАУЕР“ МОДЕЛ „Н“, „ВАЛТЕР“ П-38 И „СТАР“ МОДЕЛ „Б“ НА ВЪОРЪЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ. ПОРЪЧКИ И ДОСТАВКИ

Симеон Цветков

Целта на тази разработка е да се разгледат образците късо огнестрелно оръжие, които са били на въоръжение в Българската армия. Тя се базира на документи, които се съхраняват в Централния военен архив във Велико Търново и към този момент не са публикувани. В няколко поредни статии са разгледани основните образци, като в тази ще бъде обърнато внимание на малко известните пистолети „Зауер“ модел „Н“, „Валтер П-38“ и „Стар“.

В годините между двете световни войни българската държава полага големи усилия за укрепване и модернизирание на една от най-важните си институции – армията. Независимо от характера на партийната си принадлежност, отделните правителства следват неизменен курс във военната област – ревизиране на военните клаузи на Ньойския договор от 1919 г. с крайна цел изграждане на силна и боеспособна армия (Крапчански, Христов, Възелов, Скачоков 1961; Петров 2010).

През годините в България има публикувани голям брой статии и монографии, които са свързани с организационната структура и въоръжението на Българската армия за периода 1878–1944 г. (Ангелов 1937; Крапчански, Христов, Възелов, Скачоков 1961; Кълнъков 1984; Величков 1998; Казазян 1998; Петров 1999; Петров 2010). Голяма част от тези автори наблягат в своите трудове на организационното развитие и най-вече на големите артилерийски и авиационни доставки, като на лекото стрелково оръжие не се отделя голямо внимание.

Изключение прави монографията „Оръжието на българският полицай 1878–1944 г.“, в която авторът разглежда по-подробно късото огнестрелно оръжие, като се ограничава с образците приети на въоръжение в полицията (Казазян 1998).

„ЗАУЕР“, МОДЕЛ „Н“

На 26 юни 1941 година, фирмата „Зауер и син“ в гр. Зул прави оферта на покупателната комисия на Царство България за доставка на 10 000 бр. полуавтоматични пистолети система „Зауер“ модел „Н“ с калибър 7.65 мм. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 111) (Ил. 1; Обр. 1).

Пистолетът „Зауер“ не е непознат за България. Още през 1939 година, Дирекцията на полицията сключва договор с фирмата „Зауер“ за 1300 броя модел „Н“, като оръжието е било предназначено за полицейските командири и „тайната полиция“ в „новоосвободените земи“ (Казазян 1998, 65).

Според офертата приемането и доставката на пистолетите трябва да стане във фабриката в гр. Зул по следния план:

- Юли 1941 г. – 300 бр.
- Август 1941 г. – 300 бр.
- Септември 1941 г. – 300 бр.
- Октомври 1941 г. – 500 бр.
- Ноември 1941 г. – 500 бр.
- Декември 1941 г. – 500 бр.
- От януари до декември 1942 година – 6000 бр., с месечен наряд от 500 бр.
- Януари 1943 г. – 500 бр.
- Февруари 1943 г. – 500 бр.
- Март 1943 г. – 500 бр.

Всичко – 10000 бр. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 112).

Фирмата предлага качествено приемане да стане във фабриката, чрез германските контролни органи. Заплащането трябва да стане в брой, в райхсмарки, съгласно Германско – българския клиринг, а именно: 40% от общата стойност на договора, при неговото сключване срещу представяне на една банкова гаранция и 60% след изпълнение на договора, респективно на последната доставка. Допълнително фирмата предоставя един пистолет – образец с 500 патрона за изпитания на оръжието на Българското военно министерство, чрез нейният представител в София (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 113).

След преглеждане на офертата на фирмата, количеството на пистолетите е редуцирано до 2000 броя и на 20.09.1941 г. е сключен Договор между Царското българско правителство и фирмата „И. П. Зауер и син“, чрез нейният представител у нас Йончо Берберов. Според договора фирмата трябва да достави:

- 1) 2000 броя полуавтоматични пистолета система „Зауер“ модел „Н“ с калибър 7.65 мм, един резервен пълнител и принадлежности състоящи се от:
 - Една обикновена, но здрава картонена кутия за поместване на пистолета
 - Един учебен патрон
 - Един железен шомпол
 - Една четчица за чистене
 - Една картонена кутийка с парче плат, шишенце с масло и калчица

Съгласно офертата от 26.06.1941 г. цената за един брой пистолет е 34.50 райхсмарки, а общата сума е 69000 райхсмарки.

- 2) Резервни части за пистолетите:
 - Спусък – 40 бр.

- Изхвъргач – 50 бр.
- Пружина за спусъка – 40 бр.
- Пружина за предпазителя на петлето – 20 бр.
- Болт за предпазителя на петлето – 20 бр.
- Чирени леви – 50 бр.
- Чирени десни – 50 бр.
- Болтове за чирените – 40 бр.
- Петлета по 2–20 бр.
- Предпазители – 20 бр.
- Щифт за петлето – 20 бр.
- Цеви – 20 бр.
- Задръжка на пълнителя – 20 бр.
- Пружини за задръжката – 20 бр.
- Предпазител за пълнителя – 20 бр.
- Пружини за предпазителя – 20 бр.
- Сигнален показалец – 20 бр.
- Пружини за показалеца – 20 бр.
- Ударници – 40 бр.
- Възвратна пружина за ударника – 40 бр.
- Ударна пружина – 40 бр.
- Пружини за затвора – 40 бр.

3) 200 000 бр. патрони с калибър 7.65 мм, в опаковки по 25 бр. в картонени кутии по цена 44.50 райхсмарки за 1 000 бр. или за 200 000 патрона, общо 8900 райхсмарки.

Общата цена по договора възлиза на 78216.70 райхсмарки. Обърнато по курса на деня това прави 2581 151.10 лв. Реалният валутен курс спрямо райхсмарката според Банката за международни плащания в Базел е бил:

30.11.1940 – 1 райхсмарка – 12,17 лв.

31.07.1941 – 1 райхсмарка – 6,04 лв.

31.12.1943 – 1 райхсмарка – 2,45 лв.

16.08.1944 – 1 райхсмарка – 1,42 лв. (Коен 2002, 240).

Реално обаче курсът е бил фиксиран – купува 32,50 лв. и продава 33 лв. (Коен 2002, 177).

Според договора фирмата се задължава да достави поръчаните пистолети и патрони както следва:

– 700 пистолета в края на септември 1941 година

– 450 пистолета в края на октомври 1941 година

– 500 пистолета в края на ноември 1941 година

– 350 пистолета в края на декември 1941 година

– Всички резервни части в края на декември 1941 година.

– Патроните на четири партии от по 50 000 броя за периода септември – декември 1941 година (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 96–99).

Договорът е утвърден с Пето постановление на Министерския съвет от 24.09.41 г., протокол № 159, и съгласно параграф 14 от договора от същата дата той влиза в сила. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 53)

Поръчката се проточва доста във времето от 20.10.1941 г., когато пристигат първите 500 броя до 23.03.1943 г., когато са доставени последните 250 броя, като паралелно с нея върви и поръчката за полицията, която също се бави (Казаян 1998, 65).

Цялата доставка се извърша на пет партии, както следва:

Първа партида – 500 броя

Серийни номера от:

306637–306641; 306644–306647; 306649–306650; 306677; 306679–306680; 306682; 306685–306688; 306690; 306693–306694; 306696–306698; 306700–306707; 306709–306712; 306714–306715; 306897; 306900; 306903; 306905–306906; 306908–306910; 306912–306915; 306937; 309939–306940; 306967; 306969; 306971; 306973; 306975; 307014–307015; 307017; 307019–307022; 307026–307027; 307031; 307033; 307037; 307039; 307041–307042; 307044; 307046; 307048; 307052; 307054; 307057–307060; 307063; 307066; 307068–307073; 307076; 307078–307080; 307082–307083; 307096–307103; 307105–307109; 307113; 307115; 307136–307138; 307140–307156; 307160–307170; 307174–307177; 307179–307182; 307184–307193; 307195–307197; 307276–307285; 307288–307289; 307291–307294; 307344; 307347–307351; 307353–307358; 307360–307363; 307365–307374; 307381–307391; 307393–307395; 307416–307417; 307419–307422; 307424–307425; 307456–307457; 307459–307460; 307462–307464; 307466; 307476–307484; 307487–307494; 307496–307497; 307499–307504; 307507–307508; 307511–307512; 307514; 307517; 307520; 307536–307537; 307539–307548; 307551; 307556–307565; 307567–307570; 307574–307577; 307579; 307581–307583; 307588–307598; 307601–307602; 307604; 307606–307607; 307610–307614; 307616–307628; 307630–307632; 307634–307635; 307656–307659; 307661–307663; 307665–307675; 307697–307700; 307703–307711; 307716–307722; 307724–307729; 307731–307733; 307735–307739; 307741–307742; 307744–307747; 307749; 307751–307753; 307755–307757; 307759–307766; 307768–307782; 307785; 307789–307795; 307799–307803; 307805; 307807–307809; 307811–307813; 307815; 307877–307879; 307881; 307883; 307885–307891; 307893–307897; 307899–307901; 307903–307911; 307913–307915; 307930–307935; 307956–307961; 307997–308000; 308002–308003; 308016 (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 33–35). Партидата е приета и тествана от българска комисия в Германия на 13 и 14 октомври 1941 г. с председател полковник Крум Тодоров, като комисията слага на всеки тестван пистолет знак „лъвче“ от лявата страна на спусковата скоба (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 32).

На 10.12.1941 г. пистолетите пристигат в България, и са приети с протокол от 13 декември, от комисия в състав:

Председател капитан Георги Проданов – началник на Клона на 1-во огнестрелно отделение. Членове: техник Васил Вълчев и счетоводител Стефан Стоянов (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 38).

Втора партия – 650 броя

Серийни номера от: (Ил. 2)

304247; 304536; 304540; 304542–304543; 304561; 304932; 304938; 304994;
304999; 305050; 305364; 305369; 305377; 305388; 305390; 305417; 305419;
305429; 305435; 305445; 305622; 305627; 305637; 305640; 305644–305645;
305648; 305651; 305660; 305665; 306306; 306576–306577; 306676; 306941;
306948; 306955–306956; 306959; 306984; 306993; 306995; 306998–307000;
307003; 307005; 307011; 307085–307086; 307130–307131; 307209; 307255;
307259; 307261–307262; 307268; 307296; 370300; 307302; 307313; 307329–
307332; 307335–307339; 307342–307343; 307398; 307404–307405; 307407;
307409; 307413–307414; 307428; 307430–307437; 307439–307441; 307444–
307445; 307447–307448; 307450–307453; 307455–307456; 307467; 307469;
307470–307475; 307523–307527; 307530–307532; 307534–307535; 307551–
307555; 307605; 307636–307637; 307639; 307641; 307643–307655; 307644;
307676; 307678–307684; 307687–307694; 307712–307715; 307796; 307819;
307823; 307839; 307841; 307846–307848; 307850; 307852–307853; 307855;
307868; 307916–307928; 307935–307936; 307941; 307943–307944; 307948;
307951–307952; 307962–307963; 307965; 307967–307968; 307970–307971;
307973–307975; 307977–307983; 307985–307996; 308004; 308006–308010;
308014–308015; 308037–308038; 308044–308048; 308053; 308096–308099;
308101; 308104–308105; 308107; 308109–308110; 308112; 308131; 308134;
308159; 308161–308163; 308169; 308174; 308236; 308238; 308240; 308243–
308244; 308247; 308249; 308251; 308255; 308296; 308300–308302; 308305;
308322; 308325; 308328; 308380; 308407; 308421; 308423; 308480; 308483–
308484; 308487–308489; 308503; 308514; 308539; 308556; 308558–308560;
308563–308564; 308566; 308571–308572; 308575; 308582; 308584; 308594–
308595; 308601; 308603; 308609–308610; 308613; 308615; 308671; 308675;
308686–308687; 308689–308691; 308700; 308706; 308708; 308791; 308799;
308818; 308824; 308831–308832; 308838; 308841; 308844–308845; 308854;
308857–308858; 308861–308862; 308864; 308869; 308871; 308874; 308883;
308903; 308905; 308907–308908; 308922; 308924–308925; 308928–308931;
308935; 308937; 308957; 308962–308963; 308970–308972; 308977; 309023;
309082; 309093; 309221; 309635; 309798; 309903; 309906; 309922; 309961;
309979; 309985; 309993; 310090; 310185; 310229; 310651; 310657; 310661;
310662–310667; 310669–310675; 310715; 311896–311904; 311907–311918;
311920–311922; 311924–311925; 311927–311931; 311933; 311935–311937;
311939–311959; 311961–312000; 312002–312010; 312012–312015; 312017–
312033; 312036–312038; 312040–312061; 312065–312066; 312068–312070;
312072–312073; 312075; 312077–312080; 312082–312085; 312087–312089;

312092; 312064–312095; 312097–312102; 312104; 312106–312107; 312110; 312113–312117; 312119; 312121–312126; 312128–312133; 312135; 312137–312141; 312143; 312146; 312148–312152; 312156; 312158–312159; 312162–312172; 312174–312175; 312185–312195; 312336–312340; 312342–312344; 312346–312347; 312351; 312353–312355; 312360–312361 (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 24–25).

Българската партията е приета от комисията ни в Германия на 15.11.1941 г. и пристига в България на 07.02.1942 г., като е приета с протокол от 23.02.1942 г. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 22).

Трета партида – 500 броя

Серийни номера от:

307873–307874; 308018; 308060; 308067; 308072; 308076; 308095; 308184; 308184; 308217–308220; 308243; 308253–308254; 308279; 308287; 308367; 308374; 308389–308390; 308392; 308394; 308443–308444; 308446–308447; 308450; 308452; 308454; 308482; 308506; 308513; 308516; 308520; 308523; 308535; 308545; 308599–308600; 308605; 308619; 308626; 308631; 308660; 308664; 308670; 308688; 308696; 308702–308703; 308741–308742; 308787; 308819; 308833–308834; 308840; 308851; 308854–308855; 308863; 308912; 308961; 308965; 308973; 308976; 309089; 309098; 309108; 309264; 309614; 309934; 309966; 310072; 310077; 310079; 310121; 310126–310127; 310182; 310211; 310221; 310226; 310231; 310239; 310782–310783; 310793; 310859; 310960; 311288; 311334; 311336–311339; 311341–311342; 311347–311351; 311362; 311368; 311390–311391; 311397; 311416; 311420; 311422–311423; 311434; 311441–311448; 311450; 311453; 311455; 311457; 311460; 311466; 311473; 311492; 311508; 311514; 311516; 311520–311523; 311532; 311534–311536; 311538; 311541–311542; 311560; 311562; 311565–311566; 311581; 311584; 311586; 311589–311590; 311643; 311647; 311653; 311686; 311690; 311775; 311816; 311824; 311832; 311838–311839; 311841; 311844; 311846; 311848–311849; 311855–311856; 311892; 311960; 312068; 312103; 312173; 312176–312184; 312196; 312199; 312204; 312206; 312210; 312212; 312215; 312219–312222; 312224–312225; 312260; 312286–312287; 312292; 312296; 312298; 312302–312306; 312310; 312320; 312332; 312334–312335; 312342; 312364–312370; 312373–312376; 313578; 313581; 313583; 313585–313597; 313599; 313601–313602; 313604–313632; 313634–313635; 313756–313761; 313763–313775; 313796; 313798; 313811; 313813; 313816–313872; 313874–313895; 313897–313900; 313904; 313906–313956; 313958–313959; 313964–313969; 313971–314002; 314004–314015; 314031; 314033–314034; 314056–314057; 314069–314071; 314312; 314694–314695 (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 13 л, г).

Партията пристига на 09.03.1942 г., като pistolетите са приети с протокол от 14.04.1942 г. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 12).

Четвърта партида – 100 броя

Серийни номера от:

347156–347169; 347171; 347173; 347609; 347612–347617; 347619–347642; 347644–347655; 347665; 347676–347684; 347686–347694; 347699; 347836–347837; 347839–347840; 347916; 348136–348140; 348144–348147; 348149; 348151–348155; 448138 (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 7).

Пристига на 26.01.1943 година, като пистолетите са приети с протокол от 12 февруари 1943 година. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361 л. 6)

Пета партида – 250 броя (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 361, л. 2), пристига на 19.03.1943 г., като пистолетите са приети с протокол от 23.03.1943 г.¹ (Обр. 2).

„ВАЛТЕР“ П-38

В началото на 1941 г., в България се провежда конкурс за нов армейски пистолет, който да замени основният до този момент „Парабелум“. Конкурсът е спечелен от фирмата Валтер с нейния модел „П-38“. (Ил. 3; Обр. 3) Оръжейната фирма „Карл Валтер Вафенфабрик“ е основана от Карл Валтер през 1886 г. в град Цела Санкт – Блазиен (Тюрингия). До началото на ХХ в. фирмата се занимава с производство на ловно оръжие. През 1908 г. на пазара е бил представен първия джобен самозаряден пистолет. Пистолетът се ползвал с добър успех и станал основа за последвалото развитие на фирмата, ръководена след смъртта на Карл Валтер от тримата му сина – Георг, Фриц и Ерих, за да стане в средата на 1930-те години една от най-големите световни производителки на късо огнестрелно оръжие.

На 03.06.1941 г., фирмата предлага една оферта от 10000 броя 9мм пистолети „Валтер П-38“ (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391 л. 45). Съгласно протокол № 234-Г-2200/41 са поръчани 8000 броя 9мм пистолети „Валтер“ модел „П-38“. За доставката на тези пистолети е сключен договор с фирмата „Карл Валтер Вафенфабрик“ на 20.09.1941 г., който е утвърден от Министерския съвет с четвърто постановление от 24.09.1941 г., протокол № 159 (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391 л. 18).

В договора се предвижда да бъдат доставени:

- 8000 бр. пистолети „Валтер“ модел „П-38“, на цена 53.70 райхсмарки за брой
- 16000 бр. резервни пълнители на цена 2.55 райхсмарки за брой
- 8 гарнитурни резервни части към тях на цена 253.40 райхсмарки за гарнитура.

Общата сума на сделката възлиза на 472427.20 райхсмарки. Фирмата се задължава да достави пистолетите в рамките на определените от върховното командване на Германската армия срокове (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391 л. 19).

Поради започналата война на Германия със СССР и нуждата на германската армия от оръжия, договорът е анулиран от германска страна. След редица постъпки от страна на Министерството на войната пред германските военни власти, през ноември 1942 г. е разрешено на фирмата „Валтер“ да достави общо 2000 броя пистолети (по около 200 броя месечно) и то при положение, че не се нарушава с тази доставка редовното изпълнение на поръчките за германската армия (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391, л. 1). С писмо от 24.11.1942 г., фирма „Валтер“ уведомява Министерството на войната, че може да достави 2000 броя пистолети, при същите общи условия на доставката от анулираният договор от 20.09.1941 г., обаче при нови цени, а именно:

- 1 пистолет модел П-38 на цена 70 райхсмарки
- 1 резервен пълнител на цена 3 райхсмарки
- 1 гарнитура запасни части по спецификация 330 райхсмарки

На заседанието си от 07.12.1942 г., специалната комисия при Министерството на войната в състав: председател генерал-лейтенант Руси Русев и членове: Владимир Лингоров, д-р Христо Абаджиев, Георги Проичев и Иван Захариев, взема решение да потвърди на фирмата „Карл Валтер Вафенфабрик“ да бъде извършена доставката на:

- 2000 бр. 9мм. пистолети модел П-38
- 4000 бр. резервни пълнители
- 2 гарнитури резервни части към тях.

Като част от сключеният през 1941 г. договор за доставката на 8 000 броя пистолети от същият модел и при спазване на същите общи условия за доставката установени в договора от 20.09.1941 г. Всичко на обща стойност 152 660 райхсмарки (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391, л. 1 л. г.).

Поръчката е изпълнена на три партии:

Първа партида – 600 бр.²

Пистолетите пристигат в България на 20.03.1943 г. и са приети на 23.03.1943 г. от комисия в състав: председател подполковник Александър Георгиев, членове: оръжеен техник Васил Вълчев от 5-то огнестрелно отделение и Панчо Кочарапов – счетоводител в същото отделение (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391, л. 14 л. г.).

Втора партида – 600 бр.

Пистолетите пристигат в България на 14.05.1943 г. и са приети на 20.05.1943 г. от комисия в състав: председател подполковник Александър Георгиев, членове: оръжеен техник Васил Вълчев от 5-то огнестрелно отделение и Панчо Кочарапов – счетоводител в същото отделение (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391, л. 9).

Трета партида – 800 бр. (Обр. 4–5)

Пистолетите пристигат в България на 12.08.1943 г. и са приети на 27.08.1943 г. от комисия в състав: председател подполковник Александър Георгиев, членове: оръжеен техник Васил Вълчев от 5-то огнестрелно отделение и Панчо Кочарапов – счетоводител в същото отделение. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391, л. 5)

„СТАР“ МОДЕЛ „Б“

След анулирането на договорът с „Карл Валтер“, на Министерството на войната е препоръчано от германските военни власти да закупи 4 500 броя 9 мм пистолети от фирмата „Щаер“. Моделът „ВИС“ на „Щаер“³ е бил класиран на второ място в конкурса за нов армейски пистолет през 1941 г. Договорът е сключен на 09.12.1942 г. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391, л. 1 гр).⁴ (Обр. 6–7)

Поставена неизгодно положение, България търси отново възможност, която да покрие изискванията и нарасналите нуждите на армията, като в същото време да не бъде под опеката на Райха. През цялата 1942 г. се правят опити и изпитания на различни образци и накрая се стига до решението да бъде приет на въоръжение испанският пистолет „Стар“ модел „Б“ на фирмата „Бонифацио Ечеверия“.

Фирмата „Бонифацио Ечеверия“ е основана през 1905 година от братята Бонифацио и Хулиан Ечеверия в гр. Айбар. Първоначално тя се насочва към производството на пистолети, разработени на базата на австрийските „Манлихер“ обр. 1900 г. По време на Гражданската война в Испания през 1936–1939 г., производствените мощности на фабриката са разрушени частично. По-късно те са възстановени, а производството на пистолети е разширено.

С доставката на 14 999 броя „Стар“ модел „Б“, те се явяват второто по масовост оръжие в Българската армия след „Парабелум“ за периода 1941–1946 година.

Договорът е сключен 25.03.1943 г. и в него се предвижда да бъдат доставени 15 000 броя пистолети с единична цена за комплект 115 швейцарски франка или общо 1 725 000 швейцарски франка. Фирмата „Стар Бонифацио Ечеверия“ се задължава да ги достави на шест партиди по 2500 броя месечно, започвайки от втория месец след влизане в сила на договора (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 478, л. 51). Официален вносител на оръжието е Йончо Берберов. Въпреки подписаните клаузи в договорът, поръчката е изпълнена на три партиди:

Първа партида – 5000 броя (Обр. 8).

Серийни номера от:

225 007–225 775 (769 бр.)

226 101–230 331 – (4231 бр.) (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 478, л. 39) (Обр. 9, 10).

Партидата пристига на 12.10.1943 г. и е приета на 16.10.1943 г. от комисия в състав: председател – Капитан Цветан Димитров и членове: оръжейния техник Георги Перниклийски и счетоводителя Панчо Кочарапов. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 478, л. 37)

Втора партида – 4999 броя.

Серийни номера от:

230 332–230 375 (44 бр.)

230 826–231 756 (931 бр.) (Обр. 11)

231 758–235 782 (4025 бр.) (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 478, л. 42) (Обр. 12; Ил. 4).

Партидата пристига на 14.11.1943 г. и е приета на 14.02.1944 г. от комисия в състав:

председател – поручик Атанас Пройков и членове: моторен техник Атанас Табаков и счетоводителя Панчо Кочарапов. По фактура испанците са декларирани, че са изпратени 5000 броя пистолети, но всъщност пристигат само 4999 броя (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 478, л. 40).

Липсващият пистолет пристига на 12.08.1944 г., който се оказва, че е бил оставен на Комисията по закупуването, като мостра, която го изпраща в България след финализирането на сделката (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 478, л. 43).

Трета партида – 4998 броя.

Серийни номера от:

235 901–240 900 (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 478, л. 53) (Обр. 13, 14).

Партидата пристига на 13.8.1944 г. и е приета на 15.08.1944 г. от комисия в състав: председател – полковник Александър Георгиев и членове: майор Христо Младенов и счетоводителя Панчо Кочарапов. (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 478, л. 2)

Кратък преглед на състоянието на пистолетите „Зауер“, „Валтер“ и „Стар“ в Българската армия за периода 1945–1961 г.

След съглашението за примирие през 1945 година, българските власти се евакуират от Югославия, като голяма част от тях изоставят или са принудени да оставят военното и държавно имущество, което имат. Например в 50. пех. допълваща дружина в списъците фигурират 17 броя „Стар“ и 4 броя „Зауер“, 61. Пехотен полк изоставя 122 броя „Стар“, 70. Пехотен полк – 13 броя „Зауер“ (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 76, л. 119, 123, 142).

През лятото на 1945 г. започват доставки на съветско оръжие, което директно се предава на частите на Българската армия, без да се държи сметка за мобилизационните формирания, вследствие на което в бойните дивизии има най-различни по калибър и системи оръжия.

В началото на 1946 г. се прави преразпределение на пехотното оръжие с цел уеднаквяване на въоръжението в дивизиите и армиите. Със съветско оръжие калибър 7.62 мм са въоръжени 3., 4., 5., и 8. дивизии, а останалите дивизии остават със старото оръжие. Изключение правят Военноучебните заведения, където оръжието е смесено. Това е направено с оглед всестранната подготовка на възпитаниците на училищата (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 76, л. 33 гр.).

През 1946 г. според „Отчет за състояние въоръжението във войската“ в армията има следното количество пистолети от системите „Валтер“ П-38, „Стар“ и Зауер“ (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 76, л. 85):

Модел	към	към
	01.01.1945 г.	01.01.1946 г.
П-38	3851	3420
„Стар“	10936	9685
„Зауер“	2927 ⁵	2741

За периода 1947–1951 г. военните фабрики трябвало да изработят следните запасни части: (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 76, л. 37; ф. 5, оп. 1, а. е. 61, л. 111)

Поръчки	Броя	За изработване през годината					
		1946	1947	1948	1949	1950	1951
Цеви за П-38	420	100			320		
Цеви за „Стар“	1350	450			900		
Цеви за „Зауер“	360	120			240		
Комплекта запасни части за П-38	150		50	50	50		
Комплекта запасни части за „Стар“	400		50	100	100	100	50
Комплекта запасни части за „Зауер“	150		50	50	50		

Според извадка на ведомостите от проверката на стрелковото оръжие в подразделенията на 01.07.1950 година, въпреки обезпечаването на армията със съветско оръжие, старите системи продължават да стоят на въоръжение (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 192, л. 7, 28, 30, 34, 134, 146, 166 л. г., 177 гр.):

Подделение №	Валтер П-38	Стар	Зауер
30500	116	398	2
70440	–	20	–
70540	–	21	–
70850	–	57	–
75200	–	438	–
75500	588	379	–
80810	89	141	8
80120	–	–	142

Към 1961 г. pistolетите все още стоят на въоръжение, което е видно от факта, че фигурират в „Албум за частите на стрелковото оръжие“, издание на Министерството на вътрешните работи, управление „Снабдително“ – отдел „Въоръжение. В средата на 60-те години на 20-ти век започва постепенното им сваляне от въоръжение, като в днешно време се срещат в някои кадрови военнослужещи, които са ги закупили или наследили (Ил. 5; Обр. 15, 16). Към днешно време – 2016 година – в складовете на Българската армия все още стоят като резерв pistolети от тези системи и чакат да бъдат изписани като излишък. С рег. № 30-10-267/17.02.2016 г. Министъра на отбраната Николай Ненчев сваля от въоръжение 7 бр. pistolети „Зауер“, модел „Н“ със серийни номера 299 327; 313 617; 373 623; 388 179; 392 983; 428 740; 486 253.⁶

Техническо описание и тактико-технически данни

„Зауер“, модел „Н“

Принципът на действие се основава на отката със свободен затвор. Цевта е неподвижна, впесована към ложата. Възвратната пружина е нахлузена върху цевта. Ударно – спускателния механизъм на pistolета е със самовзвод. Чукчето е скрито и с помощта на един лост от ляво може да се взвежда или самоспуска. Затворният блок също е съставен от кожух и затвор, но тук съединяването е по-различно. Това личи едва когато се разглоби pistolетът. Затворът се фиксира чрез един щифт към кожуха. Pistolетът има предпазител от т. н. „флагов“ тип, монтиран на кожуха, и предпазител на магазина. Разглобяването става по следния начин: сменя се пълнителят, след което се издърпва надолу ключалката, намираща се пред спусъка. Затворният блок се изтегля назад до отказ, като същевременно се вдига нагоре, след което се изважда от цевта.

„Валтер“ П-38

Pistolетът е разработен за 9 мм. патрон „Парабелум“ – 9 x 19. Принципът на действие се основава на късия ход на цевта. Оригинално е решението за заключване на цевта към затвора, което става от една ключалка, разположена под цевта. При изстрел цевта и затворът се движат заедно назад, ключалката среща прага пред пълнителя и се навежда надолу като освобождава затвора и той продължава по инерция до задно крайно положение.

За разглобяването на pistolета е необходимо да се смене пълнителя. Затворният блок се издърпва леко назад, след което ключалката, намираща се в предния ляв край на ложата, се завърта надолу на 90 градуса и цялата подвижна система цев и затворен блок се изваждат напред. По нататък се отделя цевта от затворния блок. Сглобяването става в обратен порядък.

Спускателният механизъм е със самовзвод. Предпазителят е „флагов“ тип, монтиран на затворния блок. Ударникът на pistolета в нормално положение е

блокиран от един щифт, който се разблокира само при натиснат спусък. Това е една допълнителна предпазна мярка против нежелан изстрел при изпускане на пистолета или износване на запъвача на бойния зъб на ударното чукче. Пистолетът има монтиран показалец за наличие на патрон в цевта. Фактически това е един щифт в задния край на затворния блок, който при зареден пистолет с патрон в цевта се показва в задния край на затворния блок. Характерно за този пистолет е, че има два броя възвратни пружини, които са разположени в ложата отляво и дясно. Благодарение на достатъчно силната бойна пружина отсечките са рядкост дори и с най-стари боеприпаси.

„Стар“, модел „Б“

Принципът на действие на пистолета се основава на отката с къс ход на цевта. Цевта е с „обица“ и се заключва към затворния блок със секторните си изрези. Спускателният механизъм е с единично действие. Бойната пружина е цилиндрична, наместена в горната част на ръкохватката. Ключалката на пълнителя е бутон отляво до спусковата скоба. Предпазителят е от ляво на ложата и блокира ударното чукче. Затворната задръжка на пистолета закрепва цевта към ложата. При изчерпване на патроните задържа затворния блок в крайно задно положение.

Разглобяването на пистолета става по следния начин: сменя се пълнителя, проверява се за патрон в цевта, след което се снемат упорната втулка, направляващата тръбичка и възвратната пружина. Издърпва се затворния блок назад до съвпадане на изреза със зъба на затворната задръжка и същата се изважда от ложата. Затворния блок с цевта се отделят напред.

Тактико-технически данни

Пистолет	Зауер „Н“	Валтер „П-38“	Стар „Б“
Калибър (мм)	7,65	9	9
Обща дължина(мм)	171	215	220
Дължина на цевта (мм)	86	125	124
Маса без патрони (гр.)	720	780	1020
Начална скорост на куршума (м/с)	290	330	360
Вместимост на пълнителя (бр.)	8	8	8
Брой Канали (бр.)	4	6	6

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Към настоящият момент, в Централния военен архив не бяха открити документи за серийните номера на тази партида.
- ² Към настоящият момент в Централния военен архив не бяха намерени документи, указващи серийните номера на pistolетите.
- ³ Pistolетът е полски. Номенклатурата му е Радом Вис обр. 35. По време на окупацията на Полша, заводът производител работи под контрола на австрийската фирма „Щаер“. В доста от българските документи в Централен военен архив, pistolетът се среща както под името „ВИС“, така и под името „Щаер“.
- ⁴ Доставка на този модел, ще бъдат обект на отделно изследване.
- ⁵ Бройката се отнася за всички модели от тази система, включително и трофейните.
- ⁶ За повече информация“ Списък на излишните за българската армия оръжия, боеприпаси, взривни вещества и пиротехнически изделия, подлежащи на снемане от употреба към 01.01.2016 г.“ на сайта на Министерството на отбраната www.md.government.bg

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1937;** А. Ангелов. Материал за историята на българската артилерия. София, 1937.
- Величков 1998;** Е. Величков. Късо оръжие в България. София, 1998.
- Казазян 1998;** А. Казазян. Оръжието на българският полицаи 1878–1944. София, 1988.
- Канлъков 1984;** Н. Канлъков. Оръжието на българският народ през вековете. София, 1984.
- Коен 2002;** Д. Коен. Военновременната икономика на България 1939–1944, София, 2002.
- Крапчански, Христов, Възелов, Скачкоков 1961;** В. Крапчански, Г. Христов, Д. Възелов, И. Скачкоков. Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944 година. София, 1961.
- Петров 1999;** Л. Петров. Военната икономика на България 1919–1944. София, 1999.
- Петров 2010;** Л. Петров. Организация, въоръжаване и комплектоване на българската армия през Втората Световна Война 1939–1944. София, 2010.
- Спасов 1993;** Л. Спасов. България, великите сили и балканските държави 1933–1939. София, 1993.
- Спасов 2009;** С. Спасов. Изграждане и развитие на военната икономика в България. София, 2009.
- ЦВА:** Централен военен архив, фонд 5, опис 1, архивна единица 61, 76, 192, 361, 391, 478.

SAUER H, WALTHER P38 AND THE STAR MODEL B PISTOLS
IN THE BULGARIAN ARMY. ORDERS AND SUPPLIES

Simeon Tsvetkov

(Abstract)

In the years between the two world wars the Bulgarian government made great efforts to strengthen and modernize one of the most important institutions – the army. Regardless of their party political affiliation, the individual governments followed the same course of military development – revision of the military clauses in the 1919 Treaty of Neuilly with the objective to develop a strong and efficient army. The purpose of this paper is to examine the models of small firearms with which the Bulgarian army was equipped. The study is based on documents kept at the Central Military Archive in Veliko Tarnovo (CMA-VT), which have not been published so far. The main models of pistols will be examined in several papers, while this paper focuses on the less known models, e. g. Sauer H, Walther P38 and Star B.

Обр. 3. Пистолет Валтер П-38, инв. № 579 РД/ТОМ на РИМ – В. Търново (поглед отдясно).

Fig. 3. Walther P38 pistol, Inv. No 579 РД/ТОМ of RMH – V. Tarnovo (view from the right).

фактура 373

WALTHER

CARL WALTHER
WAFFENFABRIK
ZELLA-MEHLIS (THÜR.)

Briefschrift: Schließfach 41 Drahtwort: Automat Zella-Mehlis Fernruf: 651, 652 Postfach: Erfurt 6022 Codes: Rudolf Masse A. B. C. 5 in. Edition Banken: Reidebank Giro-Konto Sald Thüringische Staatsbank, Zella-Mehlis

An das
Bulgarische Kriegsministerium
(ODEFE)
Sofia/Bulgarien

RECHNUNG
18472
Nr. **60224** Datum **4.6.1943**

Satz 7 12.1942

Ich sende auf Grund meiner Verkaufs- und Lieferungsbedingungen
per Bahn 16 Kisten CW 2476/91 Sofia
durch Vermittlung der Spedition Züst & Bachmeier A.-G.
Leipzig bezw. Rosenbach
reinnetto: 800,000 kg., netto: 950,000 kg., brutto: 1136,000 kg.

für Abgabe		für Export		Bulgarien		Exp.-Vol.-Erkl. Nr. 1144921	
Stück	Einzelwert	Gegenstand		Brutto	Netto		
800	70.--	WALTHER - Waffen			56.000,-- 1.800,-- 58 60.800,-- ===== Frachtfrei deutsche Grenze, einschliesslich Verpackung, einschliesslich Transportversicherung ohne Kriegsrisiko. Zahlbar lt. Vertrag. Carl Walther Waffenfabrik i.Vm. <i>W. W. W.</i>		
		Modell:					
		P 38 Kal. 9mm Kriegspatrone					
1600	3.--	Reservemagazine dszu					
(heeresamtlich abgenommen)							
<p>Inhaltsverzeichnis: 16 Kisten CW 2476/91 Sofia Jede Kiste: reinnetto: 55,000 kg., netto: 60,000 kg., brutto: 71,000 kg., Inhalt: 50 Pistolen und 100 Magazine dazu</p> <p>Anlagen: 3 Abnahme-Protokolle mit Fabrikationsnummern-Verzeichnis</p>							

Обр. 4. Фактура за 800 бр. пистолети Валтер и 1600 пълнителя (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391, л. 7).

Fig. 4. Invoice for the payment of 800 Walther P38 pistols and 1600 magazines (CMA-VT, fund 5, docket 1, archive unit 391, sheet 7).

ЕМИЛЪ БУТЪ,
 СОВОТВЕНИКЪ
 КОНРАДЪ КРЪОНКЕ
 СОФИЯ

кутия № 81, Тел. № 2-36-16, Телеграмни: БУТЪ—София

ЗАПАЗЕНА МАРКА

Всички видове двигатели,
 Помпени инсталации,
 Мини оборудвания,
 Материили за декоративен пазъ,
 Стрелни машини, Индустриални потребни
 Резервоари, Метали, Пистолети,
 Ловджийски пушки, Муницип

СМЪТКО=ФАКТУРА

МИНИСТЕРСТВО НА ВОЙНАТА
 Бр. 34909 24 Авг. 1943

ЦЕНТРАЛА И КЛОНОВЕ

РИЯ, 23.8.43 год. ОТНОСНО: ОСНОВНА 1921 г.
 тастонъ № 58 Входы ул. Р. Димитров

Доставени отъ фабриката Карлъ Валтеръ,Цела-Мелисъ
 чрезъ представителя Емиль Бутъ,София: за Министер-
 ството на войната:

600 броя Пистолети "Валтеръ" типъ P.38,нал.9 мм.

	по Р.Марки 70.- =	42,000.-	Р.Мар.
1200	* Резервни пълнители къмъ тѣхъ		
	по Р.Марки 3.- =	3,600.-	"
2 броя	Гарнитуви съ резервни части		
	по Р.Марки 330.- =	660.-	"
		Общо :	46,260.- Р.Мар.

по курсъ 33.-лв = 1,526,580.- лева

ЕМИЛЪ БУТЪ

Кредитна банка—София, Игалийска и Българска Търговска банка—София, Българска Окоптова банка
 София, Банка Български Кредитъ—София, Ю-буларска Поп. Банка—София.

Обр. 5. Фактура за доставени 600 бр. пистолети Валтер и 1200 пълнителя (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 391, л.11).

Fig. 5. Invoice for the delivery of 600 Walther P38 pistols u 1200 magazines (CMA-VT, fund 5, docket 1, archive unit 391, sheet 11).

Обр. 6. Пистолет Радом Вис, инв. № 4954РД/ТОМ на РИМ – В. Търново (поглед отляво).

Fig. 6. Radom VIS pistol, Inv. No 4954РД/ТОМ of RMH – V. Tarnovo (view from the left)

Обр. 7. Пистолет Радом Вис, инв. № 4954РД/ТОМ на РИМ – В. Търново (поглед отдясно).

Fig. 7. Radom VIS pistol, Inv. No 4954РД/ТОМ of RMH – V. Tarnovo (view from the right).

39

FABRICA DE ARMAS DE FUEGO
STAR
BONIFACIO ECHEVERRI

STAR S. A. • APARTADO DE CORREOS 10 • EIBAR (ESPAÑA)

MINISTERIO DE LA GUERRA HULGARO,
S O F I A .

DIRECCION TELEGRAFICA: STA
DIRECCION TELEFONICA: 128
APARTADO DE CORREOS N.º 10
CODES: A. B. C. 5.ª EDICION
VIEBER'S - KUPOLI MOSSÉ

STAR
EIBAR ESPAÑA
8. Sept. 1943.

su referencia su pedido del sistema n.º referencia

FACTURA N.º

DESIGNACION	CANTIDAD	PRECIO Fr.s.	PESETAS Fr.s.
Pistolas "STAR" cal.9 mm.(08) modelo "B" con doble cargador, baqueta de limpieza y folleto en lengua alemana	5,000	115	575

Números de fabricación:
225007 - 225775 = 769 pistolas,
226101 - 230331 = 4251 "
total 5000 pistolas.

DВИА - Ф. 5 Оп. 1 а. е. 478

enviado por camión bultos 100 cajas marcados N.º 721-820 peso kg 8000 bto.
Tolón Pogo 6750 nto.

Imprenta Industrial S. L. Eibar 1943 Factura 028 681 028 A 1012 J 891 001

Обр. 8. Фактура за доставени 5000 бр. пистолети „Стар“ (ЦВА-ВТ, ф. 5, оп. 1, а. е. 478, л. 39).

Fig. 8. Invoice for the delivery of 5000 Star pistols (CMA-VT, fund 5, docket 1, archive unit 478, sheet 39).

Обр. 9. Пистолет Стар, инв. №72 КВП на РИМ – В.Търново (сериен №226 565).

Fig. 9. Star pistol, Inv. No 72 Book of temporary items of RMH – V. Tarnovo (series No 226 565).

Обр. 10. Пистолет Стар, инв. №5147 от фонд „Нова история“ на РИМ – Бургас (сериен № 229 374).

Fig. 10. Star pistol, Inv. No 5147 from the New History exposition of RMH – Bourgas (series No 229 374).

Обр. 11. Пистолет Стар, инв. №4356 от фонд „Нова история“ на РИМ – Бургас (сериен № 231 193).

Fig. 11. Star pistol, Inv. No 4356 from the New History exposition of RMH – Bourgas (series No 231 193).

Обр. 12. Пистолет Стар, инв. №5148 от фонд „Нова история“ на РИМ – Бургас (сериен № 231 880).

Fig. 12. Star pistol, Inv. No 5148 from the New History exposition of RMH – Bourgas (series No 231 880).

Обр. 13. Пистолет Стар, инв. №555 НИ-В/ИМ-ВТ ОФ на РИМ – В. Търново (сериен № 237 818).

Fig. 13. Star pistol, Inv. No 555 НИ-В/ИМ-ВТ ОФ of RMH – V. Tarnovo (series No 237 818).

Обр. 14. Пистолет Стар, собственост на Българската армия (сериен № 239 684).

Fig. 14. Star pistol, property of the Bulgarian army (series No 239 684).

Обр. 15. Надпис върху пистолет „Зауер“, с който е награден полковник Косъо Иванов Дринчев.

Fig. 15. Inscription on Sauer pistol, awarded to colonel Kossyo Ivanov Drinchev.

Обр. 16. Полковник Дринчев (1930–2011 г.).

Fig. 16. Colonel Drinchev (1930–2011).

КАТЯ МИТОВА-ГАНЕВА.
ИСТОРИЯ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА АДВОКАТУРА.
ТОМ I (1878–1944)

Велико Търново, издателство „Фабер“, 2015, 366 с. с ил.

проф. д. и. н. Милко Палангурски

Излязлата от печат в края на 2015 г. „История на Великотърновската адвокатура“ т. I (1878–1944) с автор Катя Митова-Ганева на издателство „Фабер“ – Велико Търново е едно развитие, едно надграждане на следосвобожденската история на старата столица, с която проблематика авторката се занимава в продължение на много години.

Със създаването на новата българска държава през 1878–1879 г. се появяват редица модерни институции и взаимоотношения, които са част от необходимата модернизация на българското общество, за да се превърне то в отговарящо на стандартите на европейското политическо пространство.

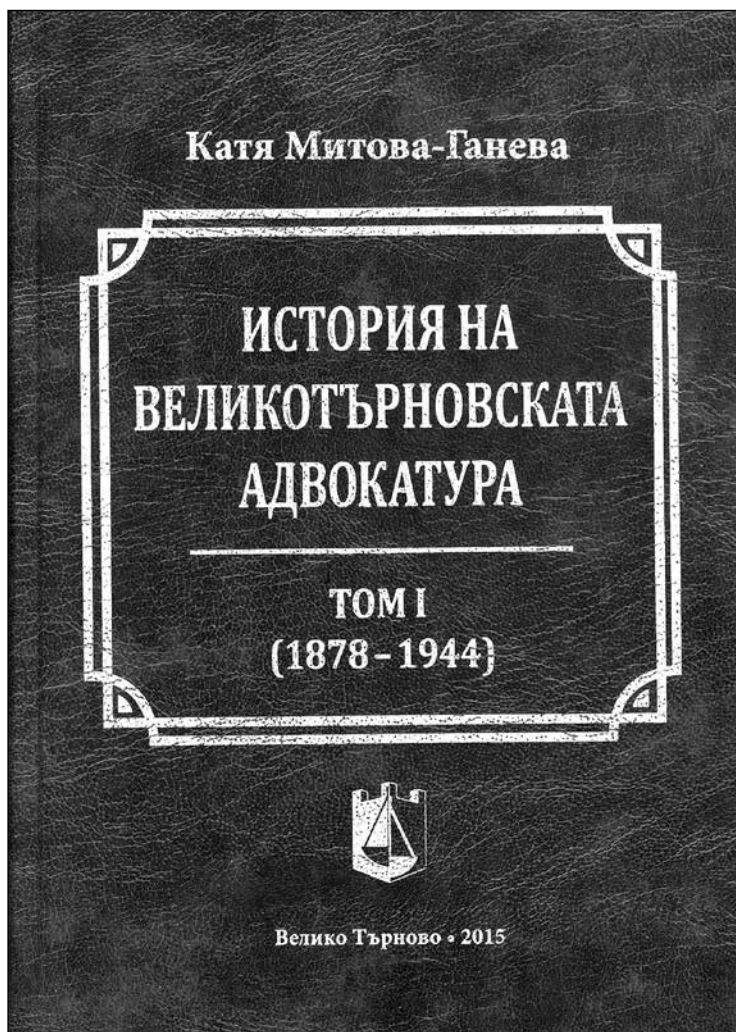
Част от тези промени започват още в недра на Османската империя, други се ускоряват по време на Руско-турската война и особено благодарение на Временното руско окупационно управление. Създаването на съдебната система на образуващото се княжество логично предизвиква появата и на Великотърновската адвокатура, която започва да функционира към съдебните състави в старата столица. Така преди 137 години се утвърждава една професия, която винаги е имала място в градския и регионалния живот, участва не само в правораздаването, но оставя трайни следи в обществено-политическия живот на страната, икономическата сфера и културния живот на града и държавата.

Авторката на книгата „История на Великотърновската адвокатура“ ни показва как в адвокатската колегия преминават стотици юристи, които допринасят за развитието на българската юриспруденция. Но същевременно те са общественици, политици, творци. Сред тях има биографии на художници, поети, театralи, музиканти, преводачи и т.н. Напълно права е Катя Митова-Ганева, като твърди, че адвокатското съсловие е в основата на интелектуалния и обществен елит и е част от богатата история на старопрестолния град и региона.

В изследването е направилa всичко възможно за да се преодолее липсата на много информационни източници, да попълни празнотите от загубените и многократно прочистени архиви и да възстанови истинската картина на функционирането на адвокатското съсловие.

Целта, която си е поставила Катя Митова-Ганева е да покаже героите на своето време, които водени от своя дълг, морал, образование, личностни качества правят една от най-благородните професии – адвокатската в изключително важен обществен, политически, социален и културен феномен.

Монографията е написана с вещина, с отношение и признателност към плеядата професионалисти. Тази книга е поглед назад във времето, за да не се изгуби паметта за събитията и личностите, които с делата си градят историята на съсловието, утвърждаващо Великотърновската адвокатска колегия като достойно доказала се във времето институция.

ДИАНА КОСЕВА-ТОТЕВА.
СТЕНОПИСИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ НА
СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА ТЪРНОВО

Велико Търново, издателство „Фабер“, 2016, част първа,
текст, 283 с., част втора, таблици, 159 с.

проф. д-р Хитко Вачев

Религиозната живопис от средновековната епоха в българските земи е обект на изследване вече повече от столетие. В научните изследвания на изтъкнати специалисти като А. Грабар, Б. Филов, Кр. Миятев, Н. Мавродинов, А. Протич, Ат. Божков, Ел. Бакалова, Ив. Гергова и др. са проследени развитието на иконографията, стила, характерните черти на декоративната система, идейно-естетическото съдържание на средновековната живопис. Техните постижения са безспорни, като трябва да бъде отчетен фактът, че добре запазените стенописни ансамбли в България от тази епоха са сравнително ограничен брой, което от своя страна затруднява достигането до нови обобщаващи изводи. Това обстоятелство принуди изследователите да обърнат поглед към един по фрагментиран стенописен материал – този, който се открива при археологически проучвания. На такъв тип артефакти е посветено монографичното изследване на д-р Диана Косева-Тотева. В него тя си поставя задачата да включи в научен оборот откритите при археологически разкопки стенописи в църквите и манастирите на столицата на Второто българско царство Търновград.

Преди да пристъпя към същността на изложението, ще си позволя да цитирам едно виждане на покойния професор Димитър Попов, което по мое мнение много точно кореспондира с разглеждания тук проблем. Той казва следното: *„Ще си позволя да споделя с вас нещо, което знае всеки един археолог – археологията е колкото щастлива, толкова и неблагодарна работа. Щастлива е защото трепетът на откривателството, когато след всяка изхвърлена лопата надзърта цял един свят, държи отворени очите и нощем. Неблагодарна е обаче, понеже самият археолог знае, че неговите разкопки веднъж завинаги унищожават разкритото минало, така ревностно съхранено до този момент под земните пластове. И точно сега идват задълженията и това е най-трудното, тъй като те дълбаят съвестта, намереното да се документира и публикува така, че да оживее пред всички, да разкрие своето лице, да проговори*

със собствения си глас, да покаже и разкаже и по този начин да продължи да съществува и в бъдеще“.

Погледната от една такава гледна точка считам, че книгата на д-р Диана Косева-Тотева „Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново“ е чудесно доказателство за добре свършена работа.

В продължение на повече от столетие средновековната столица на Второто българско царство Търновград се проучва по археологически път. При разкриването на археологическите структури сравнително често се попада на стенописен материал, принадлежащ към интериорната украса на църковни и някои представителни светски сгради. Върху част от проблемите свързани с характеристиката на този вид паметници са изказани виждания, някои от които са с по-голяма, а други с по-малка научна тежест. На този фон добре могат да бъдат доловени същинските научни приноси и стойност на монографичното изследване на д-р Диана Косева-Тотева.

Преди да пристъпя към същността на изложението си трябва да представя една на пръв поглед суха статистика, която обаче недвусмислено говори за обема, мащабите и дълбочината на изследователския процес, резултатът от който е представеното монографично издание. Повече от две десетилетия Диана Косева-Тотева работи на терена, редом с ръководителите на археологическите проучвания на емблематични за Търновград и цяла България обекти – храмът „Св. 40 мъченици“ и манастира Великата лавра, новооткрита църква южно от този манастирски комплекс, храмовете в крепостта Трапезица, църкви и монашески общежития разположени в близката и по-далечна околност на престолния град. Обработва и изследва повече от 10 000 стенописни фрагмента, произхождащи от разкритите досега в столичния град 60 църковни постройки. При селекцията и обработката на открития при разкопките стенописен материал са сглобени както цели, така и отделни фрагменти от цокълната декорация, фигурални композиции, лица, църковни и светски костюми, въоръжение и снаряжение, нимбове, букви, архитектурен декор, природни пейзажи, различни аксесоари и детайли от орнаменталната украса на църковния интериор. В каталога на изследването са подбрани 300 фрески, сред които 60 новоразкрити образи на светци и ктитори. Изработени са над 100 реконструкции на образи, сцени и декоративни орнаменти, които подпомагат по-цялостната визуална представа на изследвания материал.

Структурата на монографията на д-р Косева е ясна и логична – представени са целите, използваните за постигането им методи, прави се преглед на досегашните проучвания, разгледани са детайлно намерените при разкопки фрагменти по топографски признак, накрая са направени изводи за мястото на разглежданите паметници в културната история на средновековната столица Търновград. Детайлният анализ на технологията, стила и колорита е позволил на Д. Косева да направи важни изводи и по-генерални обобщения.

Монографията дава богата обща картина за монументалната живопис в Търновград и за използваните различни видове техники – стенопис, мозайка, фасадна декорация.

Очертана е сакралната топография на българската столица, като са отбелязани всички църкви, техният план, начинът им на украса. А това е особено важно когато се опитваме да реконструираме духовния и религиозен живот на българите, живели в столичния град. През XII–XIV в., за силно вярващия християнин, храмът е прозорец, отворен към небето и възможност за контакт с него, за измолване на здраве, благодат, закрила и спасение за душата.

За първи път в изследване е включен целият наличен стенописен материал от търновските средновековни храмове, като обработените фрагменти както вече отбелязах са близо 10 000. Наред с това, при извличането на информация за стенописната украса, са използвани фотографии, рисунки, схеми и други данни. Сюжетното разнообразие на известната досега картина за средновековната търновска живопис е обогатено с новоразкритите 60 образа на светци и ктитори. За първи път са представени стенописите, открити в северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“. Въз основа на изображенията върху тях се придобива представа за лицата и костюмите на няколко киторски двойки и една цялостна композиция на търновския владетелски двор, свързана с първото стенописване на църквата, отразено в надписа на цар Иван Асен II (1218–1241 г.). Открити са иконографските и стилови образци, които обособяват група паметници, пряко свързани с византийските модели, и други, които могат да бъдат причислени към произведенията на търновския художествен център. Потърсен е отговор на въпросите свързани с художниците, ателиетата и времето, когато са изписани търновските храмове и дворци. В тази връзка Диана Косева-Тотева спира своето внимание върху един изключително важен и същевременно дискуссионен въпрос – явлението „Търновска художествена школа“. Добре аргументирано е виждането ѝ, че понятието „Търновска художествена школа“ се свързва приоритетно с нейната самобитност и всеобхватност в рамките на Второто българско царство (XII–XIV в.). Проследено е развитието на живописата в Търновград през XIII в. където тя разграничава два основни периода. Първият се свързва с времето на управлението на цар Иван Асен II (1218–1241 г.). Художествените процеси от това време и характерът на живописата се отличават с редица особености, които отразяват предпочитанието на художниците към класическите модели. Проследявайки развитието на живописата в столицата от средата до края на XIII в. Диана Косева-Тотева установява появата на художествен кръг в Търновград, който се отличава със собствен почерк. Анализирайки комплексно паметниците, авторката изказва добре подкрепено с факти виждане, че трудно може да се говори за съществуването на художествена школа по това време. През този период по-скоро протичат художествени процеси, които превръщат столицата в утвърден художествен център. Активното църковно строителство през XIV в. и утвърдения ред за стенописване са основния фактор, който стимулира художествения живот в столицата. Фактически монументалната живопис е тази, която налага водещите тенденции в българското средновековно изкуство. Отчетено е, че използваните византийски образци до голяма степен очертават посоката в раз-

витието на изкуството и художествените занаяти. Важна роля за разцвета на монументалната живопис през XIV в. играе българският цар Иван Александър (1331–1371 г.) с провежданата от него политика на меценатство и създаването на подходяща атмосфера, която стимулира различните проявления в развитието на изкуството.

Комплексно погледнато всичко това има за резултат създаването на адекватна представа за стенописната украса на църквите в столичния Търновград през епохата на Второто българско царство.

Значимостта на приносите на книгата на Диана Косева-Тотева се определя от новата информация, прецизността и изчерпателността на анализа, от съвременните изследователски методи и широкия обхват на проблематиката. Подходът на авторката често ни доближава до реконструкция на културната ситуация, в която са били създадени изследваните исторически паметници. А този подход изисква богата ерудиция и библиографска осведоменост каквито, както ни убеждава книгата, Диана Косева-Тотева притежава. И резултатът е категоричен – това е едно комплексно изследване на стенописите от средновековната българска столица, каквото досега не е извършвано.

Диана Косева-Тотева не само е събрала и изследвала огромен историко-художествен материал, но представя резултати, които по чудесен начин обогатяват представата ни за развитието на българската и балканската култура през XII–XIV в. И е безспорен факт, че без използването на научните резултати, представени в труда, няма да може да мине нито един от бъдещите изследователи на българската култура.

В заключение ще си позволя да цитирам една мисъл на Ръскин: *„Великите нации пишат своите автобиографии в три ръкописа – книга на делата им, книга на словата им и книга на изкуството им. Не можем да разберем нито една от тези книги, ако не прочетем и другите две, но единствената която заслужава доверие е последната – книгата на изкуството“*. И в това ни убеждава книгата на Диана Косева-Тотева *„Стенописи от археологическите разкопки на средновековната столица Търново“*. Прочетете тази книга и на добър път на нейния автор!

Диана Косева-Тотева Diana Koseva-Toteva

СТЕНОПИСИ
ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ
РАЗКОПКИ
НА СРЕДНОВЕКОВНАТА
БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА
ТЪРНОВО

MURAL PAINTINGS
OF THE ARCHAEOLOGICAL
EXCAVATIONS
FROM THE MEDIEVAL
BULGARIAN METROPOLIS
TURNOVO

Диана Косева-Тотева Diana Koseva-Toteva

СТЕНОПИСИ
ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ
РАЗКОПКИ
НА СРЕДНОВЕКОВНАТА
БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА
ТЪРНОВО

MURAL PAINTINGS
OF THE ARCHAEOLOGICAL
EXCAVATIONS
FROM THE MEDIEVAL
BULGARIAN METROPOLIS
TURNOVO

таблици II tables

ИЛИЯ ВЪЛЕВ.
МЛАДЕЖКИ СТРАСТИ, МЪЖКИ ВРЕМЕНА.
ЕТНОКУЛТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА
БЪЛГАРСКАТА КАЗАРМА ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА

София, „Военно издателство“, 2016, 272 с. с ил.

проф. д-р Мария Иванова

Книгата на Илия Вълев представя етнокултурната характеристика на българската казарма по време на социализма. Така формулирана, темата е изключително актуална, като се има предвид, че днес България вече няма наборна военна служба. От друга страна, съвременното изучаване на казармата от етнологика гледна точка най-достовърно отразява войнишкия всекидневен и празничен живот, тъй като се основава на теренната работа с живите носители на спомените от нея.

Написана увлекателно и със завидна научна страст, монографията разкрива целия процес, свързан с формирането на наборната войнишка общност – коментира се държавната нормативна система, регулираща военната повинност, както и проблемът за отношението на българското общество към казармата като институция, от която зависи не само сигурността на държавата, но и израстването на много поколения български мъже. Затова може да се приеме, че монографията е първото изчерпателно етнологичко изследване на казармата в България по време на социализма.

Трябва изрично да се подчертае, че изследването се основава преди всичко на лично събран от автора теренен материал. Както той отбелязва в предговора на монографията, тематични теренни интервюта са проведени в изключително широк географски ареал – във Видинско, Пловдивско, Златаришко, Димитровградско, в градовете Велико Търново, Габрово, Варна, Враца и Златоград. Чрез интервюта са обхванати близо 100 респонденти главно от три етнически общности – българи, турци и роми. Внимание заслужава и работата с богат набор от литературни извори, документални и исторически филми, стари снимки и писма, съхранявани в различни библиотеки, архиви и/или уеб-базирани сайтове.

В структурно отношение монографията е разделена на седем основни части – въведение, три глави, заключение, литература и приложения.

В пространното *Въведение* (с. 17–32) Илия Вълев запознава читателя с проблематиката на изследването. Той описва използвания от него терминологичен

гичен апарат, накратко очертава историческото развитие и структурата на Българските въоръжени сили през социализма, прави подробен историографски преглед на публикуваната до сега научна литература.

Първа глава е озаглавена „*Наборната военна служба – държавна политика и обществени представи*“ (с. 33–106). Тя е разделена на два параграфа, като в първия са разгледани в развитие всички нормативни актове, които регулират наборната военна служба през изследвания период – Законът за задължителната военна служба и Законът за военните лица от 1949 г., Указът за всеобщата военна служба в Народна република България от 1952 г. и Законът за всеобщата военна служба в Народна република България от 1958 г. Освен споменатите четири закона и техните промени през годините, авторът разглежда и други нормативни документи, с обнародването на които редовната военна служба се приравнява с определени дейности, предимно от първичния производствен сектор на държавата. Във втория параграф са анализирани обществените представи за казармата в социален, полов и възрастов аспект. С помощта на абстрактно-митологичния подход е проследено и състоянието на някои стари народни вярвания в националната памет през социализма. В тази глава за първи път се повдига и въпросът за масовото отношение към отделните видове войски въз основа на обществената оценка към тях, като се очертава една интересна народно обусловена военна йерархична структура.

Втора глава „*Когато момчето става мъж – етнокултурни ритуали на преход, свързани с казармата*“ (с. 107–168) търси изследователски отговор на важния въпрос – кога момчето наистина става мъж според традиционните разбирания на българите през социализма. Тук авторът разглежда в хронологически аспект всички обичаи и обреди, свързани с казармения преход – от военномедицинските комисии, през войнишкото изпращане и военната клетва, до завръщането у дома. В отделен параграф е потърсено и тяхното място в системата на т. нар. „*ритуали на преход*“, чрез които мъжкият индивид преминава от един статус (обществен, социален или възрастов) в друг.

Трета глава „*Всекидневни измерения на войнишкия живот в казармата*“ (с. 169–218) е посветена на всекидневния живот в казармата. Изследователското внимание тук е насочено главно върху свободното време на войнишката общност, което в най-голяма степен разкрива нейната етнокултурна характеристика. За да бъде разкрита тази страна на проблема, авторът подхожда много правилно, като първо запознава читателя с общовойсковите устави, действащи в Българската народна армия. Освен на официалната (нормативна) част, в тази глава се обръща внимание и на културно-психологическата адаптация на младежите през първите им дни в казармата; на проблемите, свързани с изграждането на войсковия колектив; както и на специфичните неформални властови отношения вътре в него. Разглеждат се и отделни прояви на войнишката (неформална) култура през различните етапи на казармения преход, които допълнително осветляват проблема за обособяването на наборната общност.

Заклучението (с. 219–221) на монографията обобщава резултатите от изследването, като се приема, че наборната войнишка общност може да се определи като „въобразена, неформална общност“, плод на културно формирана представа за единство. Основания за този извод Илия Вълев търси във факта, че е невъзможно всички членове на наборната войнишка общност да имат реални връзки помежду си, които да ги превърнат в сплотена, истинска общност.

Богато подплатена с теренни, архивни и библиографски източници (247 бр.), монографията включва и великолепен снимков материал (110 илюстрации), който допълва представата за казармата през епохата на социализма.

В края на изследването са поместени и *резюмета на английски и руски език* (с. 269–271), които дават възможност и чуждестранни изследователи да се запознаят с българския опит.

Накрая ще подчертая, че книгата на Илия Вълев представлява интерес не само за етнологите, но и за всички останали, които се вълнуват от близкото ни историческо минало. Монографията се чете с удоволствие, защото с неподправена лекота ни въвежда в един свят, в който всеки може да открие нещо за себе си.

Илия Вълев

МЛАДЕЖКИ СТРАСТИ
МЪЖКИ ВРЕМЕНА

Етнокултурна характеристика
на
българската казарма през социализма

СОФИЯ • 2016

IN MEMORIAN
ДОЦ. Д-Р ИВАН СТЕФАНОВ БЪЧВАРОВ
(1956–2011 г.)

Мая Иванова

Иван Стефанов Бъчваров е роден на 07.11.1956 г. в гр. Г. Оряховица. През 1980 г. завършва специалност История в Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. През 1987 г. защитава докторска дисертация на тема „Технологически разновидности и особености при монетосечения, формиращи циркуляционната среда в българските земи през периода XII–XIV век“.

Професионалният си път започва като преподавател по история в Средно сержантско военно училище „Г. Измирлиев“, Горна Оряховица, а след това е екскурзовод в манастир „Св. Преображение Господне“ край Велико Търново.

От 1981 г. до последните си дни той е директор на Исторически музей – Горна Оряховица. През тези 30 години има значителен принос към развитието на музейното дело и културно-историческото наследство на град Горна Оряховица.

От 1985 г. до 1991 г. Иван Бъчваров е част от екипа, който провежда редовни археологически проучвания на антична и средновековна крепост Ряховец. От 1989 г. до 1992 г. е ръководител на археологическите проучвания на два некропола от края на XIV в., разположени в землището на с. Янтра. Негова непрекъснатата грижа е поддържането на историческите паметници на територията на община Горна Оряховица. Успява да осигури средства за издирване, консервация и реставрация на движимите паметници на културата, благодарение на което основната експозиция на музея е постоянно актуализирана.

Доц. Иван Бъчваров има съществен принос за обособяването на институцията Исторически музей – Горна Оряховица, като го преобразува от филиал на Окръжен музей – Велико Търново в самостоятелен Общински музей, след което обогатява структурата му с Етнографски музей – Долна Оряховица и Къща музей „Асен Разцветников“ в с. Драганово. Негова е и идеята за създаването на Туристически информационен център в Горна Оряховица през 2004 г., който също става филиал на музея.

Иван Бъчваров е автор на няколко книги и редица статии и съобщения в научни списания и сборници, местния, регионалния и националния периодичен печат, както и телевизионни предавания в местните кабелни телевизии. Публикациите му на историческа тематика се отличават с достъпен и разбираем за всеки език, не само за специалистите, но и за обикновените читатели.

В последното десетилетие Иван Бъчваров организира в Исторически музей – Горна Оряховица представянето на няколко серии от тематични изложби, с които по атрактивен начин представя забравени и слабо известни експонати и факти от историята и битата на града. Най-известните изложби сред тях остават „Пороците на горнооряховчани“, „Навиците на горнооряховчани“ и „Традиционни занаяти на Горна Оряховица“, които експозиции и до днес гостуват на много от музеите в страната и допринасят за популяризирането на град Горна Оряховица.

Заслугите на доц. д-р Иван Бъчваров са неколккратно отличавани с различни отличия. Той е носител на годишната награда на Общински съвет Горна Оряховица за принос в развитието на културата, лауреат е и на почетен „Ряховски камък“ от Съюза на българските журналисти в Горна Оряховица. Под негово ръководство Исторически музей – Горна Оряховица е отличен четири поредни години със „Знак за гарантирано качество на туристическите услуги“, както и наградите за „Най-атрактивна музейна експозиция“ и „Музей на годината“ за 2009 г.

Личността и дейността на доц. д-р Иван Бъчваров са неподвластни на времето и забравата. Силният дух на откривател го изгражда и запазва преди всичко като истински човек!

Публикации на доц. д-р Иван Бъчваров

Монетни находки (XIII–XIV в.) от крепостта Ряховец. – Нумизматика, 1982, 1, 41–44.

Средновековната крепост Ряховец при град Горна Оряховица. – Векове, 1983, 5, 59–63.

Средновековната крепост Ряховец при гр. Горна Оряховица. – В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете. Велико Търново, 1983, 205–215.

Колективна находка от билонови скифати в района на с. Драганово, Великотърновски окръг. – Нумизматика, 1983, 4, 3–13.

Нов имитативен монетен тип от първата половина на XIII век. – Нумизматика, 1984, 4, 20–25.

Средновековни монети от Кадън бунар при с. Драганово, Великотърновски окръг. – Нумизматика, 1984, 1, 31–41.

Разкопки на крепостта „Ряховец“ при Горна Оряховица. – В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 166–167 (в съавторство с Й. Алексиев).

Разкопки на крепостта „Ряховец“ при Горна Оряховица. – В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 201–203, (в съавторство с Й. Алексиев).

Разкопки на крепостта „Ряховец“ при Горна Оряховица. – В: Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, 169–171 (в съавторство с Й. Алексиев, Х. Вачев).

Разкопки на крепостта „Ряховец“ при Горна Оряховица. – В: Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, 137–138 (в съавторство с Й. Алексиев, Х. Вачев).

Разкопки на крепостта „Ряховец“ при гр. Горна Оряховица. – В: Археологически открития и разкопки през 1989 г. Кюстендил, 1990, 150–152 (в съавторство с Й. Алексиев, Х. Вачев)

Колективни монетни находки от крепостта Ряховец при Горна Оряховица. – Нумизматика, 1990, 3, 32–43.

Монетни находки от крепостта „Ряховец“. – Известия на Историческия музей Велико Търново, 7, 1992, 41–53.

Средновековен некропол край с. Янтра, Горнооряховска община. – Археологически открития и разкопки през 1991. София, 1992, 127–128.

Янтрениските некрополи. Велико Търново 1993.

Крепостта Раховец през последните десетилетия на XIV век по нумизматични данни. – В: Османската инвазия на Балканите и краят на средновековната българска държава. Трудове на ВТУ“ Св. св. Кирил и Методий“. Исторически факултет, XXXI, 3 1993, 281–288.

Археологически проучвания на крепостта Ряховец. – В: Ряховец. Велико Търново – Горна Оряховица, 1994, 77–101 (в съавторство с Й. Алексиев, Х. Вачев)

Монети от Ряховец. Велико Търново – Горна Оряховица, 1994.

Късноантична сграда край Горна Оряховица. – В: Ряховец. Велико Търново – Горна Оряховица, 1994, 45–56 (в съавторство с П. Владкова).

Материали за археологическата карта на село Драганово, Горнооряховска община. – В: Възрожденска Ряховица. Велико Търново – Горна Оряховица, 1995, 165–175 (в съавторство с П. Владкова, Ив. Църов).

Географска и типологическа характеристика на разпространението на средновековния накит прочелник. – Известия на Исторически музей – В. Търново, 1995, 10, 101–108.

Нови данни за личните фотоснимки на Георги Измирлиев. – В: Титани на една епоха. Горна Оряховица, 1996, 248–252.

Илюстрирана история на Горна Оряховица, том I. Велико Търново, 2001.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2015 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Селищна могила при с. Хотница“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Многослоен обект по трасето на АМ Струма ЛОТ 2, км 346+300–346+455, м. Деве боаз, землище на с. Мурсалево (област Кюстендил)“ – (Н. Еленски – зам. ръководител).

Обект „Сграда 10 в Никополис ад Иструм“ (П. Владкова – ръководител).

Обект „Древно селище Дуросторум – Дръстър“ в Силистра (Ст. Михайлов – ръководител).

Обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север“ във Велико Търново (Е. Дерменджиев – зам. ръководител).

Обект „Средновековна църква в местността „Френкхисар“ във Велико Търново“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – зам. ръководител).

Обект „Средновековна крепост Ряховец“ край Г. Оряховица (И. Петракиев – ръководител, Х. Вачев – консултант).

Обект „Античен керамичен център“ при Павликени (П. Владкова – консултант).

Обект „Обществена сграда в сектор „X – Z“ в Нове“ – археологическа експедиция (П. Владкова – член на екипа).

Обект „АМ „Хемус“, ЛОТ 2–3“ – теренно обхождане (Е. Дерменджиев, А. Чохаджиев – членове на екипа).

Археологическо наблюдение на територията на гр. Павликени (Ст. Михайлов – член на екипа).

Теренно-етнографско проучване на селища от Еленския балкан (М. Петкова).

Теренно-етнографско проучване във В. Търново за съвременното битуване на етнографски предмети в домовете на старите търновски родове (Н. Василева).

II. Експозиционна дейност

2 февруари

В сградата на Областна управа – Велико Търново е организирана еднодневна изложба под надслов **„Старата столица в административно-териториалното устройство на България“** (Т. Недева, Б. Боянкинска, Е. Врежаков).

10 февруари – 10 март

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ стартира мултимедиен проект **„Непознатото наследство“** и е експонирана изложба с мултимедийна презентация **„Сакралното и сексуалното в праисторията“** (И. Петракиев, Т. Георгиева, Пл. Събев).

февруари – март

Материали от фонд „Античност“ на РИМ – Велико Търново участват във временна изложба **„Светът на детето през античността“**, гостуваща в ИМ – Казанлък (П. Владкова).

10 март – 9 април

В рамките на мултимедийния проект **„Непознатото наследство“** е организирана изложба **„Първият герб на Велико Търново и неговият създател“**, експонирана в музей „Възраждане и Учредително събрание“ (Т. Георгиева, И. Петракиев, Пл. Събев).

19 март – 30 юни

В ИМ – Казанлък е експонирана временна изложба **„Съкровището от Капиново“** (П. Владкова).

1 април – 20 май

Мобилна изложба **„Филип Тотю между мита и историята“** гостува на ИМ – Севлиево (Св. Атанасова).

10 април – 15 май

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба с мултимедийна презентация от поредицата **„Непознатото наследство“** под надслов **„Mater Via Dolorosa“** или **„Св. Богородица Страдаща“** (Пл. Събев, Т. Георгиева, Ил. Петракиев).

17 април

Съвместно с ИМ – Павликени е организирана **изложба на керамични изделия** по проект **„Младите хора оживяват древното керамично наследство**

в община Павликени“, експонирана във фойето на РНБ „П.Р. Славейков“ (С. Петрова).

20 април – 10 май

Мобилна изложба **„Велчовата завера и историческата памет“** е експонирана пред Факултета по Изобразително изкуство при ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ (Св. Атанасова, Д. Харбалиев, Т. Недева).

11–31 май

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана авторска изложба на Горан Ристович – Покимица под надслов **„Филигранни връзки“** (Пл. Събев, М. Петкова, Д. Харбалиев).

15 май – 30 юни

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба с мултимедийна презентация от поредицата **„Непознатото наследство“** под надслов **„Забавни игри от древността“** (Пл. Събев, Т. Георгиева, И. Петракиев).

29 май – 30 юни

Мобилна изложба **„Велчовата завера и историческата памет“** гостува в Туристически информационен център в гр. Елена (Св. Атанасова).

17–30 юни

РИМ – В. Търново, съвместно с ДА – В. Търново, ИМ – Бяла Черква и РНБ „П.Р. Славейков“, организира изложба **„Аз един Бачо Киро съм“** във фойето на РНБ „П.Р. Славейков“ (Св. Атанасова).

1 юли – 31 август

Мобилна изложба **„В името на драгоценното ни Отечество“** на РИМ – Сливен е експонирана в музей „Възраждане и Учредително събрание“ (Св. Атанасова).

1 юли – 30 септември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба с мултимедийна презентация от поредицата **„Непознатото наследство“** под надслов **„Луксозни лични вещи на търновския търговец Евстати Селвели“** (Т. Георгиева, Пл. Събев, Ил. Петракиев).

3 юли

В ОД МВР – В. Търново е организирана еднодневна изложба под надслов **„Въоръжението на българската полиция през годините“** (М. Стойчев, С. Цветков).

7 юли – 9 септември

Изложба **„Аз един Бачо Киро съм“**, съвместна проява на РИМ – В. Търново, ДА – В. Търново, ИМ – Бяла Черква и РНБ „П. Р. Славейков“ – В. Търново, е експонирана в ИМ – Бяла Черква (Св. Атанасова).

10–17 август

Организирана временна изложба с мултимедийна презентация от поредицата **„Непознатото наследство“** под надслов: **„Mater Via Dolorosa или Св. Богородица Страдаща“**, експонирана в църква „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, с. Арбанаси, по случай празника на селището и традиционно провеждания Летен музикален фестивал на камерната класическа музика „Arbanassi Summer fest Music – 2015“ (Ил. Петракиев, Т. Георгиева, Пл. Събев).

5 октомври – 30 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложба с мултимедийна презентация от поредицата **„Непознатото наследство“** под надслов **„Археологически находки от Арбанаси“** (Ил. Петракиев, Пл. Събев, Т. Георгиева).

30 октомври – 30 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е организирана изложба под надслов **„Памет и вяра – вградени в камък“** (Пл. Събев, Св. Атанасова, А. Стамболийска, Д. Харбалиев).

1 ноември – 1 декември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложбата **„Заедно да съхраним историческата памет“** (М. Петкова, М. Стойчев, Й. Йорданова, Б. Боянкинска, М. Атанасова, Ст. Михайлов).

1 декември 2015 г. – 31 януари 2016 г.

В кабинета на Областния управител е експонирана мини-изложба **„Културни ценности от некрополите в с. Арбанаси XVII – XIX в.“** (Ст. Михайлов).

21 декември 2015 г. – 4 януари 2016 г.

РИМ – Велико Търново организира временна изложба **„От Коледа до Васильовден“**, експонирана във фойето на Община – В. Търново (М. Петкова, И. Вълев, Св. Атанасова).

III. Културни събития и прояви

3 март

По повод националният празник за гости и жители на В. Търново са организирани безплатни пешеходни обиколки под надслов **„Освобождението на България“** с беседа по маршрут: АМР „Царевец“, „Затвора-музей“, музей „Възраждане и Учредително събрание“, ул. „Гурко“, паметник „Майка България“ (Т. Гюлева, Д. Димитров, Св. Йорданова, Г. Торлозова).

20 март

В етнографски музей „Сарафкина къща“ е организиран Младежки жур **„Пролетно настроение“**, със съдействието на читалище „Никола Михайловски“ – В. Търново и ОУ „Христо Ботев“ – В. Търново (Н. Василева).

22 март

За гости и жители на В. Търново по повод празника на града са организирани безплатни пешеходни турове под надслов **„Величието на Средновековния Търновград“** с беседа по маршрут: АМР „Царевец“ (Малка порта), средновековни църкви в кв. Асенов, ММПЦ „Царевград Търнов“ (В. Калчева, М. Йорданова, Р. Влаева, М. Кашева).

27 март

По повод Международния ден на Франкофонията в АМР „Царевец“ се проведе поредното Франкофонско рали (Rallye Francophonie), съвместно с ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ (Р. Павлова, М. Йорданова, М. Русева, Св. Йорданова).

4–5 април

По повод организираното във В. Търново XII Международно изложение „Културен туризъм – 2015“ в АМР „Царевец“ се проведе исторически възстановки под надслов **„Занаятите в средновековния Търновград“** (И. Църков).

30 април

Във връзка с инициативата „Памет и вяра – вградени в камък“ по случай 215 години от рождението на майстор Колю Фичето е организирана **образователна екскурзия** с ученици от ОУ „Бачо Киро“ по маршрут: музей „Възраждане и Учредително събрание“, църкви „Св. Спас“ и „Св. Константин и Елена“, паметника „Велчова завера“, Самоводска чаршия и хана „Хаджи Николи“, къщата с маймунката, паметника на обесените (А. Стамболийска, Т. Георгиева, Р. Павлова, Н. Кечимаринова, М. Кашева, К. Раданова).

15 май

В църквите „Св. 40 мъченици“, „Св. Димитър“, „Св. Апостоли Петър и Павел“ в кв. Асенов е организирано културно събитие по повод на европейската инициатива **„Нощ на музеите и галериите“** (И. Църов, С. Петрова, Р. Павлова, П. Петкански, Г. Торлозова, М. Русева, К. Раданова, В. Калчева, Р. Влаева, Св. Йорданова, Т. Гюлева).

19 май

В читалище „Никола Михайловски“ – В. Търново бе представена книгата на Н. Василева **„Етнографски проучвания. Бит и душевност“**, Изд. ПИК, В. Търново, 2014 (Н. Василева).

26 май

В крепостта на хълма Трапезица е организиран спектакъл с историческа възстановка на тема **„Смяна на стражата“** (И. Църов, Г. Торлозова, Т. Гюлева, М. Русева, Св. Йорданова).

май – юни

В етнографски музей „Сарафкина къща“ са проведени **срещи-разговори** в рамките на образователна програма под надслов „На размисли“, посветени на следните теми: „Велико Търново. Етнографски проучвания. Бит и душевност“ (18 май); „Филателията като едно от пристрастията на великотърновските граждани“ (25 май); „Родът на големия български национал-революционер, политик и държавник Стефан Стамболов“ (1 юни); „Спомени на потомци за старата търновска фамилия Паскалеви“ (8 юни); „Спомени на потомци за големия великотърновски род Старирадеви“ (15 юни); „Разказ за някои известни търновски фамилии, живели около възрожденската Сарафкина къща“ (22 юни) (Н. Василева).

27–28 юни

В АМР „Царевец“ са проведени **исторически възстановки**, посветени на детските игри и забавления в средновековно Търново (И. Църов).

10 юли

В църквата „Св. 40 мъченици“ е организирана историческа възстановка на тема: **„Поклоннически лагер в средновековния Търновград“** (И. Църов).

10–14 август

В църквата-музей „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси за шести пореден път е проведен Летен музикален фестивал на камерната класическа музика **„Arbanassi Summer fest Music – 2015“**, с участието на музиканти от

Фламандската кралска филхармония. Фестивалът получи сертификат на престижния лейбъл „Европейски фестивали“ (И. Църов, М. Йорданова, М. Русева).

24–26 август

РИМ – Велико Търново е домакин на организирания в ИМ – Килифарево **Пети летен пленер „Детска академия за изкуства. Килифарево 2015“** (М. Стойчев).

29–30 август

В АМР „Царевец“ е проведен **Фестивал на историческите възстановки „Средновековна България“** (И. Църов).

22 септември

По повод националния празник за гости и жители на В. Търново са организирани безплатни пешеходни обиколки под надслов **„По стъпките на българската държавност“** с беседа по маршрут: църква „Св. Димитър“, църква „Св. 40 мъченици“, църква „Св. Апостоли Петър и Павел“, АМР „Царевец“ (Р. Павлова, Т. Гюлева, П. Петкански).

2 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ се проведе традиционната **среща с дарителите** на РИМ – Велико Търново, съпроводена с изложба на постъпилите като дарение през годината нови експонати (М. Петкова, Б. Боянкина, М. Стойчев, М. Атанасова).

8 ноември

В църквата „Св. Димитър Солунски“ в кв. Асенов е проведено тържество по случай **830 г. от въстанието на Петър и Асен**, включващо историческа възстановка и анимация (С. Петрова, Т. Гюлева, М. Йорданова, М. Русева, Св. Йорданова).

10 декември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е организирано тържествено честване на Европейския ден на адвоката, съпроводено с премиера на научно-документалния филм **„Историята на една достойна гилдия“** и представяне на книгата на К. Митова **„История на Великотърновската адвокатура“**, Т. I (1878–1944), Фабер, В. Търново, 2015 г. (К. Митова).

2014–2015 г.

В рамките на учебната 2014–2015 година се реализира инициативата на РИМ – В. Търново **„Музей в куфар“**, пред ученици от началните и средно-

образователни училища в града (Д. Харбалиев, А. Стамболийска, М. Стойчев, С. Петрова).

2015 г.

През 2015 г. за победителите в играта **Историческо пътешествие „Букварино“** се организираха 5 безплатни образователни екскурзии в музейните обекти на територията на гр. В. Търново и с. Арбанаси (Отдел „Връзки с обществеността“).

Целогодишно (всеки четвъртък) в Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ на хълма Царевец се изнася музикално-поетичния спектакъл **„Царевград Търнов – хармонично съзвучие-благослов“** (П. Иванова).

IV. Проекти

Работа по самостоятелен проект **„The late Neolithic tell-site of Hotnitsa publication“** – The Shelby White – Leon Levy Program for Archaeological Publications (А. Чохаджиев).

Работа в екип по проект **„Реставрация и социализация на Античен производствен център Павликени“**, спечелен по Норвежката програма (П. Владкова).

Работа като партньор по проект **„Дигитална културна съкровищница „Север+“**: документиране, запазване и предоставяне на широк обществен достъп до културното наследство в библиотеки, музеи, архиви и галерии в Северна и Централна България“ (Ст. Ботева).

Участие в трансграничен съвместен проект между РИМ – Велико Търново, Музея на гурбетчийското градинарство – гр. Лясковец, ШУ „Епископ Константин Преславски“ и Изследователския институт на българите в Унгария за реализирането на културен маршрут **„По пътя на българските градинари“** (Г. Чохаджиева, И. Вълев).

V. Образователни семинари и обучения

17–19 май

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е проведен пътуващ образователен семинар на тема **„Добри практики при обслужването и представянето на паметници и обекти на културно-историческото наследство в Югоизточна България“** по маршрут: Свиленград, с. Маточина (Букелон, скална църква „Св. Пантелеймон“), с. Мезек (тракийска гробница, средновековна крепост), Ивайловград (вила „Армира“) (координатор С. Петрова).

23 юни

В АМР „Никополис ад Иструм“ е проведен еднодневен обучителен семинар с цел запознаване с резултатите от последните археологически проучвания в обекта (П. Владкова, И. Цървов).

15–20 октомври

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е проведен пътуващ образователен семинар „Добри практики в обслужването на музеите на открито“, проведен в гръцките антични центрове Делфи, Атина, Епидавър, Микена (координатор С. Петрова).

16–18 ноември

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е проведен пътуващ обучителен семинар на тема „Добри практики в обслужването на музейни експозиции“ по маршрут: Малко Търново, с. Българи, Царево, Ахтопол, Бургас (Акве Калиде), Кабиле (координатор Р. Павлова).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2015 г. за Основния фонд на РИМ – В. Търново са придобити разнородни материали и находки: за **сбирка „Праистория“** – 770 находки; за **сбирка „Античност“** – 228 находки; за **сбирка „Средновековие“** – 55 находки; за **сбирка „Етнография“** – 7 бр. материали; за **сбирка „История на България XV–XIX в.“** – 4 бр. материали; за **сбирка „Нова и най-нова история“** – 82 бр. материали и снимки; за **Библиотечния фонд** са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 248 книги.

В отдел „Християнско изкуство“ е извършена консервация и реставрация на 15 икони.

В **Лабораторията** за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново са обработени 1670 предмета от метал, керамика, хартия, дърво, текстил и други материали, съхранявани във фондовете и експозициите на музея и открити при редовни разкопки през изминалия археологически сезон. Изработени са над 30 предмета и аксесоари (рамки, кутии, калъфи, знамена, средновековно облекло, интериорна декорация от текстил и др.) за нуждите на експозиционната и фондова дейност и организирани от музея разнородни събития и чествания.

*Съставил
Теменуга Георгиева*

КНИГООБМЕН
НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ –
ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2015 Г.

ČESKÁ REPUBLIKA

Praha

- Časopis Národního muzea, 1–2, 2014; 3–4, 2014.
- Muzeum: Muzejní a vlastivědná práce, 1, 2014; 2, 2014.

DEUTSCHLAND

Baden

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 86/87, 2013; 88/89, 2014.

Halle (Saale)

- Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 94, 2014.

Trier

- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 44, 2012; 45, 2013.

POLSKA

Toruń

- Kowal 14 Miejsce sepulkralno-obrzędowe ludności kultury amfor kulistych. Toruń, 2014.

Warszawa

- Novensia, 25, 2014.

ROMÂNIA

Alba Iulia

- Acta Mvsei Apvlensis. Apvlvm, LI. s. Historia et Patrimonium. 2014.

București

- *Alexandrescu, Cristina-Georgeta (ed.)*. Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces. Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art Bucharest – Alba Iulia – Constanța, 27th of May – 3rd of June 2013. Cluj-Napoca, 2015.
- Studii și cercetări de Numismatică, Serie Nouă, 3 (15), 2012; 4 (16), 2013.

Constanța

- Pontica, 47, 2014.

Iași

- Arheologia Moldovei, 37, 2014.

Timișoara

- Analele Banatului, Serie nouă, Arheologie – Istorie, 22, 2014.

Tulcea

- Biblioteca Istro-Pontica, Seria Arheologie, 10, 2014.
- *Nutu, G., S. Stanc, D. Paraschiv*. Niculitel. A Roman Rural Settlement in North-East Moesia Inferior. 2014.
- Peuce, Serie Nouă, 12, 2014.
- Roman Art and Civilization – a Common Language in Antiquity. Catalogue of the itinerant exhibition. 2014.

Zalău

- Acta Musei Porolissensis. Arheologie – Restaurare – Conservare, 35, 2013.
- *Pop, H.* Fortificațiile dacice din vestul și nord-vestul României. Cluj-Napoca, 2006.

SLOVENIJA

Ljubljana

- *Knez, D.* Relikvije in relikviariji iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije. Ljubljana, 2014.

СРБИЈЕ

Краљево

- Народни музеј Краљево 1950–2010. Краљево, 2014.
- Наша прошлост, 15, 2014.

TÜRKİYE

Edirne

- *Sezgin, Ibrahim.* Osmanli Romanlari. Edirne, 2015.

БЪЛГАРИЯ

Габрово

- Годишник на музеите от Северна България, 8, 1982; 19, 1993.
- Известия на Регионален исторически музей – Габрово, 1, 2013.
- Народна култура на балканджиите, 10, 2014.
- Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще, 10, 2015.

Горна Оряховица

- Регионът на Горна Оряховица от Неолит до Средновековие. 2014.

Казанлък

- *Зарев, К.* Българското розопроизводство и традиционната култура. Казанлък, 2008.
- Казанлък в миналото и днес, 4, 1994; 5, 1999; 6, 2001; 7, 2007; 8, 2011.
- Проблеми и изследвания на тракийската култура, 2, 2007; 3, 2008; 4, 2009; 5, 2011; 6, 2013; 7, 2014.
- *Първин, М.* Казанлъшката гробница. Велико Търново, 2015.
- *Стоянов, К.* Хайдутите и поборници. Дейци на националноосвободителните борби от Казанлъшкия регион. София, 2007.

Малко Търново

- Енциклопедичен справочник. Малко Търново. Странджа. София, 2009.
- *Иванов, Ив.* Католицизмът (униатството) в Малко Търново. Бургас.
- *Керемидчиев, Ян.* Освобождението на Малко Търново. Бургас, 2003.
- *Петков-Парорийски, Ил.* Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. в Седми Одрински революционен окръг и последиците от него. (Исторически очерк). Бургас.

Омуртаг

- *Тошев, М.* Четиридесет години Исторически музей – Омуртаг. Велико Търново, 2014.

Пазарджик

- Град и памет. Сборник с доклади от Втора национална научна конференция, проведена в Пазарджик, 5–6 юни 2014 г. Пазарджик, 2015.

- Освобождението на Пазарджик 1877–1878. Документи, спомени, проучвания. Пазарджик, 2014.
- Numismatic collection of the Regional historical museum at Pazardzhik. Sofia-Pazardzhik, 2015.

Перник

- Добри практики. Иновативни технологии и практики в опазването и социализацията на културното наследство. Възможности и механизми за финансиране. Перник, 2015.

Полски Тръмбеш

- Юбилеен сборник, посветен на 100-годишнината от началото на Балканската война от 1912 година. Велико Търново, 2013.

Поморие

- Известия на Исторически музей – Поморие, май, 2007.
- Светът на солта. Доклади от Научна конференция, посветена на 10-годишнината от откриването на Музея на солта. Поморие, 4–5 септември 2012 г. Бургас, 2012.

Разград

- Известия на Регионален исторически музей – Разград, 1, 2014.

Русе

- *Цветкова, Н.* Пафти от Българските музеи. Русе, 2015.

Свиленград

- Свиленград и балканските войни. Велико Търново, 2012.
- Свиленград и регионът от древността до новото време. Велико Търново, 2011.

София

- История на Сухопътните войски на България. Т. 1. София, 2014.
- Римската вила при Чаталка. Богатството на един тракийски аристократ. София, 2015.
- Среброто от Лувъра. Съкровището от Боскореле. София, 2015.
- Studia Archaeological Universitatis Serdicensis, 4, 2008.

Стара Загора

- *Динев, Анг.* Старозагорският регион във военноотбранителната политика и във войните на България (1878–1945 г.). Стара Загора, 2014.

- Известия на музеите от Югоизточна България, 26, 2014.

Троян

- Музейното списание, 1, 2014.

Шумен

- *Хараланова, Б., Д. Руменов, Ст. Славчева.* Шуменци за Шумен. 199 био-библиографии. Велико Търново, 2014.

*Съставил
Станислава Ботева*

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2015 г.)

Теодора Николаева Стефанова (Велико Търново) – дарява етнографски материали.

Боряна Кръстева Маринова (Велико Търново) – дарява етнографски материали.

Росица Иванова Ляскова (Велико Търново) – дарява етнографски материали.

Донка Георгиева Серафимова (Велико Търново) – дарява етнографски материали.

Нелина Църва (Велико Търново) – дарява етнографски материали.

Иван Църв (Велико Търново) – дарява етнографски и исторически материали.

Горан Ристович Покимица (Сърбия) – дарява икона на „Св. Сава Сръбски“.

Марин Николов Маринов (Велико Търново) – дарява оръжие.

Галин Пламенов Панчев (София) – дарява оръжие.

Лазар Благовев Белев (Велинград) – дарява оръжие.

Николай Ненчев – министър на отбраната на Р. България (София) – дарява въоръжение на Българската армия.

Марин Стефанов Згурев (Велико Търново) – дарява исторически материали.

Милка Илиева – директор на ПМГ „Васил Друмев“ (Велико Търново) – дарява исторически материали.

Георги Василев (Велико Търново) – дарява исторически материали.

Иван Митев (Велико Търново) – дарява исторически материали.

Георги Панайотов (Горна Оряховица) – дарява исторически материали.

Иван Нурков (Велико Търново) – дарява исторически материали.

Румяна Пенчева (с. Дъскот) – дарява исторически материали.

Цанка Проданова (с. Пушево) – дарява исторически материали.

Марин Щърбанов (с. Пушево) – дарява исторически материали.

Павел Русинов Павлов (с. Пушево) – дарява исторически материали.

Мартин Бюдли (Англия) – дарява исторически материали.

Тошо Пейков (София) – дарява научна литература.
проф. д. и. н. Казимир Попконстантинов (Велико Търново) – дарява научна литература.
Николай Теодосиев (София) – дарява научна литература.
Свобода Гюрова (Плевен) – дарява научна литература.
Цвети Пчелински (София) – дарява научна литература.
Румяна Лечева (Стара Загора) – дарява научна литература.
ТД „Трапезица1902“ (Велико Търново) – дарява научна литература.
Калина Иванова (Велико Търново) – дарява научна литература.
Кинка Панайотова (Велико Търново) – дарява научна литература.
Ангел Ганцаров (Велико Търново) – дарява литература.
Цветолин Недков (Добрич) – дарява литература.
Здравко Николов (с. Самоводене) – дарява литература.
Татяна Данчева – директор на Професионалната гимназия по туризъм „Д-р Васил Берон“. (Велико Търново) – дарява научна литература.
Надка Василева (Велико Търново) – дарява научна литература.
Светослав Диамандиев (Стара Загора) – дарява научна литература.
Стойка Теодосиева (Търговище) – дарява литература.
Йорданка Бъчварова – дарява литература.
Петър Станев (Велико Търново) – дарява научна литература.
Димитър Томов (София) – дарява научна литература.
Коста Сандев (Благоевград) – дарява научна литература.
Трифон Трифоновски (с. Вишовград) – дарява литература.
Стоянка Димова (Несебър) – дарява научна литература.
Гергана Георгиева (Велико Търново) – дарява научна литература.
Мария Димоларева (Велико Търново) – дарява литература.
Николай Митев (Велико Търново) – дарява литература.
Кристиян Дончев (Велико Търново) – дарява озеленяване за музейните обекти.
Стоян Ганев (Велико Търново) – дарява изображение на български владетел.
Христо Христов (Велико Търново) – дарява компютърна графика на исторически обект.

*Съставил
Боряна Боянкинска*

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ

ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново (ИРИМ – ВТ) е издание на РИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В ИРИМ – ВТ се приемат за публикуване статии, съобщения, отзиви и рецензии на музейна тематика (история, археология, изкуствознание, етнология, реставрация и консервация, музеология и др.).

Редакционната колегия на ИРИМ – ВТ приема за обсъждане материали на български език с резюме на български език. Приемат се материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език.

При предаване на ръкописите следва да се спазват следните изисквания:

1. Текст

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка на текста и илюстрациите. На илюстрациите да е обозначена тяхната номерация. Максималният обем на материала да е до 36000 знака (20 стандартни машинописни страници – 30 реда и 66 знака на ред), шрифт Times New Roman 12; ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне.

Специалните знаци и символи да бъдат качествено отпечатани и допълнително маркирани на разпечатката в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител.

Да се представи и кратка информация за автора: научна титла и звание, месторабота и електронна поща.

2. Илюстрации

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 10 броя) – качествени графични изображения или снимки, предадени на електронен носител.

Чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – с размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. Приемливи графични формати са: JPEG, TIFF или PSD.

Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint. При чертежи и снимки на предмети е задължително да има линеен мащаб, а при планове да е указана посока север.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите, които да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се обозначават като **обр.** (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. **обр. 1.1**). Анотиращите текстове към илюстрациите на материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

3. Научен апарат

Научният апарат се представя по Оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, например (Дерменджиев 2003, 51), (Дерменджиев 2003, Обр. 4).

След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора. Когато един автор е цитиран с повече от една публикация в година, след годината без интервал се добавя малка латинска буква.

Наименованията на периодичните издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя „– В:“ или съответното „– In:“, а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише Ред. или Съст.

Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, годината на издаване и страницата, а в литературата – името на вестника, къде е издаден, броя, годината на издаване и страниците.

Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста и в списъка на цитираната литература, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скобите, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се поставя и годината на публикуване, а в използваната литература – уеб адреса и датата на изтегляне на информацията.

Предаване на допълнителна информация и друга използвана литература се изнася в бележки под линия в края на текста. Всички бележки се подреждат автоматично по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,.... – Insert.

Примери:

БЕЛЕЖКИ

1. Упътването на В. Богишич за описване на правните обичаи е включено в сборника му „Pravni običaji u slovena. Privatno pravo.“, издаден в Загреб през 1867 г. Няколко години по-късно то е преведено на български от П. Оджаков, който го публикува в Прага (1874) под надслов „Упътвание за описвание правовите обичаи, които живеят у народа“. Скоро след това в Петербург излиза първи том на „Сборник народных юридических обычаев“, съставляващ т. 8 от Записки Импер. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), съдържащ програмата на П. А. Матвеев за събиране на юридически обичаи (в сферата на гражданското право), чийто образец Бобчев основно следва (Бобчев 1917, III – IV).

ЛИТЕРАТУРА

Монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Статия в периодично издание:

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003, 3, 50 – 58.

Статия в сборник:

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (Съст.). В. Търново, 2003, 313 – 315.

Архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 281) – *в текста*.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – *в литературата*.

Вестник:

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор)*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор)*

Интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.)

4. Резюме

Материалите се предават с резюме на български език. То трябва да бъде максимално информативно, а не само като анотация. Като обем да представлява около 1/8 от текста.

Резюмета към материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане материали за **том XXXII** на ИРИМ – ВТ от 9 януари 2017 г. до 30 юни 2017 г. Одобрените или неодобрените за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи и предложените мнения от авторите на публикациите.

Некомплектовани материали или такива, които не отговарят на изискванията няма да се приемат за печат.

Материали се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. Никола Пиколо №6
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
062/682527 – Станислава Ботева

SUBMISION REQUIREMENTS

TO THE CONTRIBUTORS OF THE PUBLICATIONS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is an annual publication of Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo. Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo accepts papers, announcements, reports and reviews in respect of museum-related issues (history, archaeology, arts, ethnology, restoration and conservation, museum studies, etc.).

The Editorial Board of Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo accepts papers in Bulgarian language with abstracts written in Bulgarian, as well as materials from abroad written in English, French, German or Russian.

Upon submission of the papers, the following requirements have to be observed:

1. Text

Manuscripts shall be submitted in electronic form (MS Word); a print out of the text and the figures must also be submitted. The figures must be numbered. The maximum volume of the submission must be up to 36000 characters (20 standard pages – 30 lines and 66 characters per line). All manuscripts should be in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, no paragraph indentation, no syllables carried over to the next line.

The special characters and symbols must be printed clearly and additionally highlighted in the print out. In case any particular font is used, it must be submitted electronically as well.

A brief presentation of the author should also be included: scholarly title, rank, place of work and e-mail.

2. Figures

The figures should be a reasonable number (up to 10 figures) – high quality graphic images or photos, submitted electronically.

The drawings should have a resolution no less than 600 dpi, in TIFF or PSD format, and the photos should be no less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. Acceptable image formats: JPEG, TIFF or PSD. No figures in Word or

Powerpoint shall be accepted. Linear scales are required for drawings or photos of objects, and in case of plans the north direction should be indicated.

A complete list of figure captions must be enclosed; these should be brief but conveying as much information as possible. The figures should be designated as **Fig.** (even in references in the text). In case the figure consists of individual images, their sequence should be stated in Arabic numbers (e. g. **Fig. 1.1**). The annotations to the figures in international papers are accepted in English and these will be translated in Bulgarian.

3. Text Citation

Referencing follows the Oxford referencing style: the last name of the author is written in parenthesis in the text, as well as the year of publication without any separating comma preceding it, then comma, the number of the page or figure, e. g. (Dermendzhiev 2003, 51), (Dermendzhiev 2003, Fig. 4).

A list of the sources should follow the text, where the titles should be written first in Cyrillic, afterwards in Latin, and in the end in other alphabets. Publications in each group shall be alphabetically arranged according to the author's last name. In case more than one publication of the same author in the same year is cited, a small Latin letter shall be added after the year without any space.

Titles of periodicals shall not be abbreviated.

In case a monograph was published in sequential issues of the same periodical, the title of the sequence and the volume number shall be stated in parenthesis after its title. If an article from collected works is cited, “ – B:” or “ – In:” respectively shall be stated before the title, and the name of the editor shall be stated after the title of the collected works, and Edited by or Compiled by shall be stated in parenthesis.

Newspaper articles are cited as periodicals, and in case of no author mentioned, the title, the year and the page of the newspaper shall be stated in parenthesis, in the reference section – the title of the newspaper, the location of publication, the issue number, the year of publication and the pages.

The cited archive units shall be stated in parenthesis in the body of the paper and in the reference section, and not in footnotes, in the following sequence: archive, fund, inventory list, archive unit, sheet.

Internet sources are cited in a similar way, and apart from the name of the author of the site or of the particular publication, the publication year shall also be stated in the parenthesis, and in the reference section – the web address and the date of downloading the information.

Any additional information or any other sources shall be stated in endnotes. All notes shall be automatically numbered as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and 1, 2, 3, ... – Insert – from the Number format.

Examples:

NOTES

I. V. Bogishich's instructions on how to describe the legal customs are included in his collected works "Pravni obicaji u slovena. Privatno pravo.", issued in Zagreb in 1867. Several years later on it was translated in Bulgarian by P. Odzhakov, who published it in Prague (1874) under the title "Instructions on how to describe the legal customs of the people". Soon afterwards in Petersburg volume one of "Сборник народных юридических обычаев" came out, representing item 8 of Записки Имп. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), containing the program of P. A. Matveev how to collect legal customs (falling within civil law), the main model followed by Bobchev (Бобчев 1917, III–IV).

REFERENCE

Monograph in sequential issues:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Article in periodicals:

Dermendzhiev 2003: E. Dermendzhiev. Water-supply facilities near Church No 10 on the Hill of Tsarevets in Veliko Tarnovo (structures, periodisation, reconstruction). – *Archaeology*, 2003, 3, 50 – 58.

Article in collected works:

Haritonov 2003: H. Haritonov. The Hungarian Artistic Taste of a Tarnovian Woman from 1190. – In: Jubilee collected works in memory of Prof. Y. Yordanov. H. Haritonov, Sv. Atanassova, G. Chohadzhieva (Compiled by). V. Tarnovo, 2003, 313 – 315.

Archive unit:

(**ASA**, f. 177, inv. 2, a. u. 1186, sh. 281) – *in the body of the article*.

ASA: Archives State Agency, fund 177, inventory list 2, archive unit 1186. – *in the reference section*.

Newspaper:

(**Yantra** 1937, 2) – *in the body of the article (in case the article has no author)*

Yantra 1937: The Yantra Newspaper, Veliko Tarnovo, No. 87 of 14 February 1937, 2. – *in the reference section (in case the article has no author)*

Internet source (book or any other type of publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (information downloaded on 09.03.2015)

4. Abstract

Manuscripts should be submitted together with abstracts in Bulgarian. Abstracts must convey as much information as possible, and should not be merely an annotation to the article. It is supposed to be about 1/8 of the body text. Abstracts to papers from abroad are accepted in English and will be translated in Bulgarian.

No electronic manuscripts shall be accepted unless print outs of the body text and figures have been submitted separately.

The Editorial Board accepts for consideration submissions for **volume XXXII** of Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo from 9 January 2017 to 30 June 2017. No manuscripts, regardless whether approved or not, shall be returned.

The Editorial Board shall not be responsible for the facts, the conclusions drawn and the opinions offered by the authors of the contributions.

Submissions that are not completed or do not comply with the requirements SHALL NOT be accepted.

Submissions shall be sent to the following address:

Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

Attn: Editorial Board

6 Nikola Piccolo Street

5000 Veliko Tarnovo

Contact person:

Stanislava Boteva

rimvt_edit@abv.bg

+359 (0)62/682527

РОМАНСКИ КАПИТЕЛ ОТ ЦЪРКВА „СВ. АП. ПЕТЪР И ПАВЕЛ“
ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО, Диана Косева-Тотева, Константин Тотева

ROMANESQUE CAPITAL FROM THE CHURCH OF THE HOLY APOSTLES
PETER AND PAUL IN VELIKO TARNOVO, Diana Kosseva-Toteva, Constantin Totev

*Ил. 1. Южният приолтарен стълб с капител в църквата
„Св. Ап. Петър и Павел“ във В. Търново, края на XII–XIII в.*

*Fig. 1. The south altar column with capital in the Holy Apostles Peter and Paul
Church in Veliko Tarnovo, late 12th–13th c. c.*

Ил. 2. Южният приолтарен стълб с капител в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във В. Търново, края на XII–XIII в.

Fig. 2. The south altar column with capital in the Holy Apostles Peter and Paul Church in Veliko Tarnovo, late 12th–13th c.c.

Ил. 3. Варовиков релеф от фонда на РИМ – В. Търново, края на XII–XIII в.

Pic. 3. Limestone relief from the depository of the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo, late 12th–13th c.c.

СЪРМЕНИ МАТЕРИАЛИ ОТ ГРОБ В СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА
КРАЙ СЕЛО ГОРСКО НОВО СЕЛО, ОБЩИНА ЗЛАТАРИЦА,
ОБЛАСТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО, Иван Чокоев

GOLD-THREAD MATERIALS FROM A GRAVE IN A MEDIAEVAL CHURCH
NEAR THE VILLAGE OF GORSKO NOVO SELO, ZLATARITSA MUNICIPALITY,
DISTRICT OF VELIKO TARNOVO, Ivan Chokoev

Ил. 1. Сърмата от гроб № 1 преди консервация (макро).
Pic 1. Metal threads from grave No 1 before the conservation (macro).

Ил. 2. Сърмата от гроб № 1 след консервация (макро и микро).
Pic. 2. Metal threads from grave No 1 after the conservation (macro and micro).

Ил. 3. Сърмена нишка от гроб № 1 (микро).

Pic. 3. A metal thread from grave No 1 (micro).

Ил. 4. Едностранна позлата на сребърните лентички от сърмата (микро).

Pic. 4. One-sided gilded silver strip (micro).

Ил. 5. Неравномерна широчина на позлатената сребърна лентичка от сърмата (микро).

Pic. 5. Uneven width of the gilded silver strip (micro).

Ил. 6. Снаждането на металните лентички при усукването им около текстилното ядро (микро).

Pic. 6. Splicing of the gilt silver strips (micro).

*Ил. 7. Сърмените нишки през 5–6мм обръщат посоката си на 180° (микро).
Pic. 7. The metal threads change directions at 180° every 5–6mm (micro).*

КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН БОЕН НОЖ-ТЕСАК ОТ ЕКСПОЗИЦИЯТА
НА МУЗЕЙ „ВЪЗРАЖДАНЕ И УЧРЕДИТЕЛНО СЪБРАНИЕ“
ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО, Деян Рабовянов

TESAK INFANTRY BLADE FROM THE LATE MIDDLE AGES
IN THE MUSEUM OF THE BULGARIAN REVIVAL AND CONSTITUENT
ASSEMBLY, VELIKO TARNOVO, Deyan Rabovyanov

Ил. 1. Начини на употреба на бойни ножове според книгата за фехтовка „Alte Armatur und Ringkunst“ от Ханс Талхофер, издадена през 1459 г. в Бавария по Fight Earnestly... 2006.

Ил. 1. Uses of combat knives according to “Alte Armatur und Ringkunst” by Hans Talhoffer; published in 1459 in Bavaria after Fight Earnestly... 2006.

ПИСТОЛЕТИТЕ „ЗАУЕР“ МОДЕЛ „Н“, „ВАЛТЕР“ П-38 И
„СТАР“ МОДЕЛ „Б“ НА ВЪОРЪЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ.
ПОРЪЧКИ И ДОСТАВКИ, Симеон Цветков

SAUER H, WALTHER P38 AND THE STAR MODEL B PISTOLS
IN THE BULGARIAN ARMY. ORDERS AND SUPPLIES, Simeon Tsvetkov

Ил. 1. Пистолет Зауер „Н“, собственост на Българската армия (поглед отляво).

Pic. 1. Sauer H pistol, property of the Bulgarian army (view from the left).

Ил. 2. Пистолет Зауер „Н“, собственост на подполковник Евгени Пенчев (сериен № 311 977)

Pic. 2. Sauer H pistol, property of lieutenant colonel Evgeny Penchev (series No 311 977)

Ил. 3. Пистолет Валтер П-38, инв. № 579 РД/ТОМ на РИМ – В. Търново (поглед отляво).

Pic. 3. Walther P38 pistol, Inv.No 579 РД/ТОМ of РМН – V. Tarnovo (view from the left).

Ил. 4. Пистолет Стар, инв. № 4948 РД/ТОМ на РИМ – В. Търново (сериен № 231 961).

Pic. 4. Star pistol, Inv. No 4948 РД/ТОМ of РМН – V. Tarnovo (series No 231 961).

Ил. 5. Пистолет „Зауер“, с който е награден полковник Косъо Иванов Дринчев. Пистолетът е собственост на подполковник Евгени Пенчев, който е роднина на полковник Дринчев и го наследява от него.

Fig. 5. Sauer pistol, awarded to colonel Kossyo Ivanov Drinchev. The pistol is property of lieutenant colonel Evgeny Penchev, a relative to colonel Drinchev who inherited it.